

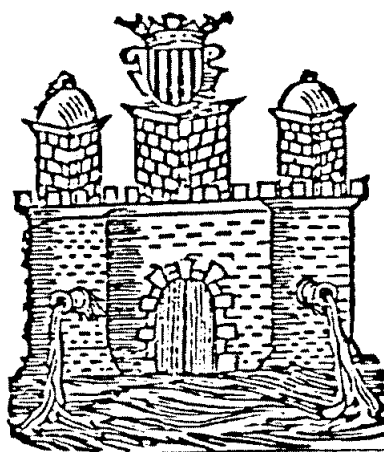

ALMAIG

ESTUDIS I DOCUMENTS

XXI

ONTINYENT - Festes de la Puríssima 2005

ESTUDIS I DOCUMENTS

SUMARIO

Pròleg

Vicent Lluís Montés i Penadés Pág. 5

La visita de Cavanilles a la Vall d'Albaida según su diario, 1792

Fernando Goberna Ortiz Pág. 6

L'Institut Nacional d'Ensenyament Mitjà d'Ontinyent.

Alfred Bernabeu Sanchis Pág. 24

Creació i funcionament de l'Acadèmia d'Agullent 1955-1963

Ramón Haro Esplugues Pág. 30

Moriscos de la diàspora

Ignasi Gironés Guillem Pág. 35

La seda i Ontinyent en el s. XVIII

Enrique Martí Torró Pág. 45

Les Ordenances municipals de Castelló de Rugat (1882) i de Montixelvo (1880): edició

Emili Casanova Herrero Pág. 55

El nacimiento de la Sociedad de Festeros del Stm. Cristo de la Agonía en la villa d'Ontinyent en el declinar de 1879

Rafael Gandía Vidal Pág. 64

L'impacte de la comissió d'arquitectura a la Vall d'Albaida (1790-1846)

Frederic Oriola Velló Pág. 68

Les restauracions en les pintures murals del Relotge de Sol i Els Sants de la Pedra en Ontinyent. Part I: Notes sobre les obres, els possibles autors i els antics restauradors.

Ignasi Gironés Sarrió Pág. 74

Les restauracions en les pintures murals del Relotge de Sol i Els Sants de la Pedra en Ontinyent. Part II: Procesos de restauració.

Iñaki Garate, Carla Rodríguez, Jose Luis Regidor, Julia Osca Pág. 80

Josep Giner i Nicolau Primitiu: a propòsit d'unes reflexions sobre història Valenciana

Josep Daniel Climent Pág. 85

La contribución bélica de la Vall d'Albaida. Los aeródromos de Fontanars dels Alforins y La Pobla del Duc, 1938-1939.

Antonio Calzado Aldaria Pág. 100

Dels Pirineus d'Aragó a Ontinyent: els Vaello, uns cavallers al servei dels monarques de la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)

Vicent Terol i Reig Pág. 104

Cicle de conferències

Centenari Títol de Ciutat

Col.legi Lluís Vives
15 - 22 - 28 d'octubre 2004 Pág. 117

Ontinyent: de vila agrícola a ciutat industrial.

Ismael Vallès i Sanchis Pág. 119

Ontinyent: el repte de la capitalitat.

Josep Sorribes Monrabal Pág. 124

Ciudades: la magia de la libertad

José Luis Villacañas Berlanga Pág. 127

Edita:

ASOCIACIÓN DE FIESTAS DE LA PURÍSIMA- ONTINYENT

Dirige:

"LA NOSTRA TERRA"

Edició a cargo de:

**MANUEL REQUENA
RAMON MORA**

Comité de Redacción:

**JOSÉ LUIS GARCÍA
ALFRED BERNABEU SANCHIS
JOSÉ ANGEL GIRONÉS
FERNANDO LLISO
LUZ ORTIZ
EMILI CASANOVA
ENRIQUE MARTÍ
Mª TERESA FERRER**

Maqueta:

JAIME BERNABEU

Depósito Legal:

V-4510-2005

ISSN:

1139-2487

Imprime:

GRÁFICAS BORMAC, S.L.

"Salt del Bou"
Homenatge a Joan Martí

Fotografia: Eduardo Bernabeu Gil
Portada: Jaime Bernabeu Galbis

"La Nostra Terra" no asume necesariamente las opiniones que en sus trabajos exponen sus respectivos autores

---

PRÒLEG

No és la primera vegada que tinc l'honor de signar un pròleg per a la Revista "Almaig", on s'expressen simultàniament inquietuds, estudis i il·lusions que tenen com a referent la "Vall d'Albaida", els pobles que la componen i la gent que l'habita. He de dir que cada cop la trobe més vertebrada, tants anys després d'aquell número d'ESCALA en el que Joan Fuster ens convocava pràcticament per a concebre-la i, en tot cas, per a fer-ne la primera delineació. Any rere any ens trobem i ens reconeixem, quan venim d'un punt que pot ser seria un insult, per exemple, dir-li *valldalbaidí* a un ciutadà d'Ontinyent, d'un indret en el qual, si sempre és veritat que "els pobles valencians parlen (mal) uns dels altres", com venia a dir Sanchis Guarner, ací la veritat s'alçava al nivell de dogma.

"El País que ja anem fent" d'en Raimon és també, en bona part, aquesta comarca. I l'anem fent sobre el paper perquè l'anem composant mentalment, com es fan els països, com es fan fins i tot els moviments socials: des de les explicacions històriques, des dels esquemes que emprem per a donar significats, sentits, identitats. No gosaria dir si Cavanilles era conscient del fet que visitava "la Vall d'Albaida", i segurament és un dels qui en tenen la culpa, i d'això s'ocupa el número d'Almaig que ara presente, F. Goberna (Madoz, a meitat del segle XIX, no en feia referència) però ara sabem que era així. No crec que estudis com el de la "Acadèmia d'Agullent" (R. Haro) o sobre les "ordenances de Castelló de Rugat" (E. Casanova) hagueren interessat uns anys enrere ningú que no fóra exactament del concret pobles assenyalats, i ara, feliçment, ja no és així.

La comarca s'ha anat fent, i encara no està acabada. Però ja no és aquella absurda parcel·lació de dependències que portava una part a Gandia, l'altra a Xàtiva, i dividia la resta entre Albaida i Ontinyent, per més que siga un encert veure la capitalitat d'Ontinyent com un repte, com ens diu J. Sorribes en una de les conferències del I Centenari del títol de Ciutat que porta també la Revista. Eixe Ontinyent que comença a voler la capitalitat, quan la primera condició per a esdevenir capital és assumir la realitat diversa i de vegades adversa del territori, una cosa que li costa a València respecte del que hauria de ser el seu País, que no arriba a dir-se *valencià* en tota l'àrea d'influència, quan per exemple, Alacant, s'hi resisteix i a més a més pareix que només vol ser *alacantí*, del que segurament no té tota la culpa, en un moviment de fugida cap a no se sap quina composició regional que pareix gaudir de la complaença del nacional-espanyolisme, disposat a no aplicar mai la condició de valencians als alacantins i ens ho deixem fer, dissortadament.

L'Ontinyent que ha passat de vila agrària a ciutat industrial, com ens conta I. Vallés, aprofitant-hi una tradició tèxtil, que fins i tot arribava a la seda, de la qual ens dona raó E. Martí, i que finalment va arribar a tenir un Institut d'Ensenyament Mitjà, però després d'Albaida i vencent resistències, com podem veure a l'estudi d'A. Bernabeu. Convertit Ontinyent en el més gran col·lectiu de la Vall, amb la vida de relació d'una certa densitat, que permet la creació de nuclis de projecció social com la "Societat de Festers", que trobareu explicada per R. Gandia, o que tracta de conservar relíquies d'un passat, com els rellotges de sol, entre l'art i la utilitat, del que ens parlen I. Gironés Sarrió., I. Garate, C. Rodríguez, J.L. Regidor i J. Osca. Una ciutat que pobla gent d'arrel i procedència pirinenca, com els Vaello que descriu i situa V. Terol, però que ha patit desastres històrics de canvi, pèrdues i readaptacions com els que va generar l'expulsió dels morisquets en la "diàspora" que narra I. Gironés Guillem. Un nucli

de convivència que va creixent i que va modelant-se en termes d'espai de convivència en llibertat, com apunta J.L. Vilacañas en una altra de les conferències del Centenari del títol de ciutat.

Aquesta consciència de la Vall permet explicacions en clau comarcal, com la que ens fa F. Oriola sobre la comissió d'arquitectura, o A. Calzado al voltant dels aeròdroms de Fontanars i de La Pobla del Duc en la Guerra civil, quan no dona peu a relacionar obres i personatges (com entre Josep Giner i Nicolau Primitiu, com explica J.D. Climent) transcendent el referent merament local.

Poc a poc, doncs, va traçant-se el perfil de la comarca, entre pobles que van coneixent-se millor quan la xarxa de carreteres pareix que finalment comunica els pobles de NE a SO, però encara amb grans mancances, com la de l'eix SO, cap als Alforins, o la carència de continuïtat en l'enllaç amb el Comtat i l'Alcoià, o el retràs en el desdoblament de l'eix de L'Olleria a Gandia, o la remodelació del Port de Benigànim. Com l'oblit de l'enllaç ferroviari, i tantes més que mereixerien menció destacada. Mentre allò que anomenem "poders públics" van vencent prejudicis i conformant una administració pública més enllà del pur localisme, en un moviment perceptible però no gens accelerat, que a pas de tortuga va conformant una realitat socioeconòmica translocal que assoleix un significat més enllà de la geografia física i del paisatge.

Mentre tant, bo serà que anem pensant en la nostra realitat antropològica i, per a prosseguir en la tasca de donar-li sentit a la comarca, tractem de trobar explicacions no merament locals de fenòmens de la vida, biològica o social. Coneixent millor la flora i la fauna, per suposat. Però també les relacions socials, i en posaré un exemple. Es tracta de la "vinculació inversa", un curiós mecanisme successori que, als Alforins, part indubtable de la Vall, genera un costum peculiar: és el fill (baró) menor qui seguirà en l'hisenda agrària (generalment, en règim de mitgeria o d'arrendament a la part), mentre els altres germans (majors o dones) hauran eixit del mas en busca d'altres ocupacions. El costum ha estat viu fins fa poc, i encara és perceptible. Quan tant es parla – i moltes vegades, es parla *foradat* – del Dret civil valencià, pensem si no tenim eixe tan característic costum que donaria una competència, per títol consuetudinari, a la Generalitat per a "conservar, modificar i desenvolupar" eixa institució, com demana l'article 149.1.8^o de la Constitució. Fóra quina fóra l'explicació, tenim un tret antropològic i jurídic que afegir al fet comarcal

Sense necessitat d'imitar Aristòtil podem dir que res no es fa que no s'haja pensat, i així anem fent una comarca després de pensar-la i de traçar-ne els trets i els caràcters, i per això és molt important la tasca d'identificació i de presentació de temes i problemes comuns que fan una Revista com "Almaig". Ajudarà, això pensem, a vertebrar el País "de les tres províncies", que un dia deixarà de ser la "pobra, bruta, trista i dissortada pàtria" dels versos immortals d'Espriu. I bona falta li fa. ¿Ens farà viure un xic millor: amb serveis més ben implantats, amb espais de convivència més ben travats? Esperem-ho.

Però, sobre tot, ens dirà més coses sobre la nostra realitat històrica (altra no n'hi ha) com persones i ciutadans que som. Ens ajudarà a conèixer-nos, el que ja deia Sant Agustí que és important per a realitzar-nos en aquesta vida, i en l'altra. La primera causa i l'últim principi de la saviesa, deriven, a fortiori, d'haver aplicat l'ensenyament d'Espriu: "He mirat aquesta terra".

La visita de A. J. Cavanilles

al valle de Albaida en abril de 1792 según su diario

Fernando Goberna Ortiz

Anónimo. Antonio José Cavanilles. Óleo sobre lienzo, Madrid, Real Jardín Botánico. De la obra de Antonio González Bueno: *Antonio José Cavanilles (1745 - 1804). La pasión por la ciencia*, Madrid, 2002.

En el Archivo del Real Jardín Botánico, sito en Madrid, se guardan parte de los escritos y dibujos del botánico A. J. Cavanilles (1745 – 1804). Entre esta documentación se encuentran el diario, incompleto, que escribió a propósito de sus viajes por el antiguo reino de Valencia; dicho diario le fue de gran utilidad para el trabajo de su conocida obra: *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Poblacion y Frutos del Reyno de Valencia*, publicada en dos tomos (Imprenta Real de Madrid) en los años 1795 y 1797 respectivamente. En el mismo iba anotando sus observaciones sobre los lugares que visitaba, los comentarios sobre los trabajos de herborización, las muestras de minerales que recogía y la numeración que les daba, los dibujos que hacía de algunas plantas, o de las acequias, pantanos, vistas de poblaciones etc..., y en fin todo aquello que le era de interés para su trabajo.

Cavanilles eligió, por razones obvias, los meses de primavera y verano para llevar a cabo sus recorridos por las tierras valencianas. Durante estos meses, y en tres años sucesivos, esto es los de 1791, 1792 y 1793, recogió toda la información que le fue posible para su propósito. Como parte de estas excursiones visitó el valle de Albaida, y lo hizo en varias ocasiones: la primera fue en la primavera de 1791, es decir al comienzo de las mismas; dicha visita le fue muy útil para establecer relaciones de amistad con personas de las poblaciones que visitó, y así poder solicitar, a algunas de ellas, que le prepararan escritos sobre la historia, industria o producciones de las mismas. La segunda visita fue en la segunda excursión de las tres que llevó a cabo en 1792, es decir la que tuvo lugar entre el 14 y el 22 de abril de ese año; esta visita fue fundamental para escribir, en dicha obra, lo referente a las poblaciones de L'Olleria, Alfarrasi, Montaberner,

Albaida y pueblos del marquesado, Agullent y Ontinyent; estos son los días que voy a comentar a continuación. También visitó el valle de Albaida en la cuarta y última excursión, la correspondiente al año 1793, la cual transcurrió entre el 15 de agosto y 9 de septiembre; con la misma concluían sus trabajos de observación para la referida.

Pero antes de comentar aquella visita, de abril de 1792 al valle de Albaida, diré algo sobre el origen y preparación de esta obra de Cavanilles sobre el *reino de Valencia*.

EL PROYECTO DE SU OBRA SOBRE EL REINO DE VALENCIA.

Como es bien conocido Cavanilles residió en París desde el año 1777 al de 1789. El motivo de su residencia allí fue el de acompañar a la familia del duque del Infantado de cuyos hijos era el preceptor. Estos años de estancia en la capital francesa fueron fundamentales para su formación científica, sobre todo en la botánica; de hecho allí publicó sus ocho primeras disertaciones sobre la descripción de plantas, luego reunidas bajo el título de *dissertatio botánica* (las dos últimas fueron publicadas en Madrid cuando regresó). Para esta obra utilizó materiales que había ido recogiendo en los jardines y alrededores de París, así como de las semillas que le enviaban sus amigos desde España y que él mismo plantaba, e incluso de los herbarios traídos desde ultramar, es decir de las colonias españolas¹.

En noviembre de 1789 regresó a Madrid después de esos doce años de estancia en Francia; coincidió este regreso con los sucesos que acabarían dando lugar a la llamada "revolución francesa". De hecho la vuelta a España del duque del Infantado y su familia, a la cual continuaba acompañando Cavanilles se debió, en parte, a estos acontecimientos. En Madrid residió en el palacio de los propios duques, el cual estaba situado cerca del Palacio Real.

Al año siguiente, es decir en 1790, comenzó a trabajar en un proyecto de estudio general de la botánica según sus propias observaciones. La obra se titularía *Icones et descriptiones plantarum*, y el primer tomo, publicado en 1791 (Imprenta Real) recogía sus herborizaciones en los huertos de Madrid². Fue por entonces cuando pensó en una obra que recogiera, con este mismo fin, sus observaciones por toda España.

No obstante, como primer objetivo, después de terminado su trabajo para este primer tomo de su obra *Icones*, estaba el de viajar a su tierra valenciana con el propósito de recoger material para el segundo tomo de esta obra. Cavanilles explica en el prólogo de sus *Observaciones* que consideró entonces que sería más útil su trabajo si a estas observaciones sobre la botánica del territorio que visitara añadía noticias útiles sobre el reino mineral, la geografía, la agricultura y la población, y todo como una obra general sobre la historia natural de España. Era un proyecto de los que, con posterioridad, se han llamado *viajes ilustrados*. Para esta empresa Cavanilles obtuvo una real orden del rey Carlos IV firmada por el conde de

Floridablanca a la sazón primer secretario de Estado.

En la primavera del año 1791 se desplazó, pues, hasta la ciudad de Valencia para desde allí comenzar sus recorridos. Sus planes eran hospedarse en la ciudad, en donde tendría un gabinete de trabajo, y desde allí realizar excursiones de un mes o dos de duración en el período de primavera y verano, para regresar después a Madrid y residir allí en los de otoño y primavera. Su hospedaje en Valencia fue en el colegio de la ciudad, la cual había sido la residencia de los padres jesuitas.

Tenía cuarenta y seis años por entonces. Su método de trabajo iba a requerir una buenas condiciones físicas, ya que, como él mismo escribió en el prólogo de la obra, su intención era subir a los montes, atravesando los barrancos si era necesario, en busca de los vegetales y los minerales, observar el origen y curso de los ríos, la distribución y uso de las aguas, anotando los progresos que se habían hecho en la agricultura, y también los defectos en la misma que encontrara. En las cumbres, por medio de una brújula trazar la meridiana y situar los puntos más sobresalientes, ya fueran los picos de la sierra, las poblaciones etc... , y anotar la distancia aproximada de cada punto según lo que le decían los habitantes de las tierras en donde se encontrara. Respecto a la población, frutos e industria, iba a servirse de las personas que tuvieran información al respecto, entre éstas los señores curas de los pueblos y los responsables de los ayuntamientos, a los cuales solicitaría listas tales como la correspondiente a los productos de los diezmos y otras como padrones y demás.

Viajaría a lomos de caballería en compañía de algún ayudante, y entre su equipaje llevaría los útiles para el dibujo y recipientes para la recogida de muestras tanto vegetales como minerales; en otras ocasiones no tendría más remedio que caminar e incluso, a veces llevar a cabo difíciles subidas a los montes. Las pernoctaciones las haría en mesones, conventos, sobre todo de los dominicos pues tenía amistades con algunos padres del convento de Valencia, o en casas de conocidos que le ofrecieran hospedaje.

LOS VIAJES DE LA PRIMAVERA Y VERANO DEL AÑO 1791.

Como ya he dicho, los cuadernos con su diario, correspondientes a sus viajes de ese año, no están en el Archivo del Real Jardín Botánico, sin que se sepa si alguna vez existieron. No obstante se han conservado anotaciones de Cavanilles sobre algunas de las visitas que hizo durante esa primavera y verano, lo cual ha permitido saber, con bastante certeza, cuales fueron. Así podemos saber que entre junio y agosto recorrió el Valle de Albaida, los montes de Enguera, Aitana y Mariola, el territorio cercano a Alicante, el saladar de Albufera, las lagunas de Elche, y tierras de Orihuela, regresando a Valencia por el valle de Vinalopó. Su segunda salida fue entre agosto y septiembre y fue para ir a las tierras septentrionales llegando al

Penyagolosa a principios de septiembre; a su regreso hacia Valencia aún visitó el monasterio de la Valldigna y subió hasta el pueblo de Barx en la montaña del Montdúver, pero esto fue a finales de septiembre y una lluvia de varios días seguidos le hizo regresar a Valencia y dar por concluidos sus viajes de ese año.

Estos primeros viajes le sirvieron, tal y como ya he comentado, para llevar a cabo un primer reconocimiento de la botánica de los montes valencianos y para tener idea de los cursos de las aguas y orografía de dichos montes. También para sus relaciones personales con personas que le podía ayudar en su empresa, entre éstos, posiblemente, el abogado de L'Olleria Joaquín Pla, a quien solicitaría que escribiera algunos comentarios sobre la historia de la población, y también Jaime Ferrándis el cual le ayudó durante su estancia en Albaida el año siguiente tal y como a continuación mencionaré.

En el otoño e invierno de 1791 a 1792 Cavanilles trabajó, en Madrid, en el segundo tomo de su obra *Icones*, en el cual incluyó el estudio de algunas plantas que había observado en sus recientes viajes por el territorio valenciano. Es interesante también mencionar⁴ las disertaciones de Cavanilles en Real Academia de Medicina durante este tiempo de permanencia en Madrid, de la cual era socio desde enero del año anterior, ya que tienen mucho que ver con esos viajes por el reino de Valencia. La primera disertación fue en la junta ordinaria del primero de diciembre de ese año 1791 y en la misma trató sobre las observaciones hechas allí, y más en concreto sobre la *ceratonia siliqua* de Lineo, es decir el algarrobo, y sobre el mejor modo de cultivar, propagar, conservar y disfrutar este precioso árbol sin destruirlo. La segunda lo fue en la junta del 15 de diciembre, y en ésta trató, entre otros asuntos, sobre unos polvos que, según había podido averiguar en sus recientes viajes, usaban los naturales de aquellas tierras para tratar la mordedura de las víboras en los animales tales como perros y caballos, dichos polvos estaban compuestos por la *eryngium campestre* de Lineo, que los de allí llamaban *penical*, de la *melissa fructicosa*, más conocida allí por el nombre de *poliol blanc*, del *echium vulgare*, es decir la *sardineta* y el *alyssum spinosum*, o sea la *bufalga vera*. Más adelante mencionaré el comentario que Cavanilles hace al respecto en sus diarios cuando visite el valle de Albaida en el siguiente año 1792. La última de estas disertaciones fue en la junta del 2 de enero de ese 1792, y en la misma leyó, en lengua latina, la descripción metódica de la palma, sobre el modo de cultivarla en las tierras valencianas, sus utilidades etc... .

En marzo de ese mismo año Cavanilles preparó su segunda temporada de viajes por el reino de Valencia, con la circunstancia de que en febrero el conde de Floridablanca, por decisión del rey, había sido sustituido por el conde de Aranda, el cual iba a hacerse cargo a partir de entonces de los asuntos de Estado. La sustitución tuvo que ver con los sucesos *revolucionarios* en Francia, ya que el conde había residido en París con anterioridad y, por lo tanto, conocía mejor la situación social de Francia en

aquellos momentos, y no era partidario de la política de hostilidad hacia el país vecino llevada a cabo por el conde de Floridablanca. Cavanilles conocía personalmente al conde de Aranda desde la estancia de ambos en París.

Pocos días después de tomar posesión el conde de Aranda del cargo de primer secretario de Estado, esto es a mediados de marzo, Cavanilles estaba ya en Valencia dispuesto a comenzar la segunda etapa de sus viajes por tierras valencianas.

LOS VIAJES DE LA PRIMAVERA Y VERANO DEL AÑO 1792.

El primero de los viajes de ese año lo comenzó el 20 de ese mes de marzo dirigiéndose hacia las tierras septentrionales del reino, pero tan sólo lo pudo continuar hasta el 24 de ese mes ya que enfermó y esto le obligó a regresar a Valencia. Entre otros lugares visitó Vinalosa, el convento de San Onofre, Montcada, Rafenbunyol, el jardín botánico del arzobispo de Puzol, Sagunto, en donde dibujo una vista de su antiguo castillo que luego grabaría el citado Tomás López Enguídanos, el paraje de la fuente de Quart y la marjal de Almenara, sitio éste en el cual comenzó a encontrarse enfermo.

Como ya he dicho de esta segunda etapa de viajes nos ha quedado el testimonio de su diario⁵. Conocemos, así, que tuvo que permanecer en la cama y a dieta rigurosa durante unos días, pasados los cuales, y a pesar de encontrarse todavía débil, salió de Valencia el 9 de abril que era, ese año, el de Viernes Santo. Este segundo viaje es el que le llevaría al valle de Albaida y motivo de este escrito. El mismo, llevado a cabo entre el 9 de abril y el 2 de junio, fue uno de los más fructíferos en cuanto a la cantidad de información que iba a recoger para su obra sobre el *reino de Valencia*.

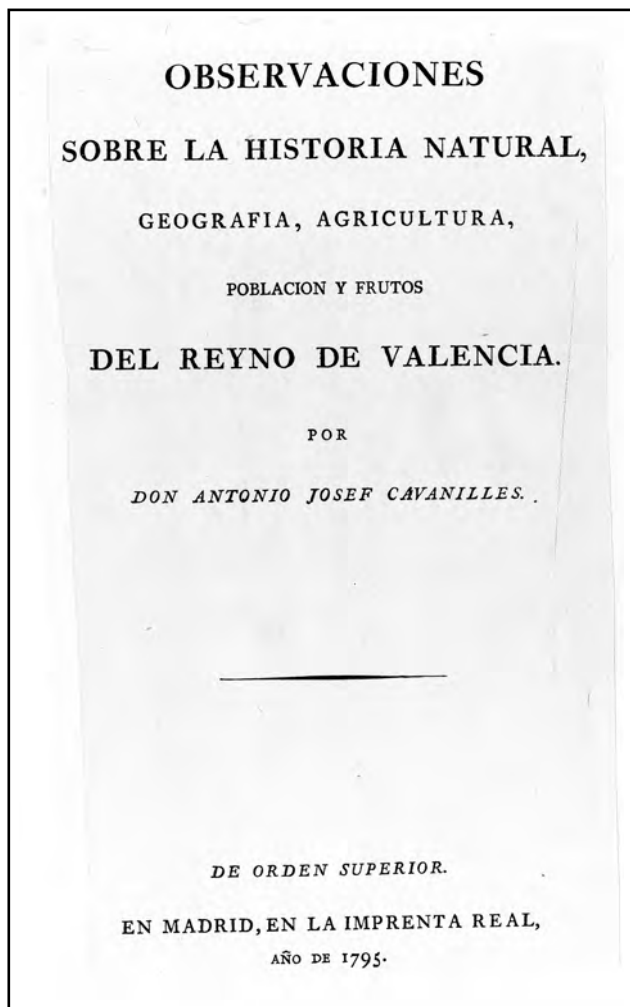
Esa primera noche, la del 9 al 10 de abril, pernoctó en la venta de Rotglá después de haber visitado ese día, entre otros lugares, Alginet, la baronía de Alberic, el puerto de Cárcer, en donde las obras de la nueva carretera estaban ya casi finalizadas, Llosa de Ranes y la montaña del Puig en donde trabajo en la herborización. Las siguientes noches hasta la del 13 al 14 de abril, que era sábado, Cavanilles pernoctó en San Felipe (Xàtiva). Durante estos días estudio las plantas de las cercanías de la población, incluyendo sus numerosas fuentes y acequias, así como la montaña del Castillo. En San Felipe tenía amigos que le acompañaron durante esos días, entre éstos el botánico Antonio Mateo Pueyo, el cual tenía cargos municipales por entonces (posteriormente le enviaría a Madrid varias cartas en las cuales le daba importante información sobre San Felipe, pueblos de alrededor y también sobre poblaciones del valle de Albaida⁶).

Al amanecer de ese sábado 14 de abril salió de San Felipe y, por el camino de Bixquert, se dirigió hacia el valle de Albaida con la intención de llegar a Albaida al final del día. Si durante su estancia en San Felipe leyó la *Gazeta de Madrid* del 10 de abril pudo enterarse de cosas tales como las del anuncio de la

publicación del tomo primero de la colección de cartas eruditas escritas por D. Gregorio Mayans y Siscar a D. Joseph Nebot y Sans, y también de la sexta edición (en dos tomos) de la *Historia natural y moral de Indias* del padre Joseph de Acosta de la extinguida Compañía; en las *Gazeta* de días anteriores se había anunciado, por otra parte, el feliz parto de la reina María Luisa: había sido un varón el cual recibiría los nombres de Felipe María Francisco.

JORNADA DEL SÁBADO 14 DE ABRIL (desde San Felipe a Albaida pasando por L'Ollería).

Portada del primer tomo de la obra de Antonio Josef Cavanilles: *Observaciones sobre la Historia Natural...*, Madrid 1795.

Así pues, con las primeras luces del día salió de San Felipe y, como he dicho, fue siguiendo el camino de Bixquert. En su diario anota una descripción del valle del mismo nombre y del curso del río Albaida. La entrada en el valle de Albaida la describe así en su diario:

Pasado el estrecho salimos á la falda meridional de este monte, y entré ya en el rico y frondoso valle de Albaida. Se ve encerrado este entre dos montes paralelos de poniente a oriente que son Serra grossa al

norte y el de Benicadell y Agullent al medio día, distante entre sí dos leguas que es la latitud de este Valle: siendo su longitud de seis leguas desde els Alforins de Ontiniente hasta el coll de Llaütò, junto al lugar nuevo de S.ⁿ Jerónimo

A continuación Cavanilles escribe elogios sobre el terreno del valle y sus habitantes; y así de lo primero dice que es fértil y hermoso, lo cual no podía dejar de influir en el carácter de los naturales, ya que los halló: *sumamente atentos, de trato amable y dispuestos siempre a comunicar quantas noticias convenian*⁷. Añade que sentía gusto al caminar y ver la aplicación y el cuidado de los labradores, y que en ninguna parte del *Reino* se veían mejores olivos, pues allí, en aquellas tierras se sabía el verdadero método de criar este preciso árbol, dejándole tan sólo los ramos que necesitaba para dar grandes cosechas sin perjudicarle, pues así entraba el sol y aire sin dificultad. No obstante, tenía una observación que hacer, y era que parte de la cosecha se podía perder cada año por la costumbre que tenían de no recoger la aceituna hasta que caía al suelo, pues en años como ese de 1792, y él lo pudo ver, a mitad de abril aún no la habían recogido, con lo cual el fruto podía agusanarse en el árbol; la explicación que encuentra a este proceder era por las grandísimas cosechas anuales, que podían ser de hasta cien mil arrobas, ya que si el fruto era recogido en el árbol suponía un gran gasto.

Los algarrobos, según Cavanilles, formaban bosques en este valle, mezclados unas veces con *oliverales* y otras solos. Allí se cultivaban muy bien este árbol, y era difícil calcular los millones de arrobas que se recogían anualmente de su fruto, aunque también añade que debían de multiplicarse aún más los machos, que los naturales llamaban *alborsers*. Asimismo era difícil de calcular el número de cántaros de vino, aunque una cantidad prudente podría ser de dos millones; la seda, los granos y otras producciones eran también muy considerables, de tal manera que era una de las zonas más ricas y pobladas del *reino*. El valle tenía, según su anotación, treinta y dos poblaciones, de las cuales ocho eran villas: La Ollería, Onteniente, Bélgida, La Puebla, Luchente, Quatretonda, Benigánim, y Albaida, y catorce conventos.

También hace referencia a la helada de febrero de 1791, cuyas consecuencias ya pudo apreciar en su viaje del año anterior. Según comenta los daños fueron considerables, pues se secaron enteramente algunos olivos y algarrobos, y hasta las adelfas, situadas en los mas hondo y abrigado de los barrancos, perdió su hermoso verde y lozanía.

Nada dice en su diario de que visitara en esta ocasión los lugares situados a la izquierda del río, esto es Benisuera, San Pere, Guadasequies y Bellús; ni tampoco Alfarrasi ni Montaberner, no obstante existe en el citado archivo un breve escrito anónimo sobre la historia y producciones de esta última población⁸.

Al mediodía de ese día, sábado 14 de abril, llegó a La Ollería. Era costumbre de Cavanilles hacer un primer comentario sobre el caserío y calles de la

población que visitaba, y así, de esta población dice que lo tenía por lo común bueno y que sus calles eran desahogadas. Visitó una fábrica de vidrio ordinario, cosa que no dice en la obra impresa, anotando en su diario que la barrilla la traían de Alicante o de Ayora, y la mezclaban con una arena fina colorada que se hallaba en el interior de unas lomas cercanas a la población, las cuales se encontraban próximas al convento de los padres capuchinos, de donde la sacaban por una minas que excavaban sin perjudicar a la superficie de los campos.

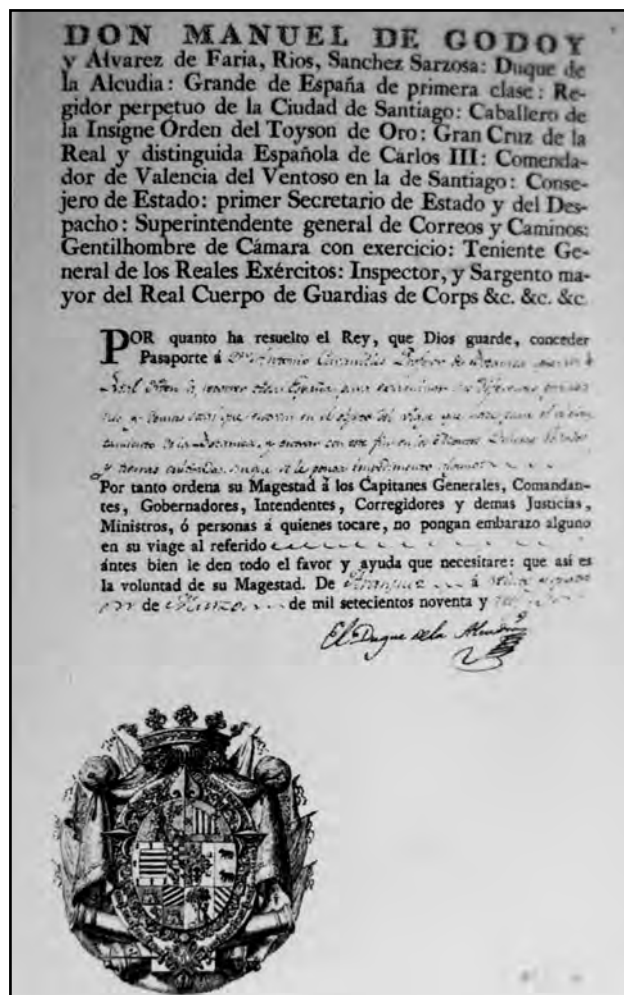
Para escribir sobre la historia y producciones de esta población, y algo también sobre las citadas anteriormente de Benisuera, San Pere, Guadasequies, Bellús, y Alfarrasi, Cavanilles tuvo la ayuda de D. Joaquín Plá, el cual era nacido en esta población y por entonces abogado de los Reales Consejos y de los presos del Sto. Oficio de la Inquisición. Su escrito es bien conocido y ha sido varias veces reproducido, y, al menos, existen dos copias del mismo⁹ aparte del original que se encuentra en el citado archivo del Real Jardín Botánico¹⁰.

Lo cierto es que no se sabía el motivo por el cual este abogado escribió estas notas sobre la historia de La Ollería, así que el hecho de que se encuentre el original en dicho archivo explica el motivo del escrito, el cual no fue otro que proporcionar a Cavanilles información para escribir lo correspondiente a esta población, y lugares cercanos, en su obra sobre el reino de Valencia. Es muy posible que el mismo D. Joaquín Pla fuera su acompañante en la visita de unas horas que realizó Cavanilles ese día a esta población.

Después de la comida del mediodía debió de salir de esta villa para dirigirse a Albaida a donde llagaría, posiblemente, al atardecer de ese mismo día. En su diario anota lo siguiente sobre la misma:

Tiene las mas hermosas calles que he visto en estos pueblos: hasta Valencia las quisiera ver en su recinto: hay copiosas y hermosas fuentes en las dos extremidades del pueblo que adornó el patriotismo del difunto obispo de Orihuela Dr. Joseph Tormo natural de esta villa. La una está en el varrio nuevo, la otra en la de la villa. Aquella consta de 12 caños, y viene por un cauce desde la pedrera distante un quarto de legua al lado del río; la otra tiene su nacimiento en el mismo sitio.

La consulta en el archivo municipal de esta población¹¹ me ha permitido conocer algunos datos sobre la misma en este año de la visita de la visita de Cavanilles. Así, el alcalde ordinario en ese año de 1792 era el Dr. Felipe Mas, el cual era abogado de los Reales Consejos, los regidores lo eran, por su orden numérico, Joseph Bono, Ramón Julia, Tomás Monzó y Francisco Tormo; el procurador síndico era Jaime Ferrándis, el cual, como ahora comentaré fue uno de los acompañantes de Cavanilles en estos días de su estancia en Albaida; el personal del ayuntamiento quedaba completo con el escribano, que era Francisco Pont y Andrés, el alguacil y pregonero Bautista Bertomeu, menor, y los maceros que eran el propio

Pasaporte a favor de A. J. Cavanilles firmado por Manuel Godoy, el 24 de marzo de 1793, para recorrer España con el fin de examinar la botánica y llevar a cabo trabajos de historia natural, Madrid, Real Jardín Botánico. De la obra citada de Antonio González Bueno.

Bautista Bertomeu y Vicente Badia.

Había en Albaida también, por entonces, un maestro de escuela llamado Bartolomé Colomer y otro de gramática de nombre Isidro Cots; también un médico que era el Dr. Pedro Ferrer y dos cirujanos: Ignacio de Vargas y Vicente Julia.

El marqués de Albaida, José Maria Milà d'Aragó y Bellví, que era grande de España desde que el rey Carlos tercero se lo concediera a su antecesor Francisco de Paula Milà d'Aragó en 1771¹², había visitado la villa el año anterior a la de la llegada de Cavanilles, es decir en 1791, y con tal motivo había habido festejos, y música en la plaza, durante tres noches en la plaza. El marqués había regalado a la villa un relicario con las reliquias del beato Nicolás Factor. También está guardada en el archivo una carta del marqués dirigida al consejo, justicia y regimiento de la villa de Albaida, firmada en Madrid el 26 de enero de 1790, en la cual anunciaba que el Supremo Consejo había declarado a su favor en la tenuta y posesión de ese marquesado y grandeza de España, ya que había habido un pleito por la sucesión del título a la muerte del citado marqués Francisco de Paula, el cual había muerto en 1789 sin sucesión. Por otro lado

el procurador del marqués en este año de 1792 era el Dr. Teodoro Satorre.

Otro de los acompañantes de Cavanilles en estos días fue Joseph Pla y Lorente, que era síndico apostólico del convento de capuchinos. Del otro convento, el de dominicos de Santa Ana, era procurador el padre fray Joseph Vañón; en dicho convento, como ahora comentaré, pernoctó Cavanilles.

También es interesante mencionar la existencia en la población de una casa-mesón que, anualmente, arrendaba el ayuntamiento. Este año de 1792 había sido arrendada a un tal Antonio Tolsa, y es muy posible que Cavanilles descansara en la misma durante su visita. Ese mismo año el ayuntamiento había comprado un armario y dos puertas para dos dependencias de dicha casa-mesón. También existe constancia de que dicho ayuntamiento compró unas cuerdas, al soguero Joseph Ibáñez, para los contrapesos del reloj de la villa, y también unos hierros, para el mismo, los cuales hizo el herrero Roque Jordán; el encargado de dirigir dicho reloj de la villa era Joseph Lloret. Por su parte, en la propia sala capitular, había habido obras de reparación, más en concreto la de tres revoltones que habían caído (dos años antes, en 1790, se habían comprado ocho grandes sillas, forradas de tela, para dicha sala por estar las anteriores rotas).

Otra obra importante de ese año fue el adorno de la fuente de la villa, para lo cual el ayuntamiento había comprado 200 tejas, al parecer de cerámica de color verde, para la cornisa de dicha fuente, así como cuatro grandes piedras, de la pedrera de Onteniente, para hacer cuatro pirámides que sustentaran dicha cornisa, dichas piedras fueron trabajadas por el picapedrero de Agres Joseph Colomer.

Por aquellos años, y para el capítulo de fiestas anuales, el ayuntamiento pagaba al cerero Vicente Monzó por los gastos de la Semana santa y monumento a Nuestra Señora de la Asunción; a los predicadores de las festividades de Cuaresma, de los Santos de la Piedra y San Gregorio Ostiense; por las palmas del domingo de ramos, y enramadas de Pascua, Corpus y Nuestra Señora de la Asunción, Nuestra Señora del remedio y Navidad, así como por la limpieza de la plaza mayor en todas estas festividades.

El anteriormente citado Jaime Ferrándis, en cuya casa de la calle mayor recibió hospedaje Cavanilles como más adelante comentaré, era un labrador hacendado que el año anterior, es decir en 1791, había sido alcalde ordinario de Albaida. Ese año para las fiestas mayores de la villa, las dedicadas a Nuestra Señora del Remedio, se hizo la correspondiente enramada de salvia en el templo parroquial, y se celebraron las acostumbradas representaciones de *moros y cristianos*, además de diversiones públicas tales como unas corridas de vaquillas. El cargo de capillero, por cierto, lo tuvo ese año D. Vicente Navarro, que posiblemente era abogado, el cual fue otro de los acompañantes de Cavanilles en la visita de estos días de abril que estoy comentando. También consta en la documentación que he citado, los nombres de los cargos relacionados con las celebraciones de

moros y cristianos, y así el capitán fue Joseph Tormo y Belda, el sargento Joseph Ruiz y los alféreces Joseph Martí y Sanabria, Francisco Tormo y Cardona, Antonio Tormo y Soler y Joseph Conca.

Respecto a las corridas de vaquillas que hubo ese año de 1791, en el cual fue alcalde el citado Jaime Ferrándis como he dicho, hubo una incidencia digna de ser comentada. Con fecha de 15 de septiembre del mismo Ferrándis firmó un escrito en respuesta al anterior, de fecha 20 de agosto, que le habían enviado el Real Acuerdo de Valencia, por el cual le recordaban al ayuntamiento lo ordenado a los gobernadores respecto a que en los lugares que se celebrasen, para diversiones públicas, corridas de vacas se remitiera de los mismos certificación jurada de los alcaldes de haber satisfecho la correspondiente licencia; pues constaba en aquel Real Acuerdo que el Excelentísimo Capitán General del Reino, con fecha 18 de junio, había concedido licencia para que se celebrasen en la villa cuatro días de vacas o novillos en determinados días, con tal de que se ejecutaren en plaza cerrada, en los días festivos después de los divinos oficios y que no se impidiese con esto el tránsito a los parajes y se cuidara el buen orden y quietud del público. Parece que el asunto fue, según el escrito de repuesta firmado por Jaime Ferrándis, que la licencia obtenida era para los días 25, 26, 27 y 31 de julio, pero el último día no habían podido entrar las vacas en la villa, así que ese día había sido trasladado a la octava de Nuestra Señora del Remedio el 9 de octubre, para lo cual el ayuntamiento había comprado tablas y cuerdas para las boca calles y para la construcción de una plaza cerrada.

Pero volvamos al diario de Cavanilles y sus comentarios sobre la población.

JORNADA DEL DOMINGO 15 DE ABRIL (Albaida: la ribera y sus alrededores).

Después de pernoctar esa noche en la villa, posiblemente en la casa-mesón, Cavanilles dedicó esa mañana del domingo 15 de abril a observar las cercanías de la población. Debió de encontrar, desde su llegada, una buena disposición de sus habitantes para ayudarle en su empresa, pues dice en su diario que:

Un terreno tan hermoso y fértil no puede menos de influir en el carácter de los naturales, los que halle sumamente atentos, de un trato amable y dispuestos siempre á comunicar quantas noticias convenian, aunque les ocasionase satisfacer mi curiosidad el incomodarse muchas veces.

Cuatro de estos naturales, según su diario, fueron los citados Jaime Ferrándis, Joseph Pla, Vicente Navarro y también el boticario Joseph Gandia, persona muy instruida en farmacia y botánica al decir del propio Cavanilles. Así pues, acompañado de alguno de ellos, se encaminó hacia la partida conocida por el nombre *dels Barranquets* cercana al río; dice el ilustre botánico que apenas subieron la cuesta se veía

el lugarcillo de Aljorf, que se podría considerar, tan corta era la distancia, por un arrabal de Albaida. Lo bien cultivado de los campos, la abundancia de agua, árboles y demás vegetación, le hace exclamar en su diario que faltaban voces para pintar lo delicioso de las inmediaciones, sobre todo en la partida de la *font del Riu*. Del propio río dice que allí empezaba a ser llamado con el nombre de río Albaida, y que a pesar de llevar poca agua, en ocasiones tenía furiosas avenidas por el hecho de tener grandes vertientes los montes y cerros del mediodía, y por este mismo motivo, después de tantos siglos, tenía un profundo cauce, que en algunos sitios era de más de 150 pies. Alaba asimismo la hermosura de los campos en gradería situados a ambos lados de dicho cauce, un terreno, además, que era muy a propósito para los álamos negros, los cuales con poco cuidado se criaban de hasta cien palmos de elevación. En fin, sobre la belleza del paraje dice lo siguiente:

También se ven algunos algarrobos, y en todos el verdor es tan fuerte, que con el contraste de las moreras, trigo, maíces, lino o otras producciones encantan y detienen: se añade á esto la multitud de paxaritos, sobre todo el Ruixiñor que procura divertir á sus queridas hembras: las muchas fuentes que brotan a cada paso, cayendo algunas de la frondosa boveda que forman los arboles y arbustos que de las margenes superiores se avanzan para servir de toldo.

Esa mañana llevó a cabo un provechoso trabajo de herborización y de observación del terreno. También encontró en el fondo del barranco una marga que en *lengua vulgar* era conocida por Llacorella, de la cual había dos variedades la *llacorella en llibret*, y la *llacorella de pilot*, la primera dispuesta en hojas delgadas como la pizarra, pero horizontales, y la segunda en masas menos sólidas; de cuyos usos dice que la primera se desprecia, mientras que la segunda se esparcía en los campos para su fertilización, sobre todo cuando dominaba en estos la porción arenisca. La costumbre era que los labradores la extendieran en pelotones por el campo, pues cuando se secaba, llovía o había heladas, quedaba convertida en polvo que se mezclaba con la tierra. Otra piedra que es objeto de su interés es la tosca, la cual era de naturaleza caliza, ligera por la multitud de agujeros, dura y de color rojizo; esta piedra cubría la tierra vegetal de algunas lomas y campos en donde se criaban árboles y granos.

En el Archivo del Real Jardín Botánico existen unos apuntes, escritos por el propio Cavanilles, sobre el término municipal de Albaida, con una lista de plantas que observó en sus proximidades¹³; asimismo un informe anónimo, quizá escrito por el citado boticario Joseph Gandia, sobre las aguas de la población¹⁴.

Quizá la tarde de ese día la dedicó a poner en orden los trabajos de herborización que había realizado esa mañana, y también en visitar algunas de las industrias que había en la villa. En su obra *Observaciones* están algunos de los datos al respecto,

como también lo están en su diario; así en este último menciona las fábricas de jabón, cera y telas de cáñamo, de las primeras dice que había doce de las cuales fabricaban hasta 22.000 arrobas de dicho jabón al año, de las segundas dice que había tres, y que su método era reducir a panes amarillos los panales después de sacarles la miel, y que la producción de la misma, anualmente, era de 4.000 arrobas; de la tercera dice que no era muy considerable su producción. Estas industrias mantenían activa a la población, y añade que el comercio de estos productos era bastante lucrativo.

JORNADA DEL LUNES 16 DE ABRIL (Albaida: el secano y la montaña).

Cavanilles hace mención de que el término cultivable de Albaida, es decir sin los montes, era una porción que podía tener aproximadamente una legua de extensión, en cuyo examen, y en estudiar los vegetales que se encontraban en el mismo, empleó los días 15 y 16 de abril. De sus observaciones en el secano destaca lo que dice referente a los olivos, pues apunta que entre los muchos olivos que allí se cultivaban, había una variedad que llamaban *grosales*, cuyas hojas eran más anchas y de un verde más claro, y su madera era más quebradiza, teniendo esta variedad, respecto a los de hojas más pequeña, el inconveniente de que, cuando nevaba, muchos de sus *cimales* quedaban desgarrados; dicha madera, principalmente en sus raíces, era de un hermoso color entre rojo y purpúreo, también observó que en los ramos de olivos que, por casualidad, estaban algo rasgados, pero asidos aún al árbol, había más flor que en los ramos sanos.

A continuación anota en su diario una relación de plantas, con su nombre botánico, y recordando lo que había visto el día anterior dice que junto a las canteras de tosca, y más allá del principio de la fuente (*la font del riu*), había observado el *citissus*, planta que también había visto en *Moxente* el año pasado, así como un *ophiris* nueva y muchísimas plantas conocidas (al margen Cavanilles anota: *ophiris lutea*). También había observado, en estos mismos cerros de tosca, unas cuevas y agujeros en los cuales se podían ver, en algunas partes, un sinnúmero de estalactitas y estalagmitas de alabastro, las cuales eran muy vistosas y admirables por la variedad de figuras y colores; cuando las estalagmitas se juntaban formaban masas considerables, a los cuales, en valencia, llamaban *piedras de agua*, que eran parecidas a las de Náquera.

Al finalizar ese día dio por concluida su vista a Albaida, y es posible que esa noche del 16 al 17 de abril encontrara alojamiento en la citada casa de su amigo D. Jaime Ferrándis sita, como he dicho en la calle Mayor. Fuera como fuere lo cierto es que el martes 17 salió de Albaida por el camino que conducía a Adzaneta y Carricola, con la intención de visitar estos pueblos y luego continuar hacia la montaña, más concretamente para ir al convento de dominicos de Santa Ana y desde allí subir hasta la

Covalta. Su salida de Albaida fue en compañía de los que nombra como sus amigos: D. Vicente Navarro, D. Jaime Ferrándis, y de los señores D. Joseph Pla y D. Joseph Gandia, este último, como también he dicho, boticario, los cuales le acompañaron hasta la propia Adzaneta, es decir una media hora de camino.

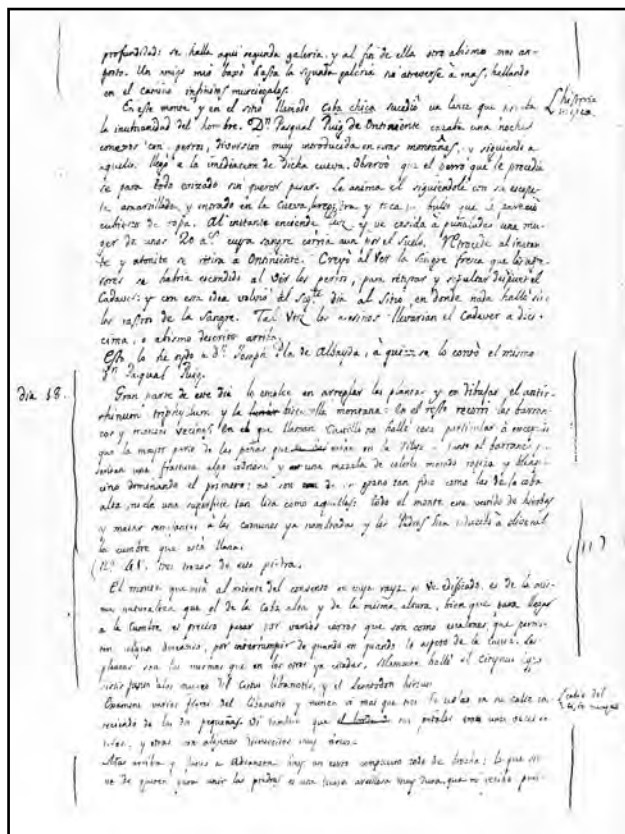
JORNADA DEL MARTES 17 DE ABRIL (Adzaneta, Carrícola, el convento de Santa Ana y la subida hasta la Covalta).

Ese día había amanecido nublado. Mientras el grupo caminaba hacia Adzaneta debieron de hablar de asuntos relacionados con los pobladores de aquellos pueblos del marquesado, del cultivo de la tierra y de la industria que en éstos había. También debió ser entonces cuando D. José Pla, al saber que el ilustre botánico pensaba subir hasta la Covalta, le narró una historia sucedida cerca de allí no hacia mucho tiempo, la cual, Cavanilles trasladara a su diario escribiendo al margen lo siguiente: *una historia trágica*. Y en verdad que lo fue, e incluso de crimen y misterio; sobre esta historia volveré un poco más adelante al comentar la visita de Cavanilles a este paraje de la Covalta.

De Adzaneta dice en este diario que tenía 270 vecinos y una preciosa huerta que regaban con las aguas de su fuente en parte, y en parte de las que llegaban de Santa Ana. Sobre el terreno observa que va siempre en cuesta a medida que se acercaba a las faldas del Benicadell, y que era de la misma naturaleza que el de Albaida, esto era, blanquecino y algo gredoso; una tierra que era conocida en el valle por el nombre de alvarés, la cual trabajada y estercolada daba copiosos frutos. A continuación escribe elogiosos comentarios sobre el trabajo de los labradores de aquellas tierras, así dice que utilizaban el mismo, y acertado, método para criar los olivos que en Albaida, y que las moreras eran *monstruosas*, llegando a dar alguno de estos árboles hasta 50 arrobas de hoja. Sobre este pueblo y sus habitantes llega a decir lo siguiente:

Pocos lugares habrá en España que hayan declarado al ocio mayor guerra, y pocos también en donde logren mejor suerte los vecinos. Todos, de toda edad, y en cualquier estación del año están siempre ocupados, porque á mas de las fatigas del campo, se imponen ellos otras por la noche, y en los días de lllubias ó nieve: esta es la fabrica de pleyta, de la que se hacen 100 piezas al dia, las que reguladas unas con otras á tres reales de vellon, forman la suma diaria de 300 rs. Que aumento de riquezas para una población corta!. También tiene una gran fábrica de telas de cañamo, hallándose corrientes en el dia mas de cien telares. Ojalá que á imitación de estos nobles esfuerzos, aprendiesen los demas lugares que experimentan necesidades; porque concentrando todos sus deseos en el campo, y en los frutos que este paga, no siempre hallan la cuenta que se formaron. Agricultura, y fabricas son los dos exes de la felicidad y de la virtud cívica.

Desde Adzeneta fue al vecino pueblo de Carricola, distante una media legua de distancia en dirección hacia el oriente. Sobre dicho Lugar dice que tenía 47 vecinos y que se arruinaba cada día al paso que aumentaba el de Adzaneta. Cavanilles se pregunta sobre los motivos por los cuales los carricolanos no imitaban a sus vecinos en el sentido de obtener recursos económicos tanto de la agricultura como de la industria, ya que, como en el resto del valle, la

Fragmento de su Diario. Archivo del Real Jardín Botánico: Leg. XIII, 7.

principal cosecha era el aceite, así que cuando el año era malo había vecinos que no podían continuar, por falta de fuerzas, con el trabajo en el campo, por lo que quedaban improductivos los cultivos. Añade, no obstante, que el lugar también tenía su fuente que sería la mitad que la de Adzaneta, la cual era una muela de agua; y asimismo una hermosa huerta.

En el camino entre Adzaneta y Carricola había observado asimismo que había tres cerros de una piedra que usaban los lugareños de por allí, y de otros sitios, para enlosar los hornos, las cocinas, o los sitios en donde se tenía que hacer fuego. Tomó una muestra de dicha piedra, señalándola con el número 39, y sobre su aspecto escribe en el diario que era una arenisca de fractura granujienta, con puntos pequeños brillantes de mica, y que era pesada y compacta.

De Carricola volvió al camino para ir a Santa Ana de Albaida, en dirección entre poniente y mediodía. Su intención era llegar al convento que los dominicos tenían en esta montaña, en donde esperaba encontrar

Detalle del Mapa del Reyno de Valencia grabado por Tomás López Enguídanos para la obra de A. J. Cavanilles: Observaciones sobre la Historia Natural..., Madrid, 1795. Se puede ver el valle de Albaida en el centro del mapa.

alojamiento y así poder observar aquellos parajes y subir desde allí a la Covalta. El convento se encontraba a una media legua a la falda de un cerro por cuyo lado, escribe, pasaba el camino para ir a Alcoy, población que estaba situada a unas tres leguas de distancia. Mientras subía la cuesta vio la tierra rojiza de los campos, con exceso de arena según su opinión. Cerca ya del convento se detuvo en mirar un barranco que recogía las vertientes de aquellos elevados montes; dicho convento estaba en un pequeño valle con parte de huerta y parte de secano. La huerta era regada por una fuente que tenía su nacimiento en unos olivares cercanos al convento, sus aguas iban a fecundar también las tierras de Adzaneta, Albaida y el Palomar.

Ya he dicho que el procurador del convento de Santa Ana era uno de los frailes, fray Joseph Vañon, a esto puedo añadir que los padres dominicos bajaban a Albaida para predicar en las festividades de Santo Domingo y de San Luis Beltrán de cada año. Cavanilles alabara en su diario el trabajo del fraile encargado del cultivo de la tierra del convento, escribiendo lo siguiente:

Los olivos sin ramo inútil y limpios; los algarrobos casi todos con macho; las moreras lozanas, habiendo padecido poco en la intemperie de febrero, y las huertas, que serán unas 40 hanegadas, limpias y llenas de producciones análogas a esta especie de tierra huerta. El cuidado y el trabajo continuo son los unicos medios de sacar abundantes cosechas. La de aceyte que es la principal de este sitio será este año menos buena que en otros por haberse agusanado la aceytuna, de la que aun queda porcion considerable por recoger.

En el convento encontró alojamiento esperado, y por la tarde decidió subir al paraje conocido por el monte de la Covalta. Era un elevado monte situado a mediodía del convento, el cual estaba separado del Benicadell por la abertura que facilitaba el citado paso a Alcoy. Después de la comida del mediodía y una vez serenado el tiempo que había sido borrascoso y de agua toda la mañana, comenzó dicha subida por la senda que conducía a Agres, la cual dejó a la mitad de la cuesta para torcer a la izquierda con el fin de llegar a la referida cueva. Una hora empleó en la subida, aunque dice que le fue muy útil por la cantidad de plantas que vio hasta llegar a lo más alto y descarnado del monte; y así, admiró la variedad de colores de muchas de éstas que estaban floreciendo, las cuales formaban tapices entre pinos, aliagas y romero; muchas de estas plantas las cita con su nombre botánico en el diario, y entre estas los pelotones de flores blancas de *alysum spinosum* que encontró entre las grietas en la quebrada que coronaba el monte, sobre lo cual había tratado en una de sus disertaciones en la Real Academia de Medicina tal y como he dicho anteriormente. Del terreno tomó cuatro muestras, las cuales colocó en la bolsa con el número 40, dos eran de la cumbre y las señaló con una cruz, y las otras dos con una raya.

Muy cerca de la cumbre, en donde ya no encontró

apenas vegetación, vio, en efecto, la ancha entrada a la cueva. El techo de la misma apenas tenía ocho pies de alto y su profundidad era de unos cien pies; de la bóveda de la misma caían gotas de agua por unos como principios de estalactitas, y Cavanilles anotó que debía de ser de la que había caído sobre el monte por la mañana. En el fondo de la cueva encontró un pequeño depósito de agua, la cual probó encontrándola de excelente gusto. Cuando salió de la cueva se detuvo a admirar el hermoso paisaje que se veía desde allí, el cual describe así en su diario:

Puesto uno en boca de la cueba descubre una porción considerable de tierra. En línea recta mirando al norte se ve Albayda, Aljorf y la Olleria: a la derecha de Albayda hacia oriente se veyan Adzaneta, Carricola y otros situados hacia las raíces de los cerros próximos al Benicadell: entre estas dos líneas de norte y oriente estan el Palomar, Montaberner y otros en fin del valle de Albaida.

Cavanilles subió hasta aquel paraje acompañado, ya que dice que entre la entrada de esta cueva y la de otra más pequeña, situada a la otra parte del monte hacia mediodía, había una sima, o caverna perpendicular, muy profunda, a la cual tan sólo se podía bajar con la ayuda de una sogá. Un amigo que le acompañaba bajó así hasta unos 20 pies de profundidad y allí encontró un rellano, desde el cual vio, según le explicó luego al subir, que continuaba otra galería, y que al seguir ésta llegó a otro abismo más angosto y ya no se atrevió a continuar. Al margen, en su diario, Cavanilles anotó *Cima o abismo de la Iglesia* (o al menos eso parece que escribió pues se lee con dificultad).

En la otra cueva o la *coba chica* fue donde ocurrió el lance que le contó D. Joseph Pla al cual me he referido, y que Cavanilles llamó *historia trágica*. Esta es su narración:

En este monte y en el sitio llamado Coba Chica sucedió un lance que prueba la inhumanidad del hombre. Dn. Pasqual Puig de Ontiniente cazaba una noche conejos con perros, diversión muy introducida en estas montañas, y siguiendo a aquellos llegó a la inmediación de dicha cueva. Observó que el perro que le precedía se para todo erizado sin querer pasar. Le anima él siguiéndole con su escopeta amartillada, y entrado en la cueva, la registra y toca un bulto que le pareció cubierto de ropa. Al instante enciende luz, y ve cosida á puñaladas una muger de unos 20 as. Cuya sangre corría aun por el suelo. Retrocede al instante y atonito se retira a Ontiniente. Creyó al ver la sangre fresca que los agresores se habrían escondido al ver los perros, para retirar y sepultar después el Cadáver: y con esta idea volvió al Sigte. Día al Sitio, en donde nada halló sino los rastros de la sangre. Tal vez los asesinos llevarían el Cadáver a dicha cima, o abismo descrito arriba.

Esto, añade Cavanilles, lo he oydo a Dn. Joseph Pla de Albayda, á quien se lo contó el mismo Dn. Pasqual

*Puig. ¿Quién era este último?. Según lo que yo he podido averiguar el tal D. Pascual Puig de Ontiniente no podía ser otro que el hermano de José Puig y Cubelles, el cual había heredado el vínculo de esta conocida familia de Los Puig en 1781. Se trataba de una familia de la pequeña nobleza que, sobre todo en el siglo XVIII, tuvo cargos administrativos relacionados con la corona así como con el comercio de la nieve, para lo cual tenían pozos y neveros en las montañas de Mariola, Benicadell y otras, y los correspondientes derechos de recogida¹⁵. D. Pascual Puig tenía por entonces cincuenta y seis años (había nacido en 1736), y poseía un beneficio eclesiástico en la iglesia de Santa María del propio Ontinyent. Según consta en el expediente que fue instruido con motivo de su solicitud para ascender al diaconado¹⁶, había obtenido la sagrada orden de subdiaconado en las *temporas de Sn. Tadeo* del año 1771, y las de diaconado dos años después, es decir en 1773. Este eclesiástico, en este año de la visita de Cavanilles, tenía una casa en la calle de Pallares¹⁷; dicha calle era una de las principales de Ontinyent en aquellos años, y en la misma habían varias casas solariegas; más adelante volveré a referirme a D. Pascual Puig a propósito de la visita de Cavanilles a Ontinyent.*

El ilustre botánico disfrutó mucho esa tarde en aquel paraje de la Covalta, pues dice que era tal la *salicia* del sitio, por la abundancia de las plantas, que tan sólo la noche que amenazaba le pudo arrancar de allí para bajar hacia el convento, bajada que encontró peligrosa por la cantidad de cantos movedizos que rodaban bajo los pies; y, en efecto, cuando llegó allí debía de empezar a anochecer.

JORNADA DEL MIÉRCOLES 18 DE ABRIL (por los montes y barrancos próximos al convento de Santa Ana).

Tras pernoctar en el convento empleó buena parte del día 18, tal y como él mismo dice en el diario, en arreglar las plantas y en dibujar el *antirrhinum triphyllum* y la *biscurella montana*, y el resto de esa jornada en recorrer los montes próximos. Así, en el que llamaban del Castillo no halló nada de particular a excepción de que las peñas que estaban junto al barranco, de la cuales tomó tres muestras que señaló con el número 41, presentaban una fractura algo vidriosa y una mezcla de colores morado, rojizo y blanquecino, y no eran de una grano tan fino como las de la Covalta. En aquel monte halló hierbas y matas semejantes a las comunes que ya había visto el día anterior; los padres dominicos, por otra parte, habían transformado su cumbre, la cual era llana, en un olivar.

Otro de estos montes era el que quedaba al oriente del convento, en cuya zona baja se veían algunas casas. Éste era de la misma naturaleza y altura que el de la Covalta, aunque para llegar a la cumbre había que subir por varios cerros que eran como escalones, los cuales permitían descansar en dicha subida. Las plantas eran allí las mismas que ya había visto en sus excursiones anteriores, aunque halló el *citynus hypocistis*, el *cistus libanotis*, y el *leontodon hirtus*

(sobre ésta al margen, en el diario, anotó: *cistus margall*), del cual dice que no vio más que tres hojuelas en su cáliz, careciendo de las dos pequeñas, asimismo observó que el borde de sus pétalos eran unas veces enteros, y otros con algunos dientecillos muy finos.

Más allá, junto a Adzaneta, había un cerro compuesto todo de brecha, es decir formado por trozos de mármol irregulares trabados por una pasta homogénea, y según anota en su diario, lo que servía de *gluten* para unir estas piedras irregulares era una tierra arcillosa muy dura que ni recibía pulimento ni tenía mucha consistencia; dichas piedras eran algunas como el puño y de otros tamaños, y de colores tales como blanquecino, negro o rojizo. De esta cantera se servían los lugareños para formar las muelas de los tornos que se utilizaban para moler la aceituna, los cuales rodaban perpendicularmente sobre la taza, ya que tenía la ventaja de que al ser las piedras más duras que el gluten, al faltar éste, presentaban como unos dientes que cortaban mejor la masa por donde rodaban, evitando, así, el trabajo de picar la aceituna.

Esa noche del 18 al 19 de abril también la pasó en el convento; cuando amaneció se despidió de los frailes y se puso en el camino con la intención de dirigirse a *Ontiniente*.

JORNADA DEL JUEVES 19 DE ABRIL (Benisoda y Agullent en el camino hacia Ontinyent).

Para dirigirse a *Ontiniente*, quizá por indicación de los frailes, caminó hacia la otra parte del cerro conocido por el del Castillo de Santa Ana, y desde allí bajó hasta Benisoda para lo cual empleó una media hora. De este lugar dice que tenía 75 vecinos, que todo el terreno estaba bien cultivado y los campos en anfiteatro con declive hacia el centro del valle de Albaida. Había observado que la tierra, después de *doblar* dicho cerro, mudaba de condición y aspecto, ya que no era tan arenisca siendo, entonces, muy parecida a la de Albaida. Tenía Benisoda, según el ilustre botánico, algo de huerta que regaban con las aguas de dos fuentes; en dicha huerta había moreras y *granos*; noto también que la intemperie del mes de febrero había hecho que las puntas de las hojas de estas moreras estuvieran heladas; en cambio los olivos los vio magníficos y muy cargados de muestra que era el principio de la flor, los *cimales* y ramos estaban bien dispuestos y adecuados para que el sol y el aire corrieran con libertad.

Luego continuó hacia Agullent distante una legua desde Santa Ana. En el trayecto desde Benisoda hasta esta población vio que, aunque la tierra era muy desigual por las cuestas y barrancos, todo estaba cultivado y bien aprovechado; en los márgenes vio plantas tales como la *osyris alba*, la *rubus fruticosus*, el *quercus coccifera*, los *cistos salvifolius* y otras, y en las partes más húmedas el *ranunculus bulbosus* o el *carduus pompelienus*.

De esta manera, hacia la mitad de la mañana debía de encontrarse ya en Agullent de la cual dice lo siguiente en su diario:

El vecindario de Agullent es de 300 familias: sus calles hermosas, y edificios dignos de ciudad; pero que lastima que los propios dueños se expatrien para vivir en Ontiniente y otras tierras llevados del amor propio creyendo hacer mejor figura, quando en realidad se arruinan, y descuidan sus haciendas. Tienen una considerable huerta de 300 jornales ó 1800 hanegadas, de las quales las 150 se riegan con las aguas de la fuente Jordana, y las otras con las que sacan del rio de Ontiniente; esta partida se halla hacia el centro del valle de Albayda que aquí apenas tiene una legua de ancho: la otra partida esta contigua á las raíces del monte teniendo su nacimiento sensible en el barranco junto á la hermita de Sn. Vicente, aunque viene encañada por mas de 300 palmos.

Existe constancia de que visitó el ayuntamiento (como, por otra parte, tenía por costumbre cuando llegaba a una población), ya que en la obra impresa de la obra sobre el reino de Valencia¹⁸ hace referencia a unas notas que, sobre las producciones de la población, le ofrecieron allí, notas que sin duda son las que se encontraban entre los papeles de su archivo personal y que hoy están guardadas en el del Real Jardín Botánico¹⁹.

Hasta la hora de la comida del mediodía Cavanilles estuvo observando los alrededores de la población, y así escribe en su diario que el monte que desde la Covalta de Santa Ana continuaba hacia poniente se hallaba junto a la población y en la partida llamada de la *Peña Llisa*, allí encontró una quebrada de las más ásperas que había visto; en este lugar vio que la piedra era parecida a la de la Covalta, con algunas diferencias como la de que la "rayz" era de una piedra dura en lo exterior, pero por adentro se deshacía con facilidad a sus elementos que eran una arena blanca la cual era utilizada en sitios como en Bocayrente para amasar la cal. También observó, en las inmediaciones de este lugar, unas lomas de una tierra de color ocre quemado que se deshacía en la boca percibiéndose granitos sabulosos, de ésta, según el ilustre botánico, se servían para mezclarla con cal, y hacer un mortero superior, muy útil para la construcción de obras hidráulicas.

Continua escribiendo que no muy lejos se veía también un sitio llamado La Pedrera, de donde se habían sacado piedras blancas las cuales eran tan blandas que se podían trabajar con un cuchillo. Esto le hace reflexionar sobre el hecho de que montes contiguos y aún unidos tuvieran tantas diferencias en su composición.

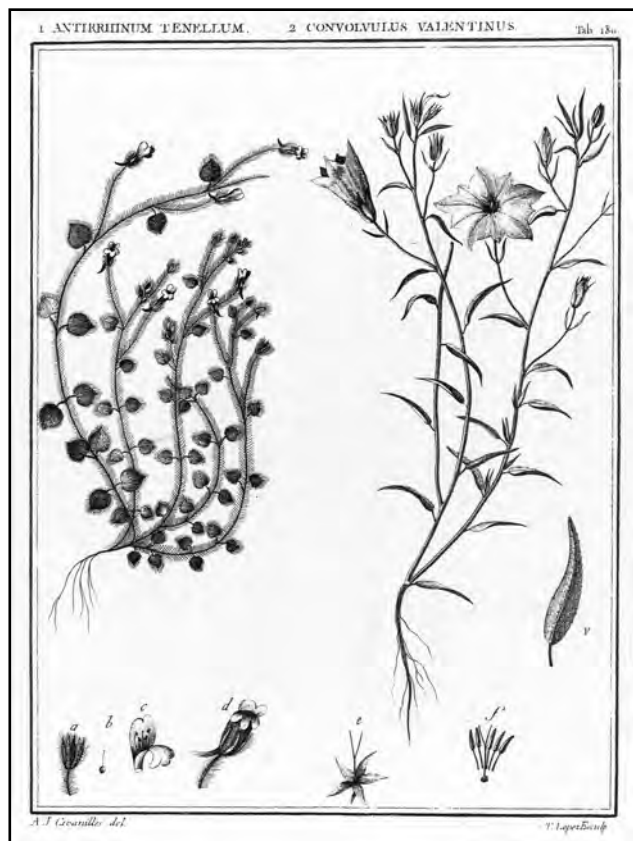
En el paraje referido de la *Peña Llisa* llevó a cabo un trabajo de herborización; allí encontró, entre otras una planta que por el gusto, flor y figura parecía una especie de *cochlearia*, y si lo fuese, opina, sería nueva; según su anotación crecía entre las peñas y a la sombra, primero con un tallo duro, luego seguía rastrero y por último se ramificaba y levantaba a dos pies; sus hojas alternaban pecioladas, casi redondas, acorazonadas, con nervios ásperos, y aún con un par de orejitas en el pecíolo, sobre todo en las radicales, mientras que las superiores eran ovadas dentadas; las

flores por su parte eran blancas en racimos *axillares* alternos, los cálices conniventes, y en lo demás como las *cochlearias*. No tenía aún fruto y, el rudimento del mismo, era de forma ovada y pequeña.

La parte superior del monte la encontró cubierta de *cistos* y tomillo vulgar; la cantidad de *cytinus*, por su parte, era infinito, el cual crecía siempre sobre las raíces del *libanotis*, más conocido por el nombre vulgar de matagall; a éste no lo vio nunca salir más allá de una pulgada de la superficie de la tierra, aunque le habían dicho que llegaba a levantarse hasta medio pie.

Después de la comida del mediodía salió de Agullent por el camino hacia *Ontiniente*. Para llegar allí, a una legua de camino, Cavanilles dice que tuvo que atravesar varias lomas con sus barranquitos, y que luego empezó a ver la grande huerta de *Ontiniente*, llamada en otro tiempo *fontinent* por las muchas aguas. La tierra de esta huerta, continua diciendo, aunque en su primer estado había sido *alvarés*, el cultivo y mucho estiércol que anualmente recibía le habían dado un aspecto más oscuro, haciéndola más apta para la vegetación. Cavanilles la llama una gran vega y era la que correspondía a las huertas del *Llombo*, *L'Almaig*, y el *Pla*, ya que el sacano comenzaba a la izquierda del río, asimismo había pequeños huertos en la bajada del mismo hacia el barrio de la Canterería²⁰.

"*Antirrhinum Tenellum Convolvus valentinus*". De la obra de A. J. Cavanilles "Icones et descriptiones plantarum...", (obra publicada en 6 volúmenes entre los años 1791 y 1801). La lámina grabada por Tomás López Enguádanos representa dos endemismos valencianos.

Toda esta vega, según el ilustre botánico, no tenía los campos *anivelados* sino en graderías, y éstos en anfiteatro bajando hacia el río. El trigo era el cultivo mayoritario en los mismos, aunque también se veían ajos, alfalfa y hortalizas, y en sus bordes moreras o frutales, de éstos había cerezos en gran número y algunas higueras. A las *mieses* les sucedían maíces y judías; el aceite y el vino, que completaba las principales producciones agrícolas, eran de secano.

Sobre el secano escribe que ocupaba todo el espacio que había desde el río hacia el poniente y norte. Allí se veían hermosos bosques de olivos y grandes campos de viña, entre los cuales había muchas higueras. Los algarrobos, por su parte, como se resentían del frío, se les podía ver hasta la altura de la Villa pero no más allá, en el dilatado término de tres leguas llamado Alforins, el cual era el granero no sólo del término de *Ontiniente*, que en total era de cinco leguas de largo por una de ancho, sino de otros pueblos.

JORNADA DEL VIERNES 20 DE ABRIL (*Ontiniente: la Villa, el Pou Clar, el pantano y sus inmediaciones, y el monte de Santa Ana*).

Es muy conocida, por estar en la obra impresa, la descripción que Cavanilles hace de la villa de *Ontiniente*, la cual le parece, vista de lejos, semejante a un barco cuya quilla era la plaza y los costados las dos porciones que se van elevando sucesivamente hacia los dos lados. En el diario añade, además, que sus calles se hallaban en cuesta y que, aunque espaciosas, no dejan de ser incómodas por lo desigual del terreno, y asimismo que:

El caserío es de los mejores por los muchos edificios que la nobleza y acendados mandaron y mandan construir: por todas partes se sale a las hermosas huertas que la cercan a grande distancia a excepción del norte, cuya extensión es corta por impedirlo el río y el elevado borde a donde no puede llegar el riego. Cuenta hoy día 2.100 vecinos incluso los quinientos que esparcidos por la huerta y alforins adornan el verdadero y delicioso quadro con el blanco de otras tantas casas. En ninguna parte del Reyno si exceptuamos la Capital hay tanta nobleza, cuyo trato llano y sin ceremonias hace agradable la mansión que allí hace el viajero.

Esta última frase me hace pensar que durante estos días, en los cuales visitó *Ontinyent*, el ilustre botánico se alojó en alguna casa de la nobleza, quizá en la del eclesiástico D. Pascual Puig citado anteriormente, casa que como dije estaba en la calle de Pallarés cerca del convento de los dominicos. En esta misma calle residían también, entre otros ricos hacendados, D. Joseph Colomer, D. Enrique Mesa, D. Joseph Montoro, D. Mariano Ortiz y D. Rafael Alonso; mientras que otros tenían su casa en la calle de la Trinidad, calle Mayor, calle Nueva, Magdalena, plazuela de Conca, en donde vivía D. Antonio Conca, o la S. Jaime, en la cual tenían su casa el regidor D. Nicolás Gisbert, D.

Joseph Puig Molto y D. Francisco Almunia²¹ .

Cavanilles pudo ver todavía los portales de acceso a la Villa, así los de Santo Domingo, San Francisco, San Jaime y el de las monjas, así como las cuevas que se podían ver en las paredes del barranco del río, las cuales servían de habitación a un buen número de gentes. Los eclesiásticos, por otra parte, era muchos en la población, pues había alrededor de cincuenta beneficiados en las tres parroquias, y unos ciento sesenta frailes y monjas²².

Tal y como solía hacer cuando llegaba a una población Cavanilles debió de ir esa mañana del viernes 20 de abril al ayuntamiento. Allí le ofrecieron un escrito sobre las producciones agrícolas de la población, escrito que se guarda en la actualidad en el citado Archivo del Real Jardín Botánico²³ . También le debieron de informar sobre todo lo relacionado con el antiguo pantano. Este asunto tenía enfrentados a una grupo de ricos hacendados con otro sector de la población y con las propias autoridades municipales tal y como ahora comentaré; por otro lado, es muy posible que este fuera el motivo por el cual Cavanilles no mencionó en su diario los nombres de las personas que trató durante su visita a la población, pues así no podría decirse que era partidario de alguna de las partes en este conflicto.

Ese día lo dedicó a la observación de la huerta, los parajes del Pou Clar y el de este antiguo pantano. Sobre el cultivo en la huerta tiene frases muy elogiosas, pues dice:

Mucho admiré y con razon el afan y amor con que trabajan sus campos los de la huerta de Valencia y Sn. Felipe: celebré igualmente el cuidado é inteligencia de los de la Olleria y Albayda; pero los de Ontiniente reunen á la inteligencia rural un trabajo impropio; y á la satisfacción de peseer un pays delicioso y sano los deseos de aumentar el campo, ó de mejorar la condicion de este. Nada desperdician porque conocen el merito: Hasta los bordes interiores del campo sembrado de trigo se ven aprovechados con un surco de habas, guisantes, ó lentejas: los andadores con la precisa extensión para poder pasar dos personas: los canales de riego con la reducida capacidad que exige la cantidad de aguas que deben correr. Buscan el estiércol por todas partes, y lo mercan hasta dar cinco reales por cada carga.

A continuación anota en su diario unos datos sobre las fuentes con las cuales regaban las 10.800 hanegadas de tierra huerta, datos que se le habían ofrecido en su visita al ayuntamiento; y así menciona la fuente de la Vallseca, la cual nacía a dos horas de camino subiendo hacia els Alforins, aguas que también llamaban *reg de morera* según escribe al margen; la fuente del Pla situada a media legua hacia Albaida, cuyo riego llamaban *reg de Agrillent*; otro riego era el conocido por *reg de Novals*, que era el que utilizaba las aguas sobrantes de la propia huerta; y por último el *reg de Ontinient*, que eran las aguas del río con las cuales se regaba hasta 9.000 anegadas.

Dichas aguas del río tenían su origen, según Cavanilles en aquellas que no podían aprovechar los de Agres, Bocairente y Alfafara, y corrían por el barranco de *La Adern*, el cual atravesaba la montaña de *Agullente* de medio día a norte; según sus propias palabras *la quebrada era rápida, el monte alto y el cauce profundo, con ángulos, curvas, y muy estrecho*. En lo más estrecho del mismo y a unos tres cuartos de legua de la Villa era en donde encontró los restos del antiguo pantano, cuyas obras se habían hecho a finales del siglo XVII, según el proyecto del año 1688, con el propósito de poder regar más tierras por medio de dos acequias llamadas del Pantano y del Pou Clar. En la obra impresa Cavanilles hace referencia a que una avenida de agua había arruinado dicha obra hacia aproximadamente un siglo, y que hacia poco el ayuntamiento había intentado recuperar estas acequias, para lo cual era necesario hacer obras de

Pueblo	Vecinos	Seta	Trigo	Maiz	Pino	Arroz	Aguacate	Uva	Alfalfa	Barro	Almendra	Almendra	Almendra
Albaida	655	36000	110000	165000	200000	100000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000
Almendra	165	650	6500	560	100000	2000	4500	400	700	...	...	...	...
Alfalfa	80	750	250	250	11500	160	2000	500	650	...	...	...	...
Bocairente	100	1350	250	450	6050	2000	5000	1300	1000	...	...	...	...
Agullente	205	1500	850	150	20000	2200	200	200	2000	...	...	...	...
Olleria	102	1800	280	280	18000	8050	7000	50	600	...	...	...	...
Alforins	187	2500	300	450	80000	10000	8000	300	850	...	...	...	...
Casasola	57	560	280	450	6050	3000	700	50	100	...	...	...	...
Novals	163	610	260	260	2000	300	2000	300	400	...	...	...	...
Palanques	127	560	450	880	3000	1950	7000	50	100	...	...	...	...
Alforins	80	300	150	250	3000	1200	3000	100	650	...	...	...	...
Alforins	42	450	150	200	2000	2000	2000	50	400	...	...	...	...
Bocairente	78	400	180	230	2000	500	6000	60	120	...	...	...	...
Agullente	225	2900	600	750	6000	5000	25000	500	400	...	...	...	...
Alfalfa	331	1650	480	500	2000	4000	20000	4500	2000	...	...	...	...
Alforins	580	600	400	450	7000	20000	60000	2500	5300	...	...	...	...

Tabla hecha por el propio Cavanilles sobre producciones y población en pueblos del valle de Albaida. Archivo del Real Jardín Botánico: Leg XIII, 7, 4, 84

reforzamiento en dicho pantano, pero, según sus palabras, *por la mala intención de algunos, y por incidentes involuntarios esta detenida esta util obra, y se pierden todos los años los frutos que producirían los campos*; a propósito de esto el ilustre botánico escribe unas reflexiones que también se pueden leer en la obra impresa²⁴ .

Por otro lado, en su diario escribió asimismo unos comentarios sobre el Pou Clar, paraje en el cual estuvo un buen rato de esa mañana llenándole de admiración. Este fragmento de su diario en el cual escribió estos comentarios está señalado con puntos en el margen, seguramente para indicar que no los incluiría en su obra impresa, y son los siguientes:

A medio cuarto del pantano baxando el rio se ve un fenómeno bien extraño: En medio del cauce, y por donde corren las pocas aguas que sobraron á la acequia llamada del pantano, hay un vomitorio tan considerable llamado Pou Clar que á mas de dar principio á otra segunda acequia, aumenta sobre manera las aguas del rio. Son tan cristalinas sus aguas, que acercándose se ven nadar grandes peces á una profundidad considerable; y salen o brotan con tal

fuerza que parece impiden se introduzcan por su boca los cantos que el río rueda con violencia.

Esta segunda acequia que debe su origen al Pozo Claro, corre muy poco á descubierto y tropezando con un cerro se le ha hecho un cauce subterráneo por el espacio de un cuarto de legua: estas aguas piden en las tierras mas frecuentes abonos que las corren por un suelo terreo y a descubierto por ser mas unidas, y faltarles ya porción del ayre admospherico, ya las partes de que se cargan al pasar por terrenos diferentes. De estas bebe las gentes dela Villa.

Esa misma mañana debió de visitar también las industrias de Ontinyent, sobre cuyos productos ofrece datos tanto en la obra impresa²⁵ como en su diario.

Por la tarde subió al monte de Santa Ana. Cavanilles había observado, al caminar desde Agullent a Ontinyent, que las cadenas de los montes que formaban el valle se acercaban dejando menor la distancia, y de hecho pudo comprobar que, allí en Ontinyent, dicha distancia apenas excedía de una legua. Se preguntó si este acortamiento de la distancia entre los mismos, y por lo tanto disminución del valle, se debía a la agregación de otros montes paralelos a esta cadena montañosa, o a algún cambio en la dirección de los mismos. Para comprobarlo decidió subir ambas cadenas montañosas, la meridional hasta Bocairent y la septentrional hasta las inmediaciones de Vallada. Comenzó por esta última, y esa tarde del 21 de abril se encaminó al punto más elevado que veía entre poniente y norte de la villa, el cual era el monte en donde estaba la ermita de San Esteban.

Para llegar hasta allí empleó una hora y media trepando, según dice en su diario, por varios cerros cada vez más elevados. Una vez llegó a la ermita debió de encontrar al ermitaño el cual le enseñaría aquel paraje y la propia ermita, la cual había sido fundada en el siglo XV, aunque el edificio que vio Cavanilles databa de una reforma hecha ese mismo año de su visita; anexa a la ermita estaba la casa de dicho ermitaño y una hospedería para los peregrinos²⁶.

Desde aquella altura el ilustre botánico descubrió a su norte una extensión considerable de monte que aumentaba el ancho de la Serra Grossa, la cual se alejaba hacia Vallada y Mojente; por lo tanto el hecho de que el valle disminuyera en Ontinyent se debía a una estribación formada por los cerros y montes en donde estaba la ermita. La vista desde allí la describe así en su diario:

De lo alto de esta se descubre la Villa y huertas; se ven cerros y las lomas; y se ewconoce la posición desde Benicadell hasta el termino de la de Agullent: Estas dos se observan separadas por el puerto de Albayda, cuyo boquete tapa de algun modo el cerro del Castillo de Sta. Ana de Albayda. Saca el lomo sobre estos montes Mariola y levanta la cabeza Montcabrer al medio dia.

Observó también que el terreno de estos cerros y monte de la ermita era en bancos horizontales, sobre todo en la cumbre; la piedra de los mismos, de la cual

tomó una muestra (la señaló con el número 42), era fuerte, de fractura vidriosa, blanquecina con venas sutiles, muy pesada, y de un grano compacto; la corteza exterior estaba como taladrada y, por lo tanto, con agujeros; dicha piedra le pareció semejante a la que, el año anterior, había visto y también cogido una muestra, en la cova blanca del racó del sirer. También vio en aquel paraje varios hornos de los que habían servido para fabricar la cal en otro tiempo. Sobre su trabajo de herborización allí anotó en su diario lo siguiente:

El monte y cerros, a excepcion de una corta porcion del mas baxo, está aun como salió de las manos del criador. Se ven algunos pinos, mucho romero y cistos libanstis y manspheliensis: el albidus y salvifolius son menos frecuentes: los rhaninos licyoides y alaternus con el juniperus communis crecen en las peñas, como tambien el hypericum cricoides, biscutella coronophifolia, sedum album, antirrhinum rassifolium, euphorbia vetusa: mas abajo en las lomas se crian las stipas tensacissima y juncea, los geranios columbinum y circutarium, l quercus coccifera, matagall, hillumthes monspeliensi, scherardia arvensis y otras.

Luego regresó a la Villa buscando el cauce del río. Observó, mientras caminaba, la tierra blanquecina gredosa o albarés con algunos trozos de otra roja algo arenisca con cultivos, y ya en dicho río, el cual llevaba poca agua, el fondo del mismo que era de *llacorella* en *llibre*, que allí llamaban *pedra blava*.

JORNADA DEL SÁBADO 21 DE ABRIL (Ontiniente. La cadena de montes desde dicha villa hasta Bocairent: la cumbre del monte del Cristo).

Ese día lo dedicó a recorrer los montes meridionales. Salió de Ontinyent y camino una media hora por las preciosas huertas, casi uniformes, dice, por verse en éstas trigos y moreras; en aquellos pudo apreciar que estaban a punto de espigar y tenían vestigios de haber padecido en los fríos de febrero; bajó después al río el cual cruzó a pie. En los márgenes del mismo, anota, que se criaba el homecillo el cual entraba en la composición de la cerveza. Luego comenzó a subir un alto cerro plantado de pinos, y a éste le seguía otro contiguo mas alto, y después muchos encadenados formando ya barrancos profundos con lomas, hasta que al cabo de dos horas de camino llegó al Monte del Cristo; según sus palabras: *iban quedando a la izquierda y a corta distancia los furiosos dientes y quebradas por cuyo fondo corre el barranco que empieza en Bocayrente, y va al pantano citado arriba.*

Dos horas empleó en este viaje, aunque él no creía que la distancia que había recorrido fuera más de media legua, y si había tardado ese tiempo era por las muchas cuestas y continuos rodeos que tuvo que hacer para llegar al monte del Cristo. Un vez allí admiró el paisaje, y así, en su diario, escribe lo siguiente:

De lo alto del Cristo se descubre la corta y hermosa huerta de Bocayrente, alfafara y Agres: Esta está la mas oriental y aquella: la de Alfafara lugar corto es la mas inmediata a Bocayrente. La Cierran montes elevados por todas partes de los quales el meridional es parte de los primeros escalones de Mariola corriendo acia Bañeres.

De allí tomó varias muestras de piedras, una de estas era, según dice, blanca, no muy dura y caliza, y vio una cantera abierta, de la cual se extrajo la necesaria para la construcción del puente que era el de entrada a la citada villa de Bocayrent; esta muestra la señaló con el número 43. Un poco más arriba encontró una gran cantidad de una piedra que, aunque su aspecto parecía duro, se deshacía cuando al golpearla; la arena blanca que se obtenía era excelente para mezclarla con la cal. Aparte de la muestra anterior tomó otras dos, las cuales señaló con los números 44 (dos pedazos) y 45; los dos pedazos los cogió del segundo y tercer cerro que seguían al del monte del Cristo, y era una piedra rojiza con fractura algo vidriosa, de un grano fino y puntos brillantes muy dura y pesada, de la que dice el ilustre botánico que parecía debía tomar pulimento; la otra muestra la cogió de regreso hacia Ontinyent, y era dura y de un color blanco-rosáceo que creía recibía también pulimento. Respecto a las plantas no las encontró diferentes de las que ya había visto por aquellos montes.

Luego llegó a Ontinyent para pernoctar allí su última noche durante esta visita.

"Quercus Valentina". Dibujo de A. J. Cavanilles fechado en septiembre de 1791. Madrid, Real Jardín Botánico. De la obra citada de Antonio González Bueno.

JORNADA DEL DOMINGO 22 DE ABRIL (Ontinyente. la llanura llamada Alforins y los montes hasta el límite del término de dicha villa y del Reyno de Valencia).

Ese día era domingo, así que debió de cumplir con los preceptos religiosos del día antes de despedirse de sus amigos en la Villa y reanudar su viaje. Su intención era recorrer las cuatro leguas que le quedaban hasta salir del valle y Reino, y luego pasar al vecino valle de BÍar.

Dice Cavanilles en su diario:

Todo el terreno desde que pasamos el rio se va elevando ya en lomas, ya en cerros que encadenados van a reunirse a la sierra de Agullent al principio dels Alforins. En estos cerros, por espacio de dos horas, no hay mas que pinos (Pinus sylvestris, Py carrasco) bastante espesos, y por debajo Romero, enebro, y matagall: es penoso el caminar por las muchas cuestas y profundos barrancos, quedando solamente sendas estrechas. Acia el norte durante el viage se veyan muchos carrascales en la partida llamada La Morera, entre la qual y la que queda al medio dia hay un riachuelo que junto a Ontinyente se une con el de este nombre después de haber recibido muchos barrancos.

Todo era seco a excepción, dice, de la huerta que regaba la fuente de la *vall seca*, y otros pedazos cuyas aguas venían de dos fuentes llamadas *la Seis*. El agua de la primera, que tenía su origen en un barranco distante dos leguas al poniente de *Ontinyente*, la debió de probar, pues dice que era copiosa, pura y de buen gusto; las otras dos fuentes estaban apartadas una hora al menos del camino. Desde la villa a los pinares, añade en su diario, se veían hermosos campos de *oliverales* y viñas por todos los lados, y en la heredad de los dominicos había una cantidad considerable de *pinus pinea* (py ver).

En su diario continua diciendo, en unos párrafos señalados con puntos en el margen, lo siguiente:

Pasados los pinares se ve ya la llanura llamada Alforins: Está tan alto el terreno que los montes que por la parte de Mogente tienen bastante altura, parecen aquí lomas. Las viñas apenas tenían una hoja, quando en Ontinyente se veyan con bastagos de dos y tres pies. De estas hay un numero que admira, perfectamente cultivados: son de una calidad superior los vinos que producen: el resto son granos trigo, centeno, avena. La tierra es rogiza y arenisca, sin el menor vestigio de albarés: por lo qual en años secos rinden poco los granos.

Llegó, así, al final del término de *Ontinyente* y del Reyno de Valencia; la tierra continuaba teniendo arenisca y de un color rosáceo, y los montes con la misma piedra caliza. Al contemplar el paisaje pudo ver que iban desapareciendo los montes que le quedaban a la derecha, hasta que junto a la altura de Fuente la Higuera se levantaba el cabezo que luego se reunía a los montes del puerto de Almansa; los de la

izquierda disminuían de altura, alternando con otros más bajos hasta que llegaba el último que se perdía en la llanura entre Fuente la Higuera y Villena. Al tener a la vista este paisaje le llamó la atención un hecho, él lo explicó así en su diario:

Me admiró un fenómeno extraordinario y fue que en medio de ser los mismos montes y la tierra de los terminos de Valencia y Murcia por este lado, se veyan una como linea de separación que forma la existencia de arboles en lo de Valencia y el estado hiermo en los de Villena. Todo esta cubierto de Pinos a la derecha é izquierda de los montes hasta el termino del reyno de Valencia, y ninguno existe mas adelante. Los campos del Reyno.

Añade que, continuando más allá del término del Reyno de Valencia se veían campos cultivados y eriales, y pinos esparcidos, señal de que hubo pinares en otros tiempos, pero, por entonces, era tal la escasez de éstos que entraban a robar la leña a los valencianos de donde resultaban riñas y procesos.

Después de caminar una media legua, y viendo que aún le quedaban varias *desigualdades* que se prolongaban cerca de una legua, decidió subir hasta lo alto del monte, lo cual consiguió después de caminar durante dos horas; desde lo alto ya pudo ver la cadena septentrional de los montes que formaban el valle de Biar, paralelo al de Albaida y, añade: *separado solamente por la cadena de montes que interrumpida por el puerto de Albayda sigue hasta el termino y llanura de Villena.* El ilustre botánico continuó, luego, su camino hacia esta población alejándose, así, del valle de Albaida.

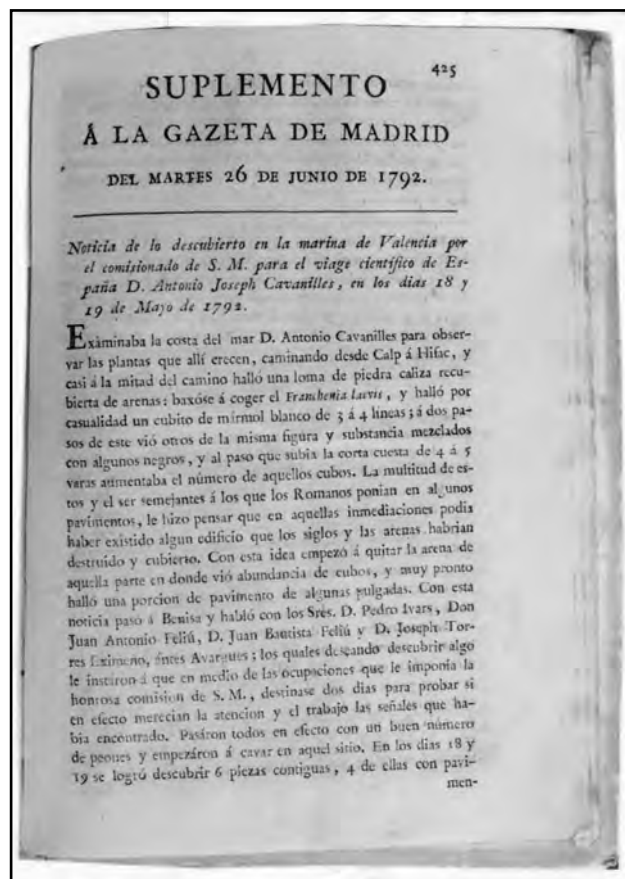
LAS JORNADAS DEL 23 DE ABRIL HASTA EL 1 DE JUNIO.

El 23 de abril de este año 1792 pernoctó en Biar; en los días sucesivos visitó, entre otras, las poblaciones de Banyeres, Ibi, Castalla, Xixona, Cocentaina, Benisa, Denia, Gandia hasta volver al valle de Albaida de regreso ya hacia Valencia; de esta manera llevó a cabo observaciones en los montes de la Serrella, Aitana, Mariola y *Vall de Gallinera*; y visitó lugares tales como el monasterio de la Valldigna.

En Banyeres se alojó en la casa de campo su buen amigo José Castelló, y en una anotación del 23 de abril dice que en dicha casa dejó treinta y cinco pedazos de piedra recogidos en el viaje desde S. Felipe hasta allí, es decir, inclusive los que había recogido en el valle de Albaida, para desde allí enviarlos a Madrid.

A estos días corresponde también lo publicado en el *Suplemento á la Gazeta de Madrid* del día 26 de junio de este año con el título de: *Noticia de lo descubierto en la marina de Valencia por el comisario de S. M. Para el viage científico a España D. Antonio Josef Cavanilles, en los días 18 y 19 de mayo de 1792*, cuyo principio es como sigue:

Examinaba la costa del mar D. Antonio Cavanilles

El "Suplemento a la Gazeta de Madrid del martes 26 de Junio de 1792" con la noticia de lo descubierto en la Marina de Valencia por D. Antonio Joseph Cavanilles.

para observar las plantas que allí crecen, caminando de Calp a Hifac, y casi á la mitad del camino halló una loma de piedra caliza recubierta de arenas: baxóse á coger el "franchenia laevis", y halló por casualidad un cubito de mármol blanco de 3 á 4 líneas; á dos pasos de este vió otros de la misma figura y substancia mezclados con algunos negros, y al cabo que subia la corta cuesta de 4 á 5 varas aumentaba el número de aquellos cubos. La multitud de estos y el ser semejantes á los que los Romanos ponian en algunos, le hizo pensar que en aquellas inmediaciones podia haber existido algun edificio que los siglos y las arenas habrian destruido y cubierto.

El ilustre botánico había descubierto unas importantes ruinas de la antigüedad romana; con esta noticia pasó a Benisa y allí habló sobre la misma con varios señores: D. Pedro Ivars, D. Juan Antonio Feliú, D. Juan bautista Feliú y D. Joseph Torres Eximeno; éstos le pidieron a Cavanilles que demorara dos días la continuación de su viaje para, entre todos, llevar a cabo el descubrimiento de aquellas ruinas, y así fue. El resultado de aquellas excavaciones está descrito en estas mismas páginas de la *Gazeta*.

A su regreso hacia Valencia volvió al valle de Albaida, visitando otros pueblos del mismo²⁷. El 30 de mayo se detuvo un día en Albaida y, según su diario, se alojó en casa de su amigo el anteriormente citado Joaquín Ferrándis.

Como ya he dicho el día 1 de junio llegaba a Valencia dando por finalizada esta segunda excursión de la primavera año 1792. Todavía llevó a cabo una tercera entre el 13 de junio y el 13 de agosto para visitar las tierras de Cofrentes, sierras de la Canal y puerto de Almansa; y una cuarta entre el 22 de agosto y el 3 de octubre con el fin de observar las tierras que regaban los ríos Turia, Palancia y Millares.

LOS VIAJES POR LAS TIERRAS VALENCIANAS DE LA PRIMAVERA Y VERANO DE 1793.

Durante el invierno y el otoño de 1792 y 1793 Cavanilles estuvo trabajando, allí en Madrid, en su obra sobre el reino de Valencia, pues en el prefacio del segundo volumen de su obra *Icones*, el cual ya he citado, comenta que estaba preparando una monografía con el título de ``*Regne Valentin Historiae ...*``. Por otra parte los sucesos políticos ocurridos durante estos meses fueron importantes, pues el 15 de noviembre de 1792 su amigo el conde de Aranda era sustituido por Manuel Godoy al frente de los asuntos de la monarquía, y en marzo de 1793 tiene lugar la declaración de guerra a la Convención, la cual gobernaba en la vecina Francia. Todo esto, sin embargo, no fue obstáculo para que en abril de este año 1793 viajara otra vez a Valencia con el fin de completar sus observaciones.

Esta temporada de excursiones por el territorio valenciano tuvo también varias etapas, y fue en la cuarta y última, la que tuvo lugar entre el 15 de agosto y el 9 de septiembre, cuando Cavanilles volvió otra vez al valle de Albaida; en esta ocasión subió al Benicadell, visitó pueblos del valle tales como Montixelvo, Ayelo de Rugat, Castelló de Rugat, Ráfol de Salem y Salem, y las sierras Mariola, Almudaina y adyacentes; a su regreso hacia Valencia estuvo en Alcoy y Muro; el 1 de septiembre se detuvo en la posesión de su amigo José Castelló en Banyeres, y de allí fue a Bocairent; pasó otra vez por Onteniyent y visitó Ayelo de Malferit, lugar éste que todavía no había visitado. El 9 de septiembre, como he dicho, regresó a Valencia y dio por concluidas sus observaciones sobre el reino de Valencia.

NOTAS

- 1 Sobre la vida y obra de Cavanilles hay ya una importante bibliografía, no obstante citaré dos obras que creo son fundamentales, la de Antonio González Bueno: *Antonio José cavanilles (1745 – 1804). La pasión por la ciencia*, Madrid (Fundación Jorge Juan), 2002. Y el escrito de Joan F. Mateu Bellés: *Cavanilles y el oficio ilustrado de viajar*, el cual forma parte de los estudios que anteceden a la publicación de la citada obra de Cavanilles sobre Valencia, en la edición patrocinada por Bancaja – obra social, en su primer tomo publicado en 1995.
- 2 Fueron seis los tomos que se publicaron, entre los años 1701 y 1801, de esta obra *Icones et descriptiones plantarum*. Para el segundo tomo, el publicado en 1793, grabó láminas el grabador Tomás López Enguídanos, el cual contrajo matrimonio ese mismo año con Josefa Ortiz Arqués sobrina del deán José Ortiz y Sanz (Ayelo de Malferit, 1739 – Valencia 1822). Tomás López Enguídanos grabaría también las láminas de la referida obra de Cavanilles sobre el reino de Valencia. Véase sobre esto Fernando Goberna Ortiz: *El calcógrafo Bartolomé Saiz Ureña (Ontinyent, 1754) y los hermanos López Enguídanos*. En la revista *Almaig* (Ontinyent – Festes de la Purissima, XX, 2004, pp. 56 – 64).
- 3 Joan F. Mateu Bellés: *op. cit.*, p. 22.
- 4 Citado por Antonio González Bueno: *op. Cit.*, p. 205.
- 5 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 1*.
- 6 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 3, 148; Leg. XIII, 7, 3, 149; Leg. XIII, 7, 3, 150*.
- 7 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 1, fol. 18r*.
- 8 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 4, 91*.
- 9 Dice Germán Ramírez Aledón: *L'Olleria, Vila Reial. Aproximació a la seva història*, L'Olleria, 1989, pp. 402 – 411, que una de las copias se encuentra en el propio archivo municipal de esta población, y que la otra era de propiedad particular, de la familia Gisbert Bolinches, de la cual el autor había podido consultar una copia, transcrita a máquina en 1972, con bastantes errores. En la propia obra de Germán Ramírez Aledón está reproducido dicho escrito, en el apartado de documentos con el número 11.
- 10 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 4, 81*.
- 11 Véase en dicho archivo y en la caixa correspondiente a documentación del año 1792: *Repartimiento del equivalente de la villa de Albaida en el año 1791; Repartimiento del equivalente de la villa de Albaida en el año 1792; Libro de Juntas de propios y arbitrios de la villa de Albaida del año 1790; y Libro de Juntas de propios y arbitrios de la villa de Albaida del año 1791*.
- 12 Véase Joseph Moll: *La Villa de Albaida. Señores y Marqueses*, Albaida, 2000, p. 10.
- 13 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 4, 84; y XIII, 7, 4, 85*.
- 14 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 4, 89*.
- 15 Véase: Vicent Lluís Galbis i Giner, Soledad Gutierrez González: *La restauració de la capella Comarcals d'Ontinyent i la Vall d'Albaida*, Ontinyent, 1994, pp. 103 – 115 *dels Puig: un exemple de classicism eclètic*. En: ALBA. Revista d'Estudis.
- 16 Archivo Diocesano de Valencia: *caja 43/4. Expediente de Pascual Puig, natural de Ontinyent y beneficiado en la Iglesia de Santa María de dicha ciudad, para ascender a diaconado*.
- 17 Archivo Municipal de Ontinyent: *Libros de protocolos notariales de escribano José Doménech y Espulgues, escritura del 19 de agosto de 1791: Carta de pago de Dn. Thomas Conca a Dn. Pascual Puig*. Sobre la calle Pallarés véase Alfredo Beranabeu Galbis: *Els carrers d'Ontinyent. Noms, orígens i anecdotari*, Ontinyent, 1998, p. 209. Era una calle cercana al convento de los dominicos, y actualmente se llama calle de Tomás Valls, la antigua casa de los Puig, de la cual formaría parte esta de D. Pascual Puig, es hoy en día el archivo y biblioteca municipal
- 18 A. J. Cavanilles: *Observaciones ...*, Madrid, 1797, tomo II, p. 128.
- 19 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 4, 86; y leg XIII, 7, 4, 87*. Sobre los componentes del ayuntamiento he encontrado un documento (Archivo Municipal de Albaida: *caja año 1794*) fechado en la sala capitular de Agullent el 24 de enero de 1794, es decir un año y medio después de esta visita de Cavanilles, el cual es un escrito de contestación a D. Juan de Membiela contador general de propios y arbitrios del Reino; según este documento el ayuntamiento estaba formado por los señores Bartholomé Casanova, alcalde ordinario, Vicente Belda de Vicente, y Francisco Climent, regidores y, estaba ausente, el tercero que era Bartolomé Micó; Joseph Pla y Bartolomé Tormo eran diputados, y Dn. Francisco Servent, y Bartolomé Sancho síndicos.
- 20 Véase sobre esto David Mira: *200 anys de les Observacions de Cavanilles*, en la revista *Crònica* del 12 de julio de 1997, pp. 24 – 25.
- 21 Archivo Municipal de Ontinyent: *Relación individual de las armas de fuego .... por orden del gobernador de Sn. Felipe. Año 1794* (en este documento existe constancia de en donde residían buena parte de los ricos hacendados en el Ontinyent de entonces).
- 22 Véase David Mira: *200 anys de les Observacions de Cavanilles*, en la revista *crònica* del 12 de julio, p. 25; y del 3 de mayo de 1997, p. 31.
- 23 Archivo del Real Jardín Botánico: *Leg. XIII, 7, 4, 79*. Según la documentación que consta en el Archivo Municipal de Ontinyent (*Libros de Acuerdos Municipales*), las autoridades, en este año de 1792, eran las siguientes: corregidor D. Francisco Tabuena, alcaldes D. Vicente Fita y el señor Juan Bella, algunos de los regidores eran Luis Donat, Francisco Llinares, Juan Donat, y Josef Doménech y Espulgues, los alcaldes de la hermandad D. Mariano Ortiz y el señor Miguel Cerda, el *cequero* mayor Miguel Osca, y el procurador General el Dr. D. Ignacio Presencia. Entre los eclesiásticos el plebán era D. Antonio Llorca y el vicario de Santa María el Dr. D. Tomás Conca.
- 24 A. J. Cavanilles: *Observaciones ...*, Madrid, 1797, tomo II, p. 120. Que duda cabe que Cavanilles fue informado por el ayuntamiento sobre este asunto del pantano. Entre la documentación sobre el mismo que se encuentra en el Archivo Municipal de Ontinyent, he podido leer (*Libro de Cabildos Municipales del año 1792*) una exposición, fechada el 26 de septiembre de este año, de D. Félix de la Encina, es decir el barón de Santa Bárbara, D. Eusebio Donat, que era teniente de alguacil mayor del Sto. Tribunal de la Inquisición, D. Ignacio Almunia y D. Félix Pascual, los cuales eran dueños de tierras en la huerta en el sentido de protestar por la exigencia del ayuntamiento en el pago de una derrama para las obras en el pantano, para esto se remitían a una sentencia anterior, del año 1759, en la cual el tribunal daba la razón a ciertos poseedores de tierras en la huerta de Novals y destituía la facultad al ayuntamiento de entonces para llevar a cabo las obras en el citado pantano. El ayuntamiento respondió a esta exposición, con fecha 3 de octubre de este mismo año, en el sentido de que dichas obras obedecían a la necesidad de obtener agua para el riego de las huertas a causa de las pocas lluvias, motivo por el cual se obtendrían, ese año, una mitad de los frutos que en otros años; pensando en esto se había actuado para beneficio de todos y con este fin se había nombrado un capitular comisionado el cual, de acuerdo con el *cequero* mayor y demás componentes de la Junta de Riego, habían decidido tan sólo hacer un estanque, aprovechando la ruina del pantano, para contener una cierta cantidad de agua y así suplir la escasez de la misma en el verano, obras que no creían fueran en contra de la real provisión del Consejo.
- 25 A. J. Cavanilles: *Observaciones ...*, Madrid, 1797, tomo II., p. 120.
- 26 Véase sobre esto la revista *Crònica* (Ontinyent) del 13 de septiembre de 1997, pp. 12 – 16.
- 27 En el Archivo del Real Jardín Botánico se guarda la relación manuscrita de las producciones de Bélgida (*leg. XIII, 7, 4, 92*), Otos (*leg. XIII, 7, 4, 93*), y Pobra del Duc (*leg. III, 7, 4, 94*).

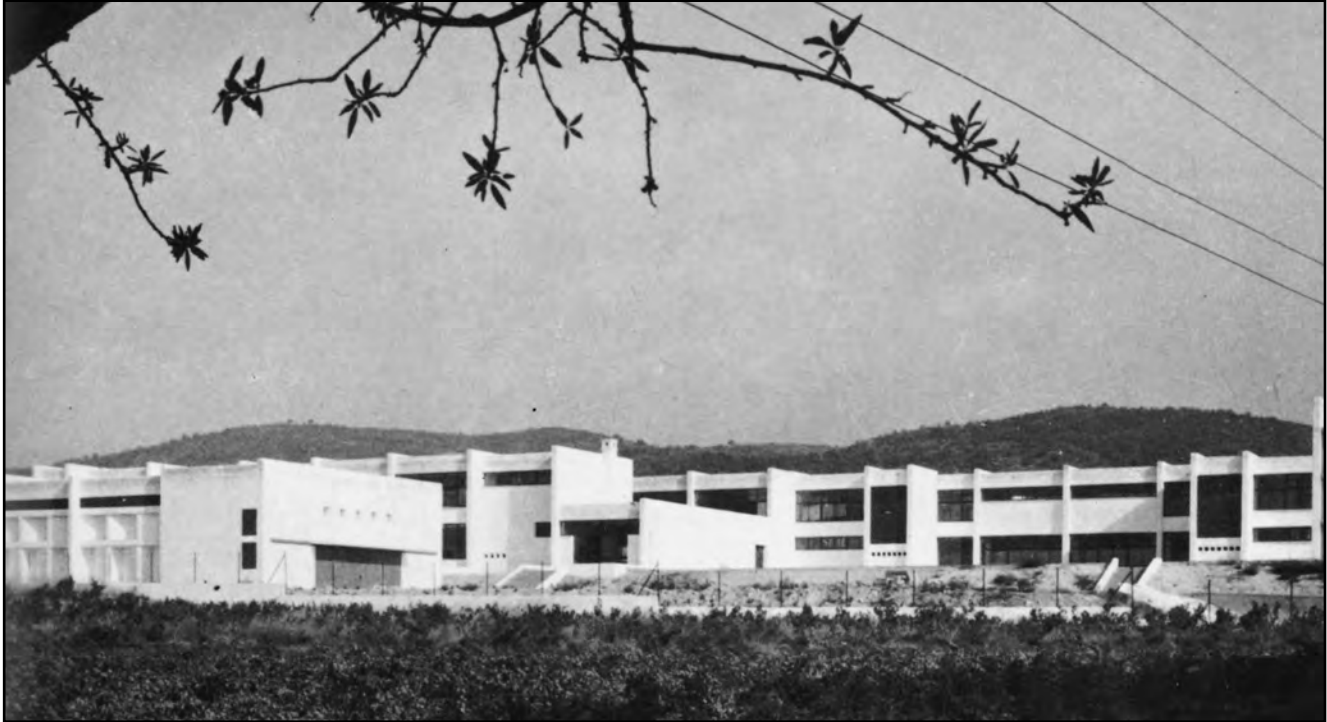

L'Institut Nacional

d'Ensenyament Mitjà d'Ontinyent.

Alfred Bernabeu Sanchis

Els seixanta: una dècada prodigiosa

La dècada dels seixanta va significar per a l'Espanya franquista la consecució d'un desenvolupament econòmic sense precedents i un gir tecnocràtic en el món polític amb la incorporació en distints ministeris de personalitats procedents de l'Opus Dei. Ontinyent va ser actiu participant d'aquest corrent de progrés econòmic. Un creixement que es va traduir en un augment de la seua població: 14.689 habitants en 1950, 18.787 en 1960 i 23.685 en l'any 1970. La ciutat cresqué, nasqueren els barris de sant Josep i sant Rafael ¹

Un saldo positiu en la demografia que era degut al creixement vegetatiu de la pròpia població però també a la immigració a Ontinyent de gent procedents de la resta de l'estat. Les dades facilitades pel departament d'Estadística de l'ajuntament ens indiquen que entre els anys 1961 i 1967 vingueren 2.329 persones, de les quals 292 eren d'Albacete, 244 d'Alacant, 150 de Jaén, 132 de Màlaga... ²

En el programa de festes de Moros i Cristians de 1969 l'alcalde, Vicent Gironés Mora, es feia ressò d'aquest procés d'expansió econòmica manifestant que *"Onteniente ha sido una ciudad con un índice de crecimiento grande [ ] que ha producido su propio polo de desarrollo sin necesitar a nadie; y esto ha sido una ventaja, pero también ha supuesto un inconveniente, pues creo que se desconoce el tremendo esfuerzo que nuestra ciudad ha llevado a cabo en los últimos años"*.

La dotació d'infraestructures: pou del barranc dels Tarongers, Piscina Municipal...

Certament, els darrers anys de la dècada dels seixanta van ser testimoni d'unes actuacions urbanístiques i de dotacions d'infraestructures sense precedents. A tall d'exemple citem algunes d'elles.

La xarxa d'aigua potable municipal s'alimentava del naixement conegut com el "Salze" —a costat del Pou Clar— que proporcionava diàriament 3.200 metres

cúbics. A finals de la dècada dels seixanta la població consumia 5.200, diferència que s'havia de compensar amb l'aportació d'aigua procedent del reg de l'horta. Per pal·liar aquest dèficit, al llarg de l'estiu de 1969 es realitzà una perforació en el barranc dels Tarongers que va proporcionar la molt respectable suma de 10.627 metres cúbics: el doble de les necessitats de consum d'aquell temps

Els xiquets i jòvens de l'època recordaran sense cap mena de dubte la inauguració del polisportiu i concretament de la seua piscina. El 20 febrer de 1969, el tinent d'alcalde de festes i esport, Manuel Taberner, informava a la premsa local que les obres havien començat i s'havien adjudicat a "La Asturiana", la mateixa empresa constructora que en eixa setmana també començava a edificar l'Institut.

A principis de l'estiu de 1970 la piscina olímpica - en la qual cabien 2.400 metres cúbics- ja estava enllestida, però faltava rematar els vestidors i altres instal·lacions. Hi havia una demanda social per tal que, encara que fóra de manera provisional, s'inaugurara perquè: *"El tipismo del Pozo Claro con sus aguas frescas y abundantes, no cubre las necesidades actuales. El éxodo a las playas es masivo y las balsas o piscinas particulares están muy solicitadas"*.³ A meitat de juliol, l'alcalde Vicent Gironés, davant d'un nombrós públic que omplia de gom a gom el saló principal de la Societat de Festers, informava que els ontinyentins que volgueren gaudir de la piscina haurien d'acudir amb el banyador posat i desplaçar-se a peu perquè encara faltava adequar l'aparcament de cotxes. La provisional inauguració va ser un èxit ja que en dos dies van acudir quatre mil persones i en alguns moments no cabien en la piscina més banyistes.

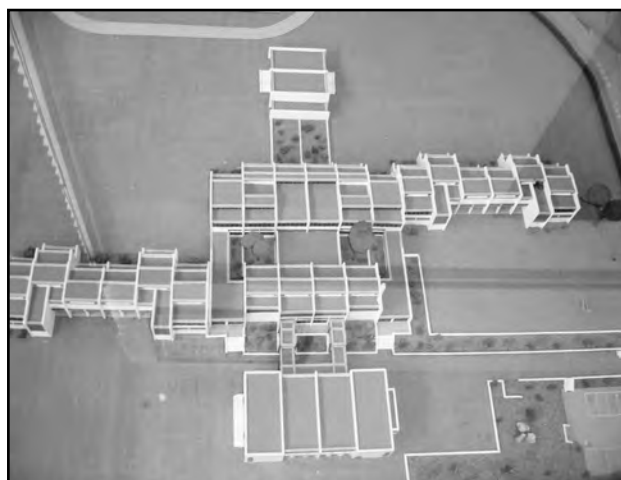
En juny de 1969, l'alcalde també anunciava la pròxima construcció de l'edifici de correus. En paraules de Vicent Gironés, "El palacio de comunicaciones" se situaria en el solar annex a la tenda de Llinares, en la plaça del Generalísimo -Major-. En eixe any també es produïren distintes intervencions: es reurbanitzà la "bandeja" de la plaça de la Concepció; s'enderrocà l'antic edifici de la Previsora a la plaça de Sant Domingo i, a finals d'any, s'amplià el partit judicial d'Ontinyent amb la incorporació d'11 poblacions de l'antic partit judicial d'Albaida

També en aquell any, la iniciativa privada promogué la construcció de l'Hotel Fontana que s'inaugurà el 2 d'agost de 1969. Aquest establiment va ser el primer a Ontinyent que oferí als seus clients un restaurant, un saló bar i una sala de festes "Kasba" completament "climatitzats".

Finalment, en aquest apartat, ens agradaria comentar la gran transcendència social que representà per a la població l'ascens de l'Onteniente CF a Segona Divisió Nacional. El 16 de juny de 1968, el nostre equip després d'eliminar en la lliga de promoció al Cacereño a la Cultural Leonesa, retornava per segona vegada a la divisió de plata del futbol espanyol. En aquells anys, el nom de la nostra ciutat va ser conegut per tota la geografia nacional i va rivalitzar amb equips tan punters com el Sevilla, Celta, Betis, Cádiz, Rayo Vallecano, Mallorca...

Els dèficits educacionals d'Ontinyent. La inauguració del "San Juan Bosco"

En la comunicació titulada *"L'educació a Ontinyent en les postrimeries del franquisme"*, presentada per nosaltres al II Congrés d'Estudis de la vall d'Albaida, destacàvem com malgrat la construcció del Carmelo Ripoll o l'ampliació d'aules en els col·legis *Rafael Juan Vidal* o *Lluís Vives*, l'escolarització era deficient i la ratio d'alumnes per classe molt elevada. La

Maqueta de l'Institut

incorporació dels alumnes de l'EGB aguditzà el dèficit de places escolars. Aquestes mancances se solucionarien al llarg de la dècada dels setanta amb l'edificació dels col·legis de Vicent Gironés i Bonavista, ambdós situats en zones en plena expansió demogràfica.

Hores d'ara tan sols ens ocuparem de ressaltar les mancances educatives que patia Ontinyent en els estudis de batxillerat. Fins a 1970 sols hi havia dos centres privats reconeguts que impartien ensenyaments secundaris, es tractava del col·legi "La Concepció" dels pares franciscans i "La Pureza de Maria" regida per l'orde religiosa fundada per la mallorquina *Madre Alberta*. Altra opció era desplaçar-se a l'Institut d'Albaida o examinar-se en les convocatòries per

alumnes lliures. Vicent Lluís Montés en el seu pioner i modèlic treball sobre la comarca, publicat a la revista Escala al desembre de 1964, anotava que el percentatge de població en edat escolar que cursava ensenyament secundari oscil·lava entre un 5% i un 10%.⁴

Les importants transformacions econòmiques experimentades per la societat espanyola en la dècada dels seixanta provocaren noves necessitats educatives.

Vista virtual

El règim franquista era ben conscient del paper que havia de jugar l'educació en el futur del país. El ministre del ram, José Luis Villar Palasí, en el seu "Libro Blanco" comentava que l'educació no era solament "asunto de un gobierno, de un régimen o de los

Aparcament

hombres de una época [ ] la educación es producto del esfuerzo de todos en el pasado y pertenece al futuro tanto o más que al presente".⁵

Una de les actuacions educatives del règim en la nostra ciutat va ser la construcció de les noves escoles de Formació Professional "San Juan Bosco" situades en

l'antic Barranquet. Cal posar esment en el fet que aquest centre educatiu no depenia del ministeri d'Educació i Ciència sinó estava vinculat al ministeri de Treball i, més concretament al Sindicat vertical. Doncs bé, el 15 d'octubre de 1968 el ministre Secretari General del Movimiento, José Solís Ruiz, acompanyat pel governador civil, Antonio Rueda Sánchez-Malo i altres jerarquies del Movimiento, inaugurava les noves dependències. La seua visita, segons narra la premsa local de l'època, va ser apoteòsica i "la llegada del señor Solís Ruiz a la plaza de la Coronación fue acogida por la multitud con grandes aplausos y vivas muestras de afecto y simpatía".

Una vegada beneïdes les noves instal·lacions, l'alcalde i cap local de Falange, Vicent Gironés, va agrair "esta obra de Formación Profesional que bien merece un pueblo que trabaja y se esfuerza por alcanzar las más elevadas metas". Però, també reivindicava la creació d'un institut de batxillerat "para cuya realidad próxima se cuenta con el apoyo incondicional del gobierno". Per la seua banda, el ministre José Solís Ruiz va contestar que prompte se solucionaria aquesta demanda perquè "no es posible retroceder como en otras épocas de nuestra Patria, sino que hay que marchar hacia adelante en busca de un futuro cada vez mejor".⁶

Inici de les obres de l'Institut

Era evident que per part de les autoritats existia una bona voluntat de construir un institut de batxillerat; era una necessitat ineludible. En efecte, ben prompte veieren satisfetes les seues expectatives. El 31 d'octubre es coneixia per mitjà del comissari adjunt del "Plan de Desarrollo", Vicente Gil Mortes Alfonso, que dins el programa d'inversions en ensenyament del II Pla de Desenvolupament s'havia inclòs la creació d'un institut de batxillerat, un col·legi Major femení (sic) –que mai s'executaria- i l'automatització de la xarxa telefònica que aleshores es feia per via de locutori.

Finalment, el Consell de Ministres, celebrat en el Pardo i presidit pel Generalíssim Franco, aprovava el 8 de novembre de 1968 la construcció del nou institut. La subhasta per a la construcció de les obres es realitzaria el 4 de desembre, amb les condicions contractuals que estaven exposades en la secretària de l'ajuntament. D'aquesta manera es feia realitat el projecte iniciat en juny de 1967 per Vicent Gironés quan prengué possessió del càrrec. No es tractava d'una desig personal, era un anhel compartit per tot un poble, especialment pels pares amb fills en edat escolar, i avalat amb nombroses proves documentals que justificaven l'esmentada creació.

L'alcalde, Prompte inicià les gestions necessàries davant el Ministeri d'Educació. La Direcció General d'Ensenyament Mitjà en ofici del 23 de novembre de 1967 encarregava a l'arquitecte Rafael de la Joya Castro un projecte d'un centre d'ensenyament mixt amb una capacitat per a 1.200 alumnes, una superfície edificable de 5.200 metres quadrats i un pressupost de 18.500.000 pta.

Per la seua banda, l'ajuntament ja havia adquirit unes parcel·les -amb una superfície de 24.177 metres quadrats- limítrofes a l'estació del ferrocarril per un valor d' 1.080.000 de pta. Aquests terrenys foren venuts pel senyor Rodríguez de la Encina, baró de Santa Bárbara. A més, el consistori municipal havia realitzat treballs d'anivellament en el bancals amb un cost de 380.000 pta per tal de facilitar un solar construïble sense despeses extraordinàries per al ministeri. També es comprometia a dotar el nou edifici d'aigua potable i clavegueram per un import de 211.000 pta., una suma que en 1970 s'incrementaria fins 700.000.

Des de la perspectiva educativa i social actual destaca de manera cridanera com en el projecte del futur institut, publicat en la Revista de Moros i Cristians de 1968, s'establia una clara separació entre els estudiants de distint sexe. Per una banda, existia una secció femenina amb una dotació específica (aules de cuina i de confecció), dotze aules i despatx al directora; d'altra banda 12 aules per a xics i un despatx per al director.

L'esmentat projecte experimentà variacions, en la visita que realitzaren els periodistes del Ciudad i el regidor d'ensenyament Manuel Vañó, a mitjans de març de 1970 -quan les obres estaven molt avançades- l'encarregat de les obres, Manuel Asensio, els detallà les principals característiques de l'edifici. Comprenia una superfície útil de 5.700 metres quadrats, 44 aules de 49 metres quadrats, 4 aules espacials, un gimnàs amb 202 m., un bar-cantina de 45 m., un extens saló d'actes de 400 m. I fins i tot una sala destinada al reconeixement mèdic. Continuava existint una clara separació d'espais entre els dos sexes. L'edifici tenia tres portes principals, una per a les xiquetes -la més pròxima a la carretera- una segona -la central- era d'ús indistint i altra més pera als xics.

A mitjans de febrer de 1969, Rafael Bernabeu Galbis fotografiava l'històric moment d'inici de les obres. En maig, l'edifici ja disposava dels fonaments i els pilars començaven a alçar-se. Més tard, l'ajuntament també comença a executar actuacions complementaries. El 23 de gener de 1970, l'enginyer

de camins, Vicente Delgado, inspeccionava les immediacions del futur institut per tal de projectar una vorera-passeig que partiria des de l'avinguda Torrefiel i arribaria fins al nou centre. La vorera se situaria en el marge esquerra de la calçada i facilitaria el desplaçament dels alumnes evitant el perill de circulació dels cotxes. En juny les obres de la vorera -amb una amplària de 3 m.- i d'una escalinata -amb una amplària de 7 m- eren imminents, la Diputació se'n faria càrrec. A més, s'inclouria la construcció d'un passadís subterrani que travessaria la carretera del Dos de Maig.

L'evolució de les obres era seguit amb molta expectació, especialment per part dels pares dels futurs alumnes. Per tal d'acontentar als ciutadans més curiosos, l'alcalde aconseguí els permisos oportuns de l'empresa "La Asturiana de Construcciones SA" per poder visitar l'edifici. El matí del diumenge 15 de febrer de 1970, membres de la corporació municipal acompanyats per totes les persones interessades pogueren apreciar l'avançat estat de les obres.

Les obres portaven bon camí, s'esperava que el 30 de juny de 1970 es fera lliurament oficial de l'edifici i es procedira a cursar la certificació final de la seua construcció. Però finalment es retardà el seu acabament fins el 30 d'agost a causa d'un problema en la direcció final de les obres, de les quals es va fer càrrec l'arquitecte Valls.

Encara quedaven pendents altres assumptes importants que calia resoldre. A tal efecte en el mes de gener d'eixe any les nostres previsores autoritats municipals es desplaçaren a Madrid per tal de plantejar a les autoritats educatives la designació d'un director per al centre; les provisions econòmiques per al seu funcionament ordinari i la dotació de mobiliari i del material necessari (llibres per a la biblioteca, instruments per als distints laboratoris). Aquest equipament també es va retardar i va arribar a punt d'inaugurar-se el curs escolar.

El setmanari Ciudad ressaltava que moltes de les gestions realitzades en la capital de l'estat havien tingut èxit per l'empatia personal desenvolupada pel senyor alcalde amb el nou comissari adjunt, el xativenc, José Antonio Perelló, molt relacionat en la seua infantesa amb Ontinyent, i destacava *"la importancia que estos contactos personales con las altas jerarquias y organismos tiene para el feliz logro de los proyectos municipales"*. Finalment, l'11 de juny de 1970, el consell de ministres presidit pel Cap de l'Estat, i celebrat en el Palau del Pardo, aprovava la constitució oficial de l'institut nacional d'ensenyament mitjà d'Ontinyent.

Comencen els preparatius d'inici del primers curs acadèmic 1970/1971

Molts pares s'interessaven pel procés de matriculació dels seus fills en el nou institut; a banda, molts ontinyentins volien saber quan podrien banyar-se en la piscina municipal que ja estava finalitzada i la calor es deixava sentir. A tal efecte, a mitjans de juliol, l'alcalde Vicent Gironés, el seu tinent i regidor d'ensenyament, Manuel Vañó, convocaren a tots els veïns a una reunió en el Saló de la Societat de Festers.

A preguntes del nombrós públic que assistia a esta junta informativa, Manuel Vañó respongué que es posarien en marxa els sis cursos de batxiller. L'anàlisi estadística realitzada pels serveis de l'ajuntament i les escoles indicava que 200 alumnes de primària es matricularien en 1r de batxillerat (en el currículum acadèmic vigent equivaldria a 5é de primària). També cabia la possibilitat que un percentatge d'alumnes dels centres privats i 150 ontinyentins que estudiaven en l'institut d'Albaida es matricularen. No es comptava amb els 45 alumnes de la nostra ciutat que realitzaven estudis nocturn en la capital del marquesat perquè, segons el regidor d'ensenyament, era precipitat per al primer curs de funcionament de l'institut implantar el tron de nocturn. De fet, el 24 de setembre el mateix ajuntament facilità un autobús que transportaria a Albaida a tots els alumnes que s'hi volgueren matricular.

Divendres, 14 d'agost visitava les dependències educatives, el nou director de l'institut, Diego Mestre Climent. Les autoritats municipals li proporcionaren complida informació de totes les gestions que havien portat endavant i es posaren a la seua disposició. El director per tal de conèixer el nombre dels possibles alumnes començà la prematricula. L'ajuntament facilità aquesta tasca cedint les dependències de la planta baixa del consistori que provisionalment es convertiren en secretaria del centre.

A començament del mes de setembre, els redactors del Ciudad, Alfredo Bernabeu Galbis i Antonio Lacueva Olcina, entrevistaven al nou director: *"un hombre joven, nacido en Oliva, licenciado en Filosofía y Letras, en la rama de Filología Románica, y con una enorme carga de ilusiones y esperanzas en esta nueva labor que se ha impuesto y que él ha acometido con auténtic fervor"*. Diego Mestre els informava que les inscripcions de la prematricula ascendien a 275 alumnes de 1r de batxillerat i 325 en la resta de cursos –al final sumarien 700-. La matrícula oficial es podia formalitzar a partir del 9 de setembre en les oficines de l'ajuntament. Les taxes acadèmiques es pagarien en dos terminis: primer

Claustre fundacional (1970 - 71)

s'abonarien 700 pta. i després altres 400 més. Evidentment, hi hauria alumnes que gaudirien de beca i no pagarien res, també els fills de família nombrosa tindrien un descompte en la matrícula.

Era important conèixer el nombre d'alumnes inscrits per a poder contractar el personal docent necessari. El director comentava que havia començat a realitzar entrevistes personals amb els mestres i llicenciats que volien ser admesos en la plantilla del centre. Cal dir que tots ells eren professors interins, fins i tot el director venia en comissió de serveis. Diego Climent volia *"mezclar la experiencia del profesorado mayor con la juventud ilusionada y entusiasta de unos profesores más jóvenes"*. El claustre fundacional del centre va quedar conformat per 28 professors.^{vii}

La inauguració del curs escolar

A primeries d'octubre, el director acompanyat del secretari del centre, Julio Corral Diez, informava que encara faltava mobiliari i que la connexió amb la xarxa elèctrica no s'havia efectuat. De tota manera anunciava que la data de l'inici de curs seria el 15 d'octubre a les 11 del matí per als alumnes més majors (5é, 6é de batxillerat i PREU). De manera progressiva s'incorporarien els altres cursos (1r batxillerat el 16 i 3r i 4t el 17). El cap d'estudis, José María de Scals Klein, informava que el començament de les classes per a tots s'efectuaria el dia 19 d'acord amb el següent horari: de matí de 9 a 13'30 i de vesprada de 15'30 a 17'30.

La premsa local recollia els actes de la inauguració oficial de l'institut. El dilluns 19 d'octubre a les nou del matí es va celebrar en l'església de Santa Maria *"la Santa Misa del Espíritu Santo"*, a la qual assistiren les autoritats, els professors i alumnes. A les 11, la totalitat dels alumnes pujava a l'institut i s'incorporava a les classes *"en un tiempo francament elogiabile, pues fue en unos minutos, completamente disciplinados"*. Certament

eren altres temps i altres actituds ni millors ni pitjors, sinó diferents. Ara no s'entendria de cap de les maneres la prohibició per part de la direcció del centre "del tuteo de algunos alumnos mayores al dirigirse a profesoras jóvenes y se acordó que, sin menoscabo de la confianza que debe existir entre alumnado y profesorado, es conveniente mantener las formas en beneficio de la disciplina del Centro".⁸

S'iniciava el primer curs en el nou institut, una dotació educativa tant de temps esperada i anhelada pels pares. Un projecte que es va fer realitat per l'empenta de les autoritats d'aquells temps que multiplicaren els seus esforços i viatges a Madrid fins aconseguir el seu objectiu. Ontinyent tenia molta il·lusió, s'esperava que la tasca de divulgació de coneixements mampresa pels professors de l'Institut millorara les expectatives professionals dels seus fills. També el director, Diego Maestre assumia aquest repte i comentava que des de l'institut es participaria activament en la vida cultural de la població: "se crearan ciclos de teatro, de cineclub, de música, etc".

A mitjans de novembre, de nou incidia en aquest paper dinamitzador explicant que els dissabtes de matí -cal recordar que 1970/71 va ser el primer curs escolar en què aquest dia no era pròpiament lectiu i no hi havia classes- es dedicarien a activitats extraescolars que serien voluntàries per als alumnes. Diego Mestre explicava en l'entrevista mantinguda amb l'equip de redacció del Ciudad que al front d'aquestes activitats hi hauria un professor encarregat. Les activitats proposades eren molt variades: confecció d'una revista mensual, cors de cant, exposicions, representacions teatrals i competicions esportives. La premsa local sols reflectí l'exposició pública de dibuixos realitzat per l'alumnat que organitzà la professora Alicia Navarro i que romangué oberta durant els dies de Nadal.

En juny, la valoració global del curs 1970/71 era considerada satisfactòria per Diego Maestre. En el claustre final de curs el director felicitava a tots els components del claustre "por su entrega a las tareas docentes y fiel cumplimiento de las directrices por él dadas, que han hecho posible que este Centro en su primer año de funcionamiento causara un impacto positivo en la ciudad".⁹

NOTAS

¹ GANDIA CALABUIG, JOSEP "Ontinyent a l'Edat Contemporània" dins *Història Bàsica* pag. 257. Servei de Publicacions de l'Excm Ajuntament d'Ontinyent. Ontinyent 1995.

² Setmanari *Ciudad*, 14 de novembre de 1968, pag. 1

³ Setmanari *Ciudad*, 18 de juny de 1970

⁴ Revista *Escala*, pag. 17. desembre 1964

⁵ Programa de Festes de 1969, article de Ximo Urenya "La enseñanza Primaria en Onteniente"

⁶ El Ciudad del 31 d'octubre de 1968 informava que el nombre d'alumnes matriculats era de 472. El centre era reconegut de manera oficial per decret n° 2.202 publicat en el BOE amb data 20 de setembre de 1968 Posteriorment el 13 de març apareixia una notícia en el CIUDAD on es s'especificava que la Direcció General d'Ensenyament Mitjà havia resolt favorablement la petició de reconèixer i convalidar els estudis anteriors al reconeixement oficial del centre. Es concedia validesa a les especialitats de Tèxtil (teixidors i tintorers) Fusta, Metall (torners, soldadors, ajustadors i fresadors) Electricitat (instal·ladors-montadors i bobinadors-montadors) i Comptabilitat

⁷ La plantilla estava formada pel següent professorat: Diego Mestre Climent (director), Julio Corral Diez (secretari), José María de Scals Klein (cap d'estudis), Esteban Monjas Ayuso (vicedirector) Maria del Carmen Belda Mollà (vicesecretaria), Ana María Sanegre (interventora), Vicente Gil Tamarit i Vicente Maria Boada Gordon (professors de Religió) Antonio Mompó Delgado de Molina (prof de FENS) Alicia Navarro García, Maria Francisca Vañó Piedra, María Dolores González Loma, Natividad Casanova Miquel, Lutgarda Vaello Vañó, Maria Bolinches Gil, Consuelo Fortea Aliaga, Isabel Blanquer Cebolla, Mercedes Valor Hernández, Carmen Pastor, Maria Isabel Llorca, Maria Pilar Pellico, José Maria Terol Pérez, Carmen Garcia, Luis Martínez, Rafael Gisbert, José María Castelló, Virginia Gramage Reig i Antonio Quintero.

⁸ Acta del claustre celebrat el 24 de juny de 1971.

⁹ Ibidem.

Creació i funcionament de l'Acadèmia d'Agullent,

1955-1963, aspectes.

Ramon Haro

Grup d'escolars

Introducció.

Per parlar, encara que siga breument, de la creació i funcionament de l'Acadèmia d'Agullent, cal fer prèviament, és clar, una petita Introducció per conèixer i tenir present el moment o l'etapa socio-política d'aquells anys, i la seua repercussió en la política educativa.

Acabada la Guerra dels Tres Anys, 1936-1939, el nou ministre d'Educació va reorganitzar el Ministeri, que de "Ministerio de Instrucción Pública" va passar a denominar-se: "Ministerio de Educación Nacional". Els principis educatius del qual, per molts anys, van estar condicionats i controlats per la línia ideològica de la Falange. Pel 1945, finida la II Guerra Mundial, canvien les idees pedagògiques a Europa i sorgeixen reformes en els distints països del

Continent. A l'Estat espanyol, el Govern del general Franco, amb força dificultat, havia encetat la mampresa de la reconstrucció nacional: econòmica, educativa, sanitària, religiosa..., després de les morts i destrosses de la Guerra In-Civil. Quant a l'educació, el Ministeri traia, publica, la Ley de Educación Primaria (1945), amb la finalitat d'assentar les bases ideològiques de l'Educació, inspirades en els "Principios Fundamentales del Movimiento y en el Catolicismo". La llei feia obligatori l'ensenyament des dels 6 anys fins als 12. Els plans educatius de la postguerra, com també els dels anys cinquantes, van representar un retrocés en l'exigència de formació dels mestres. La política educativa es centrava més en la creació material de centres escolars, que no en la renovació pedagògica. Als municipis de les zones rurals s'hi va

començar a constituir, renovar o millorar els centres escolars; però encara no al nostre poble. A Agullent açò hi va arribar molt més tard: a la segona meitat dels seixantes.

El nou Estat espanyol sorgit de la Guerra In-Civil es declarava confessionalment catòlic. Considerava el Catolicisme inseparable, integrador bàsic, fonamental, de la consciència i de l'ànima nacional, inspirador de la seua doctrina i legislació: "Los Principios Fundamentales del Movimiento i El Fuero de los Españoles". Per tot açò, per tots estos Principis i confessionalitat, com ha assenyalat molt bé Garcia Hoz, La Llei d'Educació Primària (1945) duia implícita tota una teoria i filosofia adient o conforme a aquells temps i circumstàncies tan singulars.

I pel que fa al lloc que l'Església Catòlica ocupava en el món escolar o educatiu, va ser clarament expressat en el Concordat de 1953, entre l'estat Espanyol i la Santa Seu. En aquell pacte solemne i bilateral, s'hi contemplava i s'hi ratificava:

- 1.- *L'Ortodòxia catòlica de l'ensenyança.*
- 2.- *La Religió Catòlica, matèria obligatòria.*
- 3.- *Les Escoles de l'Església.*

1. Panorama o situació escolar en Agullent.

Per aquells temps, al nostre poble, com també en tants d'altres menuts, sobretot rurals i sub-urbans, a diferència de a les ciutats no hi va haver una escola digna de tal nom, o no hi havia mestre, amb regularitat, durant un curs o dos, o totes dues coses alhora, com va passar en Agullent.

L'edifici de les Escoles Nacionals tenia, en la planta baixa, una escola unitària de xiquets i, una altra de xiquetes, en la planta 1^a. L'edifici era un immoble sòlid, de finals del s. XIX; que tenia, però, les aules, els habitatges dels mestres, en no massa bones condicions; els lavabos, en condicions sanitàries pèssimes, i mobiliari i material insuficient o antiquat. L'escolarització obligatòria ja hem dit que era del 6 anys als 12. Però, per aquells anys, del 1940 i els del 1950, els xiquets no assistien, ordinàriament, a l'escola. N'hi havia bastants de xiquets que s'incorporaven a les faenes agrícoles a partir dels 10 anys o abans, o a la indústria, a partir dels 12 anys o 13, per tal d'ajudar la minsa o precària economia domèstica; d'altres hi anaven només que quan no hi havia faena al camp i quan plovia.

Amb aquest panorama, és clar que no es podia dur a cap, en termes generals, ni una tasca educativa rudimentària d'alfabetització: *aprendre de llegir, d'escriure i les quatre regles: sumar, restar, multiplicar i dividir.*

Pel que fa a l'altre centre escolar: El Col·legi de la

Puresa de Maria, fundat i patrocinat pel Cardenal E. Reig i Casanova, estava en millors condicions i sobretot molt ben dotat per un equip de monges titulades. Atenien un Parvulari mixt i la Primària de xiquetes, que funcionava com una escola graduada. L'escolarització d'algunes alumnes de més recursos, s'allargava fins als 14 anys, o més.

2. Creació de l'Acadèmia.

Reconegut el dret de l'Església a fundar i dirigir escoles, la raó històrica per la qual l'Església Parroquial de Sant Bertomeu Apòstol d'Agullent, regida pel seu rector mossén Alfredo Bono Montagut, va crear unes Escoles i, dins d'estes, com a anexa, una "Acadèmia", no va ser, principalment, per garantir una educació i instrucció cristianes dels xiquets i xiquetes; perquè açò ja s'impartia, i amb garantia, tant a la catequesi i predicació parroquial, com també a les Escoles Nacionals, en les classes de Religió Catòlica, sinó per omplir el buit educatiu i

instructiu que s'havia produït (1955), arran de la cloenda o tancament del Col·legi religiós, en traslladar-se a la vila veïna d'Ontinyent, després d'una seixantena d'anys d'estada en Agullent.

Davant d'aquell trist panorama educatiu agullentí, un grup de pares i mares, interessats i preocupats

per l'educació i instrucció dels seus fills i filles, van parlar amb el nou rector de la Parròquia; que, només arribar al poble, s'hi va trobar amb aquest greu i important problema. Pràcticament en totes les llars del poble, o en una gran majoria, hi va tenir ressò la crida del rector, i van fer la seua aportació econòmica, d'acord amb els seus recursos; que van fer possible la compra del Col·legi a la congregació religiosa, per instal·lar-hi les noves Escoles Parroquials, que van fer una tasca important de suplència, pel que fa a la promoció humana i de servici en Agullent, escolarment tan necessitat i deficient per aquells temps.

3. Alumnes de l'Acadèmia.

1. Toni Mullor Revert
2. Ricardo Delgado de Molina Amorós.
3. Josep Haro Esplugues.
4. Ricard Gandia Guerola
5. Constantino Tormo Calandín.
6. Joan Martí Pla.
7. Ramon Haro Esplugues
8. Bertomeu Pla Soler.
9. Jesús Pla Belda.
10. Toni Lloret Casanova.
11. Miquel Casanova Terol.
12. Santiago Herrero Soler.
13. Toni Jiménez Tormo.
14. Vicent Belda Amorós.
15. Vicent Garcia Gandia.
16. Josep Pla Sanchis.
17. Jesús Revert Pastor
18. Salvador Belda Pla
19. Vicent Juan Albert
20. Enrique Soriano, fill del mestre.
21. Mariano Soriano, nebot del mestre
22. Rafael Revert Pastor.
23. Maria Delgado de Molina A.
24. Lola Guerola Guerola.
25. Consuelo Fortea Aliaga.
26. Merche Llopis Aznar.
27. Amparo Cócera Sastre.
28. Ma Angeles Ferri Ferri.
29. Carme Ferri Ferri.
30. Marisol Albert Alvarez
31. Maribel Garcia Albert.
32. Conchita Andújar, neboda, mestra.
33. Adoració Navarro Navarro.
34. [ ] Péreg Garcia, la Bilbaína.

Nota: Pel que fa als alumnes, tots els anys n'hi havia d'altres i de baixes.

Cal ressaltar que, pel que fa als 34 alumnes que van

passar per l'Acadèmia, aproximadament la meitat van poder continuar o acabar estudis superiors. I, encara que el destí i el treball o professió ens ha tret del nostre poble i ens ha repartit al llarg i ample de les nostres terres, i d'altres, no per això, alguns, hem deixat d'interessar-nos i de participar, més o menys, en afers del nostre poble.

4. Organització, funcionament, professorat.

L'alumnat s'agrupava atenent l'edat o el nivell que havia de cursar. Per tant, va arribar l'any que hi va haver cinc cursos; que corresponien als del Batxillerat d'aquell temps: 4 cursos del Bat elemental més un dels dos cursos del Bat Superior, i en un d'ells, en 5è, tan sols un alumne: jo mateix. Els alumnes que causaven baixa era o bé perquè s'incorporaven al treball, sobretot industrial (al de gènere de punt, tradicional al poble, al de la fabricació de mantes o al d'alguna borrera, l'estambrera), o bé perquè hi havia alumnes que canviaven a centres escolars de/amb més tradició i qualitat docent i educativa: als col·legis dels Franciscans i al de la Puresa d'Ontinyent, als dels Jesuïtes de València, al Seminari Diocesà, etc.

Quant al professorat, també era diferent, si no cada any, cada dos o tres: bé pel canvi del rector, de Mn. Alfredo, a Gandia, puix que també exercia de professor, o pel canvi de localitat del mestre, cas de D. Enrique, que se'n va anar a la seua terra manxega: a Hellín, i el de D. Ramon, a la Llosa de Ranes.

El primer o els dos primers anys de l'Acadèmia, crec, fa ja tants anys!, les classes s'impartien de matí, en unes aules de l'anterior Col·legi de la Puresa, al C/ de Santa Anna, en el hui Centre Parroquial Bisbe Jesús Pla; i de vesprada, a l'Escola Nacional, C/ del Canonge Tormo, on hui hi ha La Llar de Jubilats. Posteriorment, poc de temps, però, es van habilitar unes aules, als locals de l'anomenat Arxiu Parroquial, per instal·lar-hi l'Acadèmia, en sessió de matí i vesprada; ja que el Col·legi havia començat a funcionar com a Escoles Parroquials, tant per a pàrvuls com per a primària.

A l'Acadèmia els cursos eren mixts: una novetat, en Agullent, quant a l'ensenyament, perquè d'haver continuat en l'ensenyança primària, s'haurien dividit als alumnes, en les aules, per sexes.

Pel que fa a la condició i/o funció del profesorat:

- D. Alfredo Bono Montagut, el rector, impartia Religió, Llatí i a més Direcció, control d'aula;
- D. Enrique Soriano Marco, Llengua castellana, Geografia, Dibuix i Ciències Naturals.

- D. Ramon Brotons Espí, Història, Matemàtiques, a més de control d'aula.
- Da. Mercedes Andújar, Llengua i Literatura Espanyola, Llatí i Francés;
- D. Josep Espí Guerola, Matemàtiques, Geografia i Història, Ed. Física i F. i Química.
- D. Tomàs del Olmo Llopis, Química i Grec.
- D. Josep Blanes Pasqual, Direcció, Llatí i Religió.

En l'organització de la classe, sobretot a les escoles cristianes, començava ja l'ensenyança personalitzada, l'escola "a mida" l'escola i l'ensenyament que tenia en compte cada alumne i la capacitat de cadascú. Poc després esta ensenyança va prendre cos i caràcter en la Ley General de Educación (1970), preparada, pel 1968-69, pel valencià V. Villar Palasí, ministre d'Educació, en el "Libro Blanco".

Pel que fa a la disciplina, bé per necessitat, en no poder fer-se present el mestre en dues aules alhora, en què impartia la classe o preguntava la lliçó al grup que li pertocava, i en què els altres grups d'alumnes, mentrestant, estaven estudiant o realitzant exercicis, activitats; o bé per començar, per iniciar, en l'educació responsable de la llibertat, hi havia, hi existia, una espècie de cogestió, la qual, en algunes ocasions, no era, naturalment, ben gestionada pels alumnes; precisament perquè estaven aprenent també a ser responsables. I el mestre, en algunes ocasions, poques, perdia el control de si i aplicava algun castic físic al responsable o responsables de la indisciplina. La disciplina, però, era, en general, sobretot, positiva, perquè procurava no només d'evitar la mala conducta, sinó d'estimular i d'animar, la bona. Per això, la conducta dels alumnes no era motivada per la por a la vara o a la corretja, sinó per l'afany, pel desig d'obrar bé i d'aprendre.

Pel 1963, s'inaugura a Albaida el primer Institut d'Ensenyança Secundària de la Comarca; a Ontinyent, posteriorment, pel 1970-71. Naturalment, l'Acadèmia acabà la seua història, perquè tots els alumnes, i més, van passar-hi a continuar, iniciar la secundària o a acabar-la, com en el meu cas.

5. Agraïment.

Sí, per a perpètua memòria i gratitud, el nostre record i agraïment als nostres pares, als nostres majors, al rector i als mestres.

Als nostres pares, als nostres majors, interessats i preocupats per l'educació i instrucció dels seus fills i filles, i coneixedors i apreciadors del seu valor que no sols era un bé en si mateixa, sinó també, alhora, un instrument que capacitaria els seus fills, com

deien ells: a "obrir-se camí" en la vida, a obtenir o aconseguir un lloc o un ascens social millor. Aspiraven, també, per als seus fills, no només a una ensenyança instrumental o elemental, sinó secundària, professional i, fins i tot, universitària.

Al rector de la Parròquia per la seua labor promotora i meritòria, atesa la necessitat i utilitat de l'educació humana en el/del poble d'Agullent, quant a regir i dirigir una educació humana i cristiana que permetera bastir, construir, la vida d'adults en la nova societat que naixia.

Als professors/es, que, tot i que alguns d'ells no eren especialistes en alguna matèria que impartien, posaven el seu saber, vocació i millor voluntat en la seua noble i meritòria labor, en un temps tan especial i difícil com aquell.

Grup d'escolars

Acabament.

Un acabament, però, que no mira sols cap al passat, sinó cap al present i cap al futur.

L'Educació, és clar, ha de relacionar-se amb la cultura, la persona i la societat per a construir, per a anar fent la persona, cada persona, la nostra societat i la nostra història. Amb la cultura, perquè és l'instrument més universal de l'Educació. Amb la persona, puix que té per objectiu el perfeccionament intencional, voluntari, de les facultats específicament humanes. Amb la societat, ja que, encara que busca primàriament el bé personal, incideix, a més, necessàriament, en el bé comú.

En l'Educació, però, el problema de sempre és la qüestió de què ensenyar, com i a qui. Hui, actualment, tota la comunitat educativa, amb urgència, li cal donar també una resposta a esta qüestió, com també a les necessitats i expectatives de l'Educació i instrucció de la nostra societat, que ha canviat i canvia constantment, ràpidament,

profundament, diverses vegades al llarg d'una vida. Per tant, quin tipus de coneixements serien, al remat, els més útils? Perquè, si ni un Premi Nobel pot arribar a saber-ho tot sobre una matèria! ¿Què val més, per tant: conèixer a fons una matèria o conèixer-ne, superficialment, moltes? El que sí que caldria fer deia i diu el model liberal d'educació és, sobretot desplegar al màxim la capacitat de l'alumne, en la mesura de les seues possibilitats, de posar a la seua disposició els instruments de civilització contemporània; un domini total de la llengua pròpia o materna; un domini o coneixement d'una llengua estrangera, o dos, de les de més utilitat; un coneixement fonamental de les matemàtiques; un coneixement ample de l'ambient físic i social, incloent-hi, és clar, el fet religiós en la Humanitat i les seues aportacions socials, culturals i morals, sobretot, en el nostre cas, naturalment, en i de la societat Occidental, tal i com ens ho revela la investigació moderna.

Ramon Haro Esplugues
Croniste oficial d'Agullent,
membre de l'IEVA i de la Nostra Terra.

Agullent, 12 de setembre del 2005

Moriscos de la diàspora

“La historia del morisco vuelto”: El morisc que parlava valencià.

Ignasi Gironés Gillem

La història que us vaig a contar la vaig trobar en el llibre de Mercedes Arenal “Inquisición y Moriscos. Los procesos del tribunal de Cuenca” i ens va impressionar tant la seua lectura que em va provocar la recerca de noves vies d’investigació sobre el tema morisc: “aquells que van tornar”.

I es que després de l’expulsió sembla que va quedar un substrat remanent format per aquells que van aconseguir no ser expulsats - ací vull fer un homenatge a la novel·la “L’últim muetzi”, de Rafael Escobar¹ - i d’altres que van aconseguir burlar el decret d’expulsió.

L’efecte del moviment de diàspora que es va produir amb l’ordre d’expulsió de Felip III i tot l’engranatge que allò representava sembla que va deixar en un segon terme, quasi sense importància, el fet de l’existència d’aquells que es van quedar. Si ja en treballs anteriors hem fet referència als xiquets que van ser retinguts (els morisquets), ara volem tractar dels qui, ja majors, també es van quedar o van tornar.

L’aventura que anem a mostrar parteix de l’anècdota de les vicissituds per les que va passar el moret expulsat, Diego Diaz, en la seua obstinació per tornar a la seua terra.

Comencem, doncs, per reproduir els fragments més rellevants del document que motiva i es homenatge d’aquest treball (al final de l’article reproduïm, en un annex, el document complet per si interessa llegir-lo en la seua totalitat):

“Diego Díaz compareció ante el tribunal de Cuenca después de que ... le acusaran de ... que ... recojia ... a muchos moriscos de Val de Ricote ... y

hablavan algaravia que esta testigo no lo entendia

Se defiende de las acusaciones (por ejemplo, dice que no hablaba algaravia con los que recogía en su casa, sino valenciano, pues él había vivido largo tiempo en aquella tierra, ...

y a través de las diversas audiencias va haciendo el relato de su vida. Diego Díaz procede de Daimiel, de

las cinco villas de Calatrava.

Cuando la expulsión Diego tenía diecisiete años, ... «Luego que salió de los Reynos de Castilla paso al Reyno de Francia en Bayona y San Juan de Luz quando la expulsion del año 1609. Paso alla cosa de quinze dias que fue con mucha gente comprendida en la expulsion.» Vuelve a Daimiel desde Francia, pero allí le prenden y, tras tenerlo preso dos meses, le llevan con otros moriscos a Cartagena, donde les embarcan en dirección a Argel. ...

Al cabo de unos meses en Argel, se embarca en una nave de pescadores, ... y un día que ve cercanas las costas de España se echa al agua y llega nadando hasta Tortosa. De allí ... marcha a Francia para ver si encuentra a su padre o alguno de sus hermanos. No encuentra a ninguno (unos habían muerto, otros habían vuelto a España), va hasta Aviñón y vuelve a España. Vive en Valencia durante algún tiempo, ... ejerce luego en Orihuela, Manzanares, Mota del Cuervo y Belmonte, donde tenía fijada su residencia cuando es prendido.

Dice en su defensa que si no fuera buen cristiano no hubiese vuelto a España por dos veces, después de que otras dos le habían expulsado, ..."

"El resum i extractes del procés de Diego Diaz" em va permetre programar una sèrie de recerques que m'han facilitat estructurar aquest estudi en deu punts o qüestions que aniran responent un per un els factors que van fer possible aquesta situació que representa Diego Diaz. Així, d'aquesta manera, en primer lloc començaren fent un comentari breu del document per situar-nos davant d'un fet real. Després mamprendrem l'argument de l'estudi: "els moriscos tornen". Però la tesi ens durà al tercer punt, que serà la predisposició per a que es donen els fets. Caldrà, en un quart punt, traure el nombre total dels qui van quedar. Destinarem

un quint punt on parlarem de com ho van aconseguir veient les formes que tingueren per a ocultar-se. Després, al sisè punt, vorem per quant de temps es va donar el fenòmen. El setè punt tractarà de les rutes que van prendre per tornar. Gastarem un vuitè punt per veure anècdotes curioses. Al punt novè referirem altres moros tornats, a més de Diego Diaz, per arribar, en un punt dècim, a les conclusions finals.

1.- Comentari al document.

En el primer paràgraf ja es descobreix com la causa de moltes denúncies va ser simplement per enveges i La Inquisició, amb la condició que pogueren traure profit econòmic, no va tindre cap inconvenient en prendre-les com vàlides.

Després s'observa la banalitat de molts dels delictes que se l'imputen. Però nosaltres ressaltarem com La Inquisició l'acusa de rebre moriscos de la Val de Ricote (quan se suposava que ja no hi havia ningú). D'ací es dedueix el coneixement i consentiment de la no total expulsió.

Diego Diaz és expulsat a França, però torna i, en ser enxampat, es tornat a expulsar a Alger. Torna a aconseguir entrar nadant fins a Tortosa.

Ara eix, voluntàriament i lliure, cap a França a buscar a la família, la que havia tornat a Espanya, demostrant que el pas d'anada i tornada era prou fàcil i comú.

Arriba a València, d'on passa a Oriola, Manzanares, Mota del Cuervo i Belmonte on es pres.

2 Argument del treball: Els moriscos tornen.

És evident que el que volem estudiar és un fet molt tractat però poc difós per la història moderna. El nostre treball pretén demostrar que "l'expulsió" mai va arribar a ser totalment exhaustiva: molts van aconseguir escapar i tornar de nou a les seues cases d'Espanya².

Els successius decrets proclamats després de l'expulsió contra la seua estada en terres espanyoles així ho ratifica i són molts els autors clàssics que ho confirmen. Un historiador de l'època, Fr. Marcos de Guadalajara, diu: Els processos inquisitorials del Sant Ofici, conservats en els arxius, demostren que els moriscos mantenien la seua presència, encara que de manera latent. També en aquest sentit s'expressen les seues queixes sobre la desídia dels responsables de dur a terme la total expulsió, com diu en una carta que el Conde de Salazar dirigeix al rei Felip III, datada en Madrid a 8 de agost de 1615, quan l'operació d'expulsió havia d'estar completament acabada, i es queixa amb els següents termes: "En el Reyno de Murcia, donde con mayor desberguença se an buuelto quantos moriscos del salieron por la buena voluntad con que generalmente los reciben todos los naturales y los encubren los justicias... que ya se an buuelto los que

*espelió, y los que abyan ydo y los que deajo condenados a galeras acuden de nuebo a quejarse al consejo en toda el Andalucia por cartas del duque de Medina Sidonia, y de otras personas se sabe que falta de bolberse solos los que se an muerto. En todos los lugares de Castilla la Byeja y la Nueva y la Mancha y Estremadura, particularmente en los de señorío, se sabe se buelben cada dia muchos y que las justicias lo disimulan"*³

A pesar del rigor oficial, els moriscos van fer esforços inaudits per tal d'eludir el desterrament⁴. Lafuente escriu: "Creem que els moriscos expulsats d'Espanya no eren mestres, ni tan sols oficials de cap art ni indústria, sinó obrers manuals propicis a intervenir en conjures i assonades. Els mudèjars i moriscos de qualitat van continuar tranquils en els seus llars". Garcia-Arenal descriu un detall del moment: "...Y aviendo ahora entendido por relaciones muy ciertas y verdaderas, que me han embiado personas fidedignas y zelosas de mi servicio y del bien público, que buelven a estos Reynos muchos moriscos de los que ya havian salido dellos, y que no salen ningunos de los que para irlos expeliendo avian quedado..."⁵

Pita Mercé diu que no tots els moriscos que havien d'embarcar per al Nord d'Àfrica, i que van eixir dels seus respectius llocs d'origen van arribar al seu destí, ja que molts es van quedar en els pobles pels quals havien de passar en la seua ruta de peregrinació fins la costa, dedicant-se al nomadisme, per escapar de la expulsió.⁶

El propi bàndol del marquès de Caracena en València el dia 24 de maig de 1611 (2 anys després de la expulsió) confirma: "Por quanto ha venido a nuestra noticia, que ansi en esta ciudad, como en este dicho reyno (sin embargo de las penas por nos puestas, declaradas en los Bandos que hemos mandado publicar) se hallan moriscos hombres y mugeres, de edad de doze años arriba, por escusarse de la salida deste Reyno ...assi de los que han desembarcado y buuelto a el de Berberia".

El grup no afectat per l'expulsió va ser més important del que s'ha cregut. Sobretot en Andalusia van ser molts els que finalment van quedar-se o van tornar, degut a la proximitat amb Berberia. Així i tot, la xifra que es pot utilitzar és sempre relativa perquè cal suposar que la por que es tenia en Espanya a la Inquisició era tant gran que tornar sent morisc havia de ser a canvi d'anar tan disfressat que ara resulta molt difícil poder localitzar tots els casos.⁷

A més a més, la roïna econòmica que va suposar l'expulsió per a les arque de l'Inquisició fan sospitar que el seu cel laboral seria encara major, donada la necessitat de trobar noves fonts de finançament, pel que encara seria més complex passar desapercibuts.

Demostat que són molts els casos que confirmen la permanència dels moriscos després de la seua

expulsió, caldrà buscar quins van poder ser els motius pels quals van preferir arriscar la seua vida i quedar-se o tornar.

Així, encetem altra qüestió:

3 Predisposició: Perquè van decidir tornar?

Possiblement el mòbil més manit i fantàstic pel qual sempre s'ha justificat l'aventura morisca de tornar ha estat el fet de suposar que abans d'anar-se'n van enterrar molts tresors. Donada la impossibilitat d'endur-se res i havent de vendre les seues possessions de qualsevol manera, algun morisc amagaria els pocs diners que va poder aconseguir en un lloc secret amb la intenció de retrobar-los. Quan anys més tard un llaurador va descobrir el lloc de l'amagatall, va fer córrer la "febre de l'or morisc".

Hi ha relats, com el del morisc madrileny Antoni de Ocaña refugiat a l'Alger en 1618, en els quals es menciona a moriscos d'Istanbul que tornen a Espanya a arreplegar els seus tresors amagats.

Alguns noms d'aliments són segurament moriscos, com els «collars» o ristes de salsitxes de corder. El nom de "banadich" («empanades») està relacionat amb una tradició de l'expulsió; les morisques amagaven l'or que s'enduïen en aquests pastissos.⁸

Cal doncs considerar que més d'un intentaria tornar per recuperar aquells pocs diners que va deixar amagat.

Altre motiu que justifica la facilitar per tornar és la mateixa idiosincràsia del musulmà, sempre disposat per al viatge: la peregrinació. A més, l'expulsió de la seua pàtria va crear en els moriscos un cert desarrelament, propici a la mobilitat; el món islàmic sempre havia afavorit els desplaçaments.

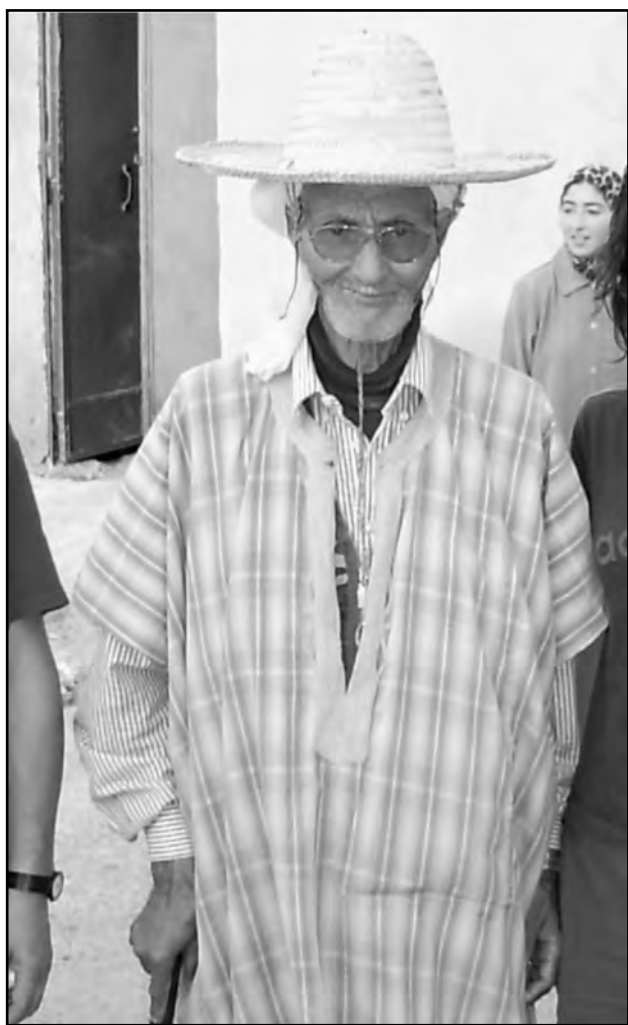
Mercedes Garcia-Arenal transcriu un document que diu: "... una de las principales causas que ha avido para bolverse tanta gente de los moriscos, ha sido las muchas licencias que se han dado por diversos tribunales y personas, para quedarse á títulos de viejos y otras causas de que han informado con siniestras relaciones y probanzas falsas..."⁹

La Inquisició aragonesa va ser molt tolerant amb els criptemoriscos. S'observen moltes anormalitats en els censos, probablement pel desig d'encobrir oficialment a molts moriscos, expulsió dels quals es volia eludir¹⁰.

També es troba com a motiu el pur sentiment afectiu, com conta el morisc Ricote: "Doquiera que estemos lloramos por España; que, en fin, nacimos en ella, y es nuestra patria natural; en ninguna parte hallamos el acogimiento que nuestra desventura desea; y en Berberia y en todas las partes de Africa, donde esperábamos ser recibidos, acogidos y regalados, allí es donde más nos ofenden y maltratan. No hemos conocido el bien hasta que lo hemos perdido; y es el deseo tan grande que casi todos tenemos de volver a

*España, que los más de aquellos (y son muchos) que saben la lengua como yo, se vuelven a ella, y dejan allá sus mujeres y sus hijos desamparados: tanto es el amor que la tienen*¹¹ (cap. LIV).

Com ja he referit abans, el propi sentit de mobilitat que tenien els moriscos també es pot considerar un altre al·licient per tornar. La pròpia consciència de les autoritats que no van acabar d'assimilar el decret d'expulsió i va fer que les mesures se suavitzaren; després de l'últim embarcament conegut que va ser a principis de 1614 en Màlaga, i en febrer "se circuló a las justicias orden de S.M. determinando que se dé por acabada la expulsión ...y que no se admitieran más delaciones..."¹²

Com assenyalen Domínguez Ortiz i Bernard Vincent, hi ha una petició de les Corts de 1623 al Rei que diu: "que S.M. mande que no se trate más desto y cese cualquier averiguación y no se admitan denunciations, ni de los que se dijere han vuelto". També els mateixos autors descobreixen un altre motiu de tornada: la situació en Berberia. "dels que inclús alguns que se'n van anar amb indiferència o de bon grat retornaven davant un tracte poc favorable".

Hi ha autoritats locals que actuen generalment de

defensores, sobre tot per raons econòmiques.

Un cas provocat que influeix en la tornada d'alguns moriscos és quan La Inquisició de Portugal es va posar a funcionar a l'estil espanyol i tant els va perseguir que va fer fugir als qui s'havien refugiat allí. Entre 1650 i 1680 i entre 1720 i 1752 es van produir dos onades que produïren un moviment de regres.¹³

I amb tots aquests arguments, cal ara fer-se una altra pregunta: De quantes persones estem parlant? Les xifres cal repartir-les entre els moriscos que es van quedar i els qui van tornar.

4.- Quants es van quedar?

Les dades que es conserven sobre els moriscos que van aconseguir quedar-se en Espanya "legalment" no ajuden en absolut perquè sols es va fer constar documentalment un tant per cent molt baix dels qui realment van romandre.

Bernard Vincent diu que la permanència en Espanya d'una població morisca més nombrosa del que generalment s'admet. Però cal ser conscients que entre els qui van romandre cal fer distinció entre els qui mai no se'n van anar i els qui van tornar. Entre els primers trobem, a més dels xiquets retesos, altres moriscos com diu el bisbe d'Oriola, Fr. Andrés Balaguer: "...las casas de Petrel se fueron todas sino dos que el conde de Elda mandó quedar por fuerça; en Monóvar quedan 30 de estos medio voluntarios. En Albaterra quedan 36 casas; las casas de Elche son 39 pero "todos se quieren ir y el señor duque los tiene por fuerça".

"En Alicante y toda su huerta quedan muchos moriscos, assi pequeños como grandes, assi hombres como mujeres, de 20, 30, 40 y 50 años, los quales los han trahydo como esclavos y los tienen por tales"¹⁴.

Escolano diu que molts moriscos van romandre amagats, i creu que a la ciutat de València es quedaren tres-cents, i calcula que en tot el regne serien més de dos mil els que es quedaren. Sis mesos més tard a la expulsió el Arquebisbe Ribera es va advertir que en la seua seu hi havia no menys de dos mil, i possiblement el doble en tota València.¹⁵

D'una altra banda, el conde de Salazar li diu al rei Felip III: "En el Reyno de Murcia, se sabe que falta de bolberse solos los se an muerto".

També Pedro de Arriola, en Màlaga, diu: "Muchos moriscos se van bolbiendo de Berberia en navios de Franceses". I diu més endavant: "y estos me dizen que se van bolbiendo todos...".

Pita Mercé dóna la xifra de 4.000 deportats del país lleidatà, però indica que probablement molts d'ells van desaparèixer en el viatge que els duia fins la costa. "Creiem que els cristians nous d'origen morisc del país lleidatà que van complir l'ordre d'expulsió representa solament la tercera part del total"¹⁶.

Celestino López Martínez diu que en Sevilla mig milió de moriscos van permanèixer tranquils en les seues cases.¹⁷

Quan en 1610 tota la població morisca espanyola es va vore obligada a emigrar, segons l'estadística feta per Henri Lapeyre, es pot observar que en el Baix Segre i el Baix Cinca van quedar, de fet, molts moriscos.

Sobre la demografia morisca del Baix Segre, Pita Mercé dona les següents dades: en Aytona queden 80 moriscos; en Serós 65; en la comarca de Flix son uns 33 els qui es salven oficialment, no havent ninguna expulsió en altres moltes poblacions. Per a la comarca del Baix Cinca es donen les següents xifres de població morisca: Mequinenza 260, Fraga 245, Albalate 190, Alcolea 45, però no hi ha, oficialment, en altres molts pobles de gran arrelada morisca. Algo semblant ocorre en la comarca de Caspe, d'on solament ixen 740 d'esta ciutat i ningú més entre els pobles de la comarca.

Sobre la comunitat morisca del Camp de Calatrava sabem que la tornada va ser massiva, i segons les dades que s'han pogut arregar de Villarrubia, de 730 moriscos expulsats en 1612, havien tornat 600, i eixe mateix any havien tornat a Almagro 800 moriscos¹⁸.

Domínguez Ortiz y Bernard Vincent deixen més de 100.000 moriscos sols en Andalusia, segons les notícies: "en la Algaba, prop de Sevilla, havia uns 400, que suposadament havien estat embarcats en setembre de 1611, però un any després encara es preguntava als patrons dels vaixells si havien complit els compromisos, ja que no costa la eixida. Prop d'allí 250 moriscos de Osuna havien optes permís per a tornar."¹⁹

Però aquesta presència de moriscos no va desaparèixer al segle XVII. En 1727 es va descobrir un grup tan nombrós que va proporcionar 45 reconciliats.²⁰

5 Formes d'ocultar-se.

A pesar del cel amb què es va organitzar la sortida dels moriscos, molts van romandre en la península. El problema però consistia en com aconseguir-ho. Uns van optar per entrar en religió acollits als convents; altres pel matrimoni amb cristians vells i altres buscant una vida nòmada²¹.

No cap el menor dubte que gran part haurien de buscar en el bandolerisme el sustent per a la seua supervivència, així com la manera d'eludir les persecucions que pesaven sobre ells, aprofitant per a aquesta fi les seues bones qualitats de nòmades.

Mesclats de moltes races, esta població heterogènia va procurar passar despercebuda. Coneixedors experts de camins, buscaven les sendes menys freqüentades i van saber sobreviure, més o menys encoberts, durant tot el segle XVII.

Pita Mercé confirma que "es van dedicar a professions més o menys nòmades com venedors ambulants, artesans ambulants o "adobéis", arriers o recaders, canviant freqüentment de residència i vivint, de fet, més o menys fora de la llei".²²

Domínguez Ortiz diu que "van fer esforços per eludir el desterrament tractant de obtenir certificats de cristiandat dels prelats, o oferint-se com a esclaus."²³

El criptemorisc usava habitualment un doble nom: un d'oficial com a cristià, acompanyat d'un cognom i un altre nom àrab familiar, domèstic, que amb el temps va passar a ser malnom o sobrenom de sa casa o la seua família.²⁴

També són nombrosos els treballs que parlen sobre el component morisc de la raça gitana ja que molts musulmans es van refugiar en la il·legalitat d'esta comunitat per tal d'escapar de la llei cristiana.²⁵

Cano Garcia intenta fer una classificació que servisca també de resumen dels qui van quedar. Una part són moriscos que queden legalment per diverses raons: serveis prestats a la corona, vida de bons cristians convençuts (inclús hi ha moriscos que es fan capellans o monges), per interessos diversos per a l'administració (coneixedors dels terrenys i llindars, "seises", determinats oficis, etc.): moriscos esclavitzats

per dret de guerra (inclús alguns s'ofereixen d'esclaus per a salvar-se de l'expulsió); xiquets que queden en "encomandes"; moriscos que tornen del desterrament i es fan passar per cristians vells; moriscos que s'integren entre els gitanos transhumants, etc.²⁶

Segons diu Caro Baroja²⁷, en el segon bàndol també estaven exceptuats de l'expulsió els que tornaven del nord d'Àfrica amb la ferma voluntat de convertir-se al cristianisme. És dir, que hi havia moltes raons per què una gran massa d'antics musulmans quedara "legalment" en la seua terra".

"La Encomienda" era l'altra figura jurídica, ja coneguda, per la qual els menors d'edat podien quedar a l'empar d'una altra persona baix una sèrie de condicions.

Altra de les figures baix la qual quedaren també bastants moriscos era la d'esclau. Després de la rebel·lió de 1569, la reducció a esclaus de poblacions senceres no va ser infreqüent, encara que molts d'ells recobraren la llibertat - previ pagament d'un rescat -, altres que no tenien recursos econòmics mantingueren el seu status d'esclau, servint de mà d'obra gratuïta dels seus "amos". Aquests esclaus no van ser inclosos en les llistes de deportats perquè lesionava els interessos dels propietaris, donant-se el cas d'alguns moriscos que es van oferir com a esclaus per escapar de l'expulsió.

Entre els moriscos que es van quedar clandestinament trobem, en primer lloc, els camuflats com "cristians vells", presentant-se, inclús, com a nous repobladors, segons Caro Baroja, donat el seu paregut físic²⁸. Tot açò s'explica per què la gran majoria dels seus avantpassats provenien dels hispano-romans: "*no se hallaban quinientas personas en Granada que fuesen moros de naturaleza, porque todos eran hijos o nietos de cristianos*"²⁹. Molts es van quedar en els pobles per els quals havien de passar en la ruta de peregrinació fins la costa.

Es poden afegir a aquests moriscos els retinguts per algun dels senyors de la noblesa valenciana, com el senyor d'Asp que reté, per la força, a part dels seus vassalls; el comte d'Elda que obliga als components de 28 cases de Petrel a tornar a elles³⁰.

Es freqüent trobar-los en naus corsàries que assolien les costes mediterrànies, aportant un gran coneixement dels llocs i costes espanyoles³¹.

6 Cronologia: De quant de temps estem parlant?

Mercedes García Arenal citant a Marcos de Guadalajara ja dona dates de 1624 i diu que en Múrcia, segons els processos enregistrats de l'Inquisició, en aquest any van absoldre a 28 moriscos. Hi ha constància, a 1677, d'abundants moros a Cartagena.

Maria Jesús Viguera en el seu llibre "Aragón musulmán" parla de restes de població morisca al segle

XVIII, com pareixen demostrar les troballes de llibres aljamiats en antigues cases morisques.

En 1766 l'ambaixador marroquí al-Gazzal, va escriure durant el seu pas per Loja i Elx sobre els descendents dels moriscos: "Molts dels seus cognoms estan presents entre nosaltres".

Malauradament les guerres amb el Marroc en 1774 i 1792, la de 1859 i, sobre tot, les de principis del segle XX amb les desafortunades campanyes del Rif, ressusciten els odis contra "els moros" i fan que desapareguen quasi casi tots els auto-reconeixements de les senyals d'identitat dels andalusos com musulmans o moriscos. El tunisià Alí al-Wardani, durant una visita diplomàtica en 1887, escriu: "El vestit de les dones camperoles es com les de Tunísia; en València, els homes que treballen en les hortes no visten pantalons llargs, sinó sols fins el genoll, com el vestit dels homes de Tunísia.

Domínguez Ortiz y Bernard Vincent (1978, pàg 263), diuen que a finals del segle XVII havia bastants famílies andaluses que recordaven, sense complex d'inferioritat, el seu origen musulmà.

En el segle XVIII hi ha notícies de viatgers, citades per García Mercadal, de com el major W. Dalrymple havia notat en Ronda, en 1774, "que en l'interior de les cases les dones conserven una costum que vé dels moros: es estar assentades en el sol sobre una artesa".

Entre 1727 i 1731, 226 persones van ser perseguides per la justícia en Granada por professar l'Islam³².

Un informe de La Inquisició va presentar davant Carles III l'existència en Cartagena d'una Mesquita en 1769.

Encara podríem afegir que al segle XIX alguns viatgers anoten la presencia de dones tapades en alguna localitat andalusa.

7 Rutes:

Una altra pregunta que caldria fer-se en l'estudi sobre els moriscos que van tornar es per on venien i com ho feien. En aquest sentit, sabem que el comerciant morisc aragonès instal·lat a Marsella, Jerónimo Henríquez, ja abans de la gran expulsió, afavoria l'embarcament dels moriscos que fugien d'Espanya i també va proporcionar vaixells privats: "*Muchos moriscos de los expedidos del Andaluzia y Reyno de Granada se van bolbiendo de Berberia en navios de Franceses que los echan en esta costa de donde se van entrando la tierra adentro*"³³.

Un altre document molt expressiu compta: "*Salí de nuestro pueblo, entré en Francia... Pasé a Italia, llegué a Alemania, y allí me pareció que se podía vivir con más libertad... Ahora es mi intención... pasar desde Valencia a mi hija y a mi mujer, que sé que están en Argel, y dar trazas como traerlas a algún puerto de*

Francia y desde allí llevarlas a Alemania"³⁴.

D'altra banda, Istanbul era un punt d'atracció per a molts moriscos que escapaven d'Espanya. Uns coneguts itineraris, que travessaven França i Itàlia, per a embarcar-se en Venècia, s'han conservat i han estat estudiats recentment per López-Baralt.

El morisc tunisià Ahmad Al-Hánafi havia fugit d'Espanya molt jove, abans de l'expulsió havia passat per Sarajevo, estudiat a Bursa (costa anatòlica del mar Egeu) i exercit càrrecs públics a Istanbul. Quan la seua família fou expulsada, s'instal·là a Tunísia³⁵.

Temimi ha publicat i estudiat algunes missives del sultà d'Istanbul a diversos sobirans europeus, en favor dels moriscos. Escriu al rei Jacob I de Anglaterra, Irlanda i Escòcia (1603-1625), per què s'alie amb Enric IV de França en favor dels moriscos; a la regent de França Maria de Médicis, per què facilite el pas dels moriscos expulsos pels seus territoris; al duc de Venècia per què els facilite també embarcacions que els duguen als territoris otomans.

Segons Fonseca, es mencionen també moriscos en Salònica, actual capital de la Macedònia grega.

Tampoc falten relats com el del morisc madrileny refugiat a Alger, Antoni de Ocaña, en 1618, en els que es menciona a moriscos d'Istanbul que tornen a Espanya a arregar els seus tresors amagats.

El gran comerciant morisc i xeic dels andalusís de Tunísia i Trípoli, Mustafà de Cárdenas, es refugia a Istanbul quan cau en desgràcia davant el bei de Tunísia. Després passarà a Egipte i, finalment, a Annaba, en Algèria, com compta l'historiador tlemcení Al-Máqqari, contemporani de l'expulsió.

Però és evident que la proximitat geogràfica ens autoritza a considerar els enclavaments del Marroc com un annex d'Andalusia...i, si bé van facilitar el desembarcament d'exiliats a terra africana, també van servir de parada als retorns clandestins.³⁶ *"Todos pláticos en las tierras y marinas de la Christiandad, muy a su parecer y en mitad del dia o cuando se les antoja, desembarcan y saltan en tierra y caminan sin temor ninguno por ella diez, doce, quince leguas y mas..."*³⁷

Una anècdota molt interessant ens la conta el capità Alonso de Contreras, qui fugint de Madrid acaba en la revolta de la Vall de Laguar i diu: *"Es cosa cierta que en una cueva dejan una limosna de comida y así si se huye algún esclavo, tenga con que comer hasta que venga bajel..."*³⁸

8 Anecdotes

No podem defugir d'incloure algunes anècdotes sucoses que de la mateixa manera que ens han agradat a nosaltres que esperem que vostès també disfruten.

Així, sobre aquestes immigracions subreptícies, una de las descripcions més suggestives es la que fa

Cervantes quan refereix l'encontre de Sancho amb els qui pareixen peregrins estrangers, que demanaven llimosna cantant, entre els qui es trobava el seu antic veí Ricote, "transformat de morisc a alemny o en tudesc", el qui li compta les seues aventures, *"sin tropezar nada*

*en su lengua morisca, en la pura castellana", diciendo:...Cómo, ¿y es posible, Sancho Panza hermano, que no conoces a tu vecino Ricote el morisco, tendero de tu lugar?"*³⁹

Altra narració també aclaridora és la de l'ambaixador del sultà del Marroc Muley Ismail en 1690, que conta com "Caminant a Utrera des de Jerez, va passar una nit en Lebrija, on alguns habitants li van donar a entendre, per senyes i d'amagat, que descendien dels moros, encara que solament podien dir-ho en secret"... Afegeix que, "malgrat ser molts en aquest districte sols alguns confessen el seu llinatge..., altres guarden certa dissimulació fent-se passar per oriünds de les muntanyes de Navarra ..." ⁴⁰

En una novel·la d'Enric Lluç es fa referència als moriscos que van tornar, aprofitant les cartes de repoblament que es van escriure per a les terres dels expulsos. Les autoritats locals es sorprenen de que alguns dels forasters que diuen que vénen de països cristians i duen cognoms com "alemany" o "francès" tenen el rostre moreno. Inclús fa referència a "Gerbés" com un cognom aplicat als immigrants vinguts de l'illa de Djerba.⁴¹

9 Altres moros tornats:

Com a conseqüència de les investigacions realitzades cercant el cas del morisc tornat van anar apareixent altres casos singulars que volem incloure ací com a exemple dels molts moriscos que van tornar.

Segons Marcos de Guadalajara, els processos inquisitorials demostren que els moriscos mantenien la seua presència, encara que d'una forma latent; un exemple és el cas de un tal Juan Fernández, morisc dels qui quedaren en Valdepeñas

Cita Pita Mercé el cas del poble de Chiprana, prop de Casp, "població tota ella d'origen convers, que ha sobreviscut fins aquest segle, salvant-se de l'expulsió, com tants altres moriscos aragonesos individualment"⁴².

Es coneixen casos com el del morisc Farax el Gali, que va rebre el nomenament de Mestre Major de l'Alfareria, transmissible als seus hereus que es van quedar en Saragossa després de l'expulsió.

Però un dels qui més ens interessa és Geronimo Buenaventura, probablement un dels xiquets retesos en 1609 i que va ser cremat per contumàcia en Saragossa en 1638,⁴³ i que nosaltres hem identificat com el morisquet 380, inscrit el dia 2 de setembre de 1611 per Hieronimo Pedrola, en València, inscrit com Juan Hieronymo Bonaventura, que ve de Millas, té set anys, es varó i presenta un colp i una altra senyal, en la relació de xiquets censats en 1611, cense que es conserva en l'Arxiu Històric Nacional de Simancas.⁴⁴

En 1615 el marquès de Velez vol desemmascarar a algun morisc, com el cas d'Alonso Enriquez, escriba de l'ajuntament.

El cas de Lleó l'Africà, identificat com Aben Comixa o amb el nom cristià de don Juan de Granada (frare franciscà) i del seu company Pere Navarro (nascut en Roncal) i que tot i esdevenir un segle abans (segle XVI) va servir d'exemple als moriscos expulsos⁴⁵.

En Toledo va prendre Madera a Francisc Sava, morisc valencià d'Alberic ...en 1614 havia arribat a la ria de Camarinas un vaixell carregat d'expulsos.... en 1625 va haver un acte de fe en el qual van aparèixer alguns moros y moriscos ... el mateix Felip V en 1712 va decretar "se haga una expulsion general de estos moros llamados cortados"⁴⁶.

També tenim el cas d'Anna del Castillo que va ser comdemnada en Còrdova en 1731.

10 Conclusió final:

Podem resumir una classificació dels que van quedar o tornar, segons el criteri de Charles Lea: Els que queden legalment per diverses raons com serveis prestats a la corona; vida de bons cristians convençuts (inclús hi ha de moriscos que es fan capellans, frares o monges); per interessos diversos per a l'administració (coneixedors de les terres i les llandes, determinats

oficis, etc.); moriscos esclavitzats per dret de guerra (inclús alguns s'ofereixen d'esclaus per salvar-se de l'expulsió); xiquets que queden en "encomandes"; moriscos que tornen del desterrament i es fan passar per cristians vells; moriscos que s'integren entre els gitanos trashumants; i altres casos que de segur s'ens han passat.

El fet és que tota aquesta massa de població incontrolada d'ascendència morisca es va anar sedimentant, en passar els anys, i asseient-se de la millor manera que va poder en els llocs en què la convivència amb altres grups socials els era possible, encara que mantenint, en la majoria dels casos, la seua pròpia identitat humana i cultural. Aquests nous conversos van entrar a formar part de fet, en la societat espanyola de l'Edat Moderna i de la Contemporània, com diria Bernard Vincent.

Anexe:

El caso del morisco vuelto

Diego Díaz compareció ante el tribunal de Cuenca después de que una antigua criada suya, Antonio Malo y su mujer y un cuarto testigo le acusaran de:

- no echar tocino ni manteca en la olla, sino guisar con aceite; comer carne en cuaresma y en vienes sin estar malos de salud;
- no ir a misa ni enseñar las oraciones a sus hijos;
- lavarse, cambiarse las camisas en vienes y «dormir en cueros»;
- recoger en su mesón a arrieros y moriscos del valle del Ricote.

«Y cave esta testigo que el dicho Diego Diaz recojia en su casa a muchos moriscos de Val de Ricote y el y su mujer se entraban en su aposento con los dichos moriscos y hablaban algaravia que esta testigo no lo entendia y zerraban la puerta del aposento por mas de tres o cuatro horas.»

Diego Díaz, ante el tribunal, preguntado si tiene enemigos, cita a una antigua criada suya, a la que despidió porque se emborrachaba, y a Antonio Malo y su mujer, mesoneros como él y de la competencia. Se defiende de las acusaciones (por ejemplo, dice que no hablaba algaravia con los que recogía en su casa, sino valenciano, pues él había vivido largo tiempo en aquella tierra, hablaba la lengua y tenía amigos allá) y a través de las diversas audiencias va haciendo el relato de su vida. Diego Díaz procede de Daimiel, de las cinco villas de Calatrava. «Es de los moriscos antiguos que residen en Castilla a mas de trescientos años viniendo a servir a los Reyes de Castilla; y despues de la expulsion de los granadinos les quisieron echar y de hecho los echaron, y se bolbieron luego a vivir y morar a las dichas villas.»

Cuando la expulsión Diego tenía diecisiete años, y hasta entonces había trabajado como labrador. «Luego que salió de los Reynos de Castilla paso al Reyno de Francia en Bayona y San Juan de Luz quando la expulsion del año 1609. Paso alla cosa de quinze dias que fue con mucha gente comprendida en la expulsion.» Diego vuelve a Daimiel desde Francia, pero allí le prenden y, tras tenerlo preso dos meses, le llevan con otros moriscos a Cartagena, donde les embarcan en dirección a Argel. Diego relata su estancia en esta ciudad y confiesa estar circuncidado. «Los desembarcaron cerca de Argel y binieron los turcos de aquella ciudad y los llebaron a la mesma ciudad y los metieron en las taraçanas que son unas casas reales grandes donde estan las armas y tiros de artilleria y allí los yban mirando a todos los barones y les yban cortando el pellejo de sus berguenças.» Los que les circuncidaron eran barberos que les curaron y les bandaron y luego los turcos les dieron una gran comida, «como en España se usa el día de las bodas»; «la comida que les dieron fue en el suelo sobre una estera de juncos puestos unos manteles sobre ellas». A continuación, de una capa que llevaba le hicieron un «habito de moro».

Diego «acudió a los navios a trabajar y sacar piedras para la obra de un muelle que se hacia en el puerto». Le pagaban real y medio; él andaba con otros moriscos de Toledo y del reino de Granada y también con cristianos. Una vez se confesó con un clérigo cautivo haciendo que jugaban a las cartas para disimular. El siguió viviendo en la ley de los cristianos

sin decírselo a nadie; no entró más que una vez en la mezquita mayor de Argel, a la hora en que no había oración, pues sentía curiosidad por ver cómo era.

Cuenta las cosas que le han chocado en las costumbres de los turcos y cómo, si alguna vez hubiera tenido ganas de pertenecer a la ley de Mahoma, esto se lo hubiera quitado. Dice que lo hacen todo al revés que los cristianos: orinan alzándose la camisa y bajando los calzones como mujeres, «andan con çapatos sin orexas y parecen todas las cosas al rebes de España, y las mugeres ban cubiertas el rostro de manera que nadie las puede ver»; comen sentados en el suelo... pero sobre todo —y lo que más le escandaliza—, es que «compran muchachos esclavos para dormir con ellos, que mire su señoria si son torpezas estas», «que hay en Arjel mas de seis mil granadinos que son cristianos pero que los moriscos de Aragon y Valencia, esos nunca fueron cristianos; y que si alguno de los granadinos que estan en Arjel tiene un hijo, no lo osa dexar de la mano de aqui que tiene veinte años por temor de que los moros de Arjel no se lo quiten para usar mal del como tiene dicho».

Al cabo de unos meses en Argel, Diego se embarca en una nave de pescadores, entre los que hay muchos moriscos de Aragón, y un día que ve cercanas las costas de España se echa al agua y llega nadando hasta Tortosa. De allí pasa a Zaragoza y marcha a Francia para ver si encuentra a su padre o alguno de sus hermanos. No encuentra a ninguno (unos habían muerto, otros habían vuelto a España), va hasta Aviñón y vuelve a España. Vive en Valencia durante algún tiempo, donde aprende el oficio de cortador de carnes, que ejerce luego en Orihuela, Manzanares, Mota del Cuervo y Belmonte, donde tenía fijada su residencia cuando es prendido. Dice en su defensa que si no fuera buen cristiano no hubiese vuelto a España por dos veces, después de que otras dos le habían expulsado, «que si guardase la ley de Mahoma se pudiera estarse en Arjel que es tierra muy abundante de todas las cosas».

A lo largo del proceso el punto principal a debatir es si la circuncisión ha sido voluntaria o no, e incluso, en el caso de que haya sido forzada, si eso implica haber renegado, puesto que se podía haber elegido la muerte. Por otra parte, los inquisidores no creen que los moros fueren a nadie a tomar su fe ni que impongan la circuncisión de forma violenta.⁴⁷

Ignasi Gironés Guillem
Ontinyent 2005

NOTES

- ¹ Escobar, Rafael. L'ÚLTIM MUETZÍ. Edicions 3 i 4. (1994)
- ² Pezzi Martínez, Elena LOS MORISCOS QUE NO SE FUERON. www.alyamiah.com. Fa referència a Mercedes García Arenal que cita a P. Aznar Cardona (Expulsión justificada de los moriscos españoles del siglo XVII).
- ³ Fr. Marcos de Guadalajara. MEMORABLE EXPULSIÓN Y JUSTISSIMO DESTIERRO DE LOS MORISCOS DE ESPAÑA. Pamplona. (1613)
- ⁴ Domínguez Ortiz, Antonio. FELIPE IV Y LOS MORISCOS. Miscelanea de Estudios Árabes y Hebraicos. VIII, (1959), pp. 55 – 65.
- ⁵ Mercedes García-Arenal. INQUISICIÓN Y MORISCOS.LOS PROCESOS DEL TRIBUNAL DE CUENCA. Ed. Siglo XXI. Mexico. pp. 141 y 142. (1987).
- ⁶ Pita Mercé, Rodrigo. LLEIDA MORISCA. Editorial Milagro. Lerida. (1977).
- ⁷ Ahmed Thomsom i M. Ata ur-Rahim. HISTORIA DEL GENOCIDIO. Junta Islamica. Granada (1993).
- ⁸ CEMA - NOTAS SOBRE LA COMUNIDAD MORISCA EN EL EXILIO TUNECINO. <http://www.alyamiah.com> (Lecturas) Enviat el divendres, 3 de desembre del 2004
- ⁹ Mercedes García-Arenal. INQUISICIÓN Y MORISCOS.LOS PROCESOS DEL TRIBUNAL DE CUENCA. Ed. Siglo XXI. Pp. 141 i 142. (1987).
- ¹⁰ Cabezudo Astrain. LOS CONVERSOS ARAGONESES SEGÚN LOS PROCESOS DE LA INQUISICIÓN. Sefarad, 18, (1958).
- ¹¹ Cervantes, Miguel de. EL INGENIOSO HIDALGO DON QUIJOTE DE LA MANCHA. capítol LIV.
- ¹² Domínguez Ortiz, Antonio i Vincent, Bernard. HISTORIA DE LOS MORISCOS. Alianza Universidad., p. 224. (1978 2ª reimpressió- 1993)
- ¹³ Ahmed Thomsom i M. Ata ur-Rahim. HISTORIA DEL GENOCIDIO. Junta Islamica. Granada. pag 276. (1993).
- ¹⁴ Blasco Martínez, Rosa María. LOS MORISCOS QUE PERMANECIERON EN EL OBISOADO DE ORIHUELA DESPUES DE 1609. Sharq Al-Andalus. Estudios Arabes 6. Universidad de Alicante. Pp. 129 – 147. (1989).
- ¹⁵ Charles Lea, Henry. LOS MORISCOS ESPAÑOLES.SU CONVERSION Y EXPULSION. Instituto de Cultura Juan Gil Albert. Alicante (1990).
- ¹⁶ Pita Mercé, Rodrigo. LLEIDA MORISCA. Editorial Milagro. Lerida. (1977).
- ¹⁷ López Martínez, Celestino: MUDÉJARES Y MORISCOS SEVILLANOS. (pervivencia de los moriscos en España). Sevilla : Renacimiento. (1994).
- ¹⁸ Pezzi Martínez, Elena LOS MORISCOS QUE NO SE FUERON. www.alyamiah.com
- ¹⁹ Domínguez Ortiz, Antonio i Vincent, Bernard. HISTORIA DE LOS MORISCOS. Alianza Universidad. pp. 188 i 224. (1978, 2ª reimpressió 1993).
- ²⁰ Charles Lea, Henry. HISTORIA DE LA INQUISICIÓN ESPAÑOLA. Fundación Universitaria Española. Tomo III. Madrid Pag 197. (1983).
- ²¹ Aznar Cardona, Pedro. EXPULSIÓN JUSTIFICADA DE LOS MORISCOS ESPAÑOLES Y SUMA DE LAS EXCELENCIAS CHRISTIANAS DE NUESTRO REY DON FELIPE TERCERO DESTE NOMBRE. Imp. Pedro Cabarte. (1612).
- ²² Pita Mercé, Rodrigo. LLEIDA MORISCA. Editorial Milagro. Lerida. (1977).
- ²³ Domínguez Ortiz, Antonio. FELIPE IV Y LOS MORISCOS. Miscelanea de Estudios Árabes y Hebraicos. VIII, pp. 55 – 65. (1959).
- ²⁴ Viguera, Maria Jesús. ARAGÓN MUSULMÁN. Ed. Librería General. Zaragoza. (1981).
- ²⁵ Molina, José Manuel de. ¿DESAPARECIÓ REALMENTE AL-ANDALUS O SOMOS AÚN MORISCOS? www.alyamiah.com. Número 209 // 2 de Mayo de 2003 // Rabi Al-Awwal 1424 A.H. (27-6-1998).
- ²⁶ Cano García, Gabriel i García Duarte, Francisco. LA DIFÍCIL PERVIVENCIA DEMOGRÁFICA. Gran Enciclopedia Andaluza del Siglo XXI Tomo II páginas 283-300.
- ²⁷ Caro Baroja, Julio. LOS MORISCOS DEL REINO DE GRANADA. Ediciones Istmo, Madrid. 2ª edición, pág-226. (1976).
- ²⁸ Caro Baroja, Julio, LOS MORISCOS DEL REINO DE GRANADA. Ediciones Istmo, Madrid. 2ª edición. pág-90. (1976).
- ²⁹ Peinado Santaella, Rafael Gerardo i López de Coca Castañer, José Enrique. HISTORIA DE GRANADA. LA ÉPOCA MEDIEVAL, SIGLOS VIII-XV. Editorial D. Quijote. Granada Tomo II. pág-96. (1987).
- ³⁰ Machordom Comins, Alvaro. LA EXPULSION DE LOS MORISCOS. PROCESO HISTORICO A FELIPE III. Editor el mismo autor. pag 128. (2000).
- ³¹ Bunes Ibarra, Miguel Angel de. LA IMAGEN DE LOS MUSULMANES Y DEL NORTE DE AFRICA EN LA ESPAÑA DE LOS SIGLOS XVI Y XVII. CSIC. Madrid (1989).
- ³² Vicent, Bernard. MINORÍAS Y MARGINADOS EN LA ESPAÑA DEL SIGLO XVI. Diputación de Granada. pág-142. (1987).
- ³³ CEMA - NOTAS SOBRE LA COMUNIDAD MORISCA EN EL EXILIO TUNECINO. <http://www.alyamiah.com> (Lecturas) Enviat divendres, 3 de desembre del 2004
- ³⁴ CEMA - NOTAS SOBRE LA COMUNIDAD MORISCA EN EL EXILIO TUNECINO. <http://www.alyamiah.com> (Lecturas) Enviat divendres, 3 de desembre del 2004
- ³⁵ <http://www.alyamiah.com/cema/>. NOTAS SOBRE LA COMUNIDAD MORISCA EN EL EXILIO TUNECINO.
- ³⁶ Cano García, Gabriel i García Duarte, Francisco. LA DIFÍCIL PERVIVENCIA DEMOGRÁFICA. LOS AVATARES TRAS LA EXPULSIÓN.Gran Enciclopedia Andaluza del Siglo XXI. Tomo II páginas 283-300.
- ³⁷ Haedo, Diego de. MIGUEL DE CERVANTES TOPOGRAFIA E HISTORIA GENERAL DE ARGEL. tomo II pag 87.
- ³⁸ Contreras, Alonso de. VIDA, NACIMIENTO Y CRIANZA DEL CAPITAN ALONSO DE CONTRERAS. De Internet. Biblioteca Cervantes. Apuntes. Capítol III.
- ³⁹ Cervantes Saavedra, Miguel de. EL INGENIOSO HIDALGO DON QUIJOTE DE LA MANCHA. part II , capítol 42.
- ⁴⁰ Molina, José Manuel de. ¿DESAPARECIÓ REALMENTE AL-ANDALUS O SOMOS AÚN MORISCOS? www.alyamiah.com. Número 209 // 2 de Mayo de 2003 // Rabi Al-Awwal 1424 A.H. (27-6-1998).
- ⁴¹ Lluch Girbés, Enric. EL LLIBRE DELS DESHERETATS. Editorial Brosquil. (2003).
- ⁴² Pita Mercé, Rodrigo. LA FRAGA MUSULMANA. Argensola. (1954)
- ⁴³ Charles Lea, Henry. HISTORIA DE LA INQUISICIÓN ESPAÑOLA. Fundación Universitaria Española. Tomo III. Madrid pag 197. (1983).
- ⁴⁴ Gironés Guillem, Ignasi. LOS MORISQUILLOS. Pagina web. (2000).
- ⁴⁵ Machordom Comins, Alvaro. LA EXPULSION DE LOS MORISCOS. PROCESO HISTORICO A FELIPE III. Editor el mismo autor. pag 156. (2000).
- ⁴⁶ Fernandez i Gonzalez, Francisco. DE LOS MORISCOS QUE PERMANECIERON EN ESPAÑA DESPUES DE LA EXPULSION DECRETADA POR FELIPE III. Revista de España XIX i XX. 1877. pag172 i pag 312.
- ⁴⁷ García-Arenal, Mercedes. INQUISICIÓN Y MORISCOS. LOS PROCESOS DEL TRIBUNAL DE CUENCA. Ed. Siglo XXI, 1987. pags 141 i 142. RESUMEN Y EXTRACTOS DEL PROCESO DE DIEGO DIAZ, ORIGINARIO DEL CAMPO DE CALATRAVA Y VECINO DE BELMONTE, AÑO DE 1633. Archivo Diocesano de Cuenca, legajo 437, número 6.169.

La seda y Ontinyent

en la segunda mitad del siglo XVIII

Enrique Martí Torró

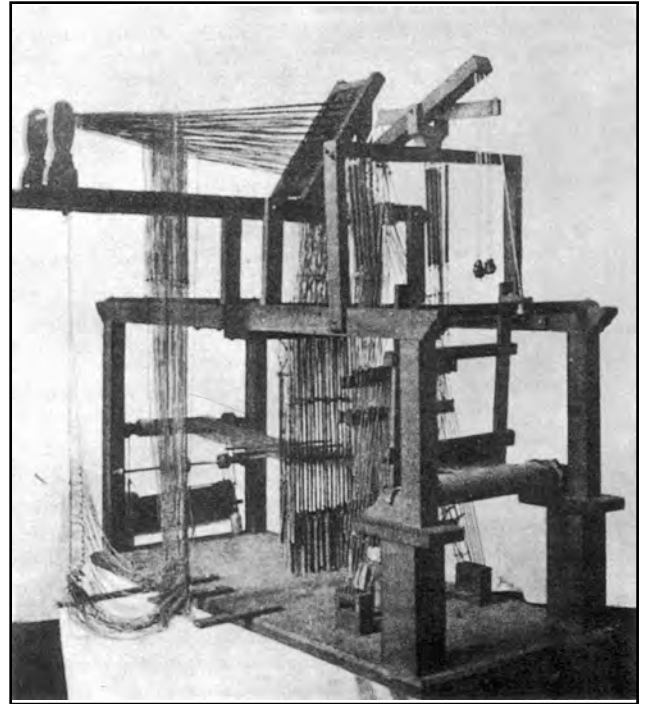
La seda es por todos conocida pero no siempre sabemos su procedencia y la importancia que tuvo en la economía de nuestra villa a mediados del siglo XVIII.

El origen de la seda se pierde en la tradición de lejanos tiempos. Los antiguos llamaban "*Sericum*" a la seda, lo que indica claramente su procedencia, de "*Serica*" (China); lugar desde donde se iniciaba la "ruta de la seda", a través de la cual se inició la exportación de sus manufacturas a los países del occidente. Documentos muy antiguos de origen chino atribuyen el hallazgo de su utilidad al emperador *Si-hingchi* (2698 a. de C.). (Enciclop.U.I.).

Existe otra versión, en la que se cuenta que la princesa *Si-ling-chi*, esposa o hija del emperador *Ho-ang-to*, en el siglo XXVII a. de C., durante un paseo por los jardines imperiales tuvo la feliz idea de devanar un capullo de seda que encontró en las ramas de una de las moreras que poblaban su jardín y de esta forma pudo utilizar el hilo para sus labores (hemos de decir que el capullo, vaina o cápsula ha sido previamente tejido por el gusano y tiene una longitud media de 2000 m. de hilo). En la actualidad se la venera como diosa de la seda y "primer antepasado del hilo de seda". (Joachim Zahn, Historia del Tejido).

En las dos referencias existe un cierto parecido con los nombres: el del emperador *Si-hingchi* y la princesa *Si-ling-chi* y aunque provienen de distinta fuente, las dos los sitúan en el mismo momento, o sea hace 47 siglos por lo que pudiera ser que se trate de la misma persona y que aún siendo de sexo opuesto, se trate de un error de transcripción .

En China, la cría del gusano de la seda que, como se sabe, se alimenta de las hojas de la morera,

Telar manual siglo XV

así como su hilado, fabricación y conversión en telas, se consideraba un secreto de Estado y estuvo sometida a una rigurosa legislación que castigaba con la pena de muerte su denuncia fuera de sus fronteras. En el siglo IV a. de C. se inició la exportación y comercio con Persia (solamente de sus manufacturas) a través de la famosa ruta de la seda, que terminaba en la provincia de Bactria (Persia) y desde allí era llevada en barcos y caravanas a todo el Oriente medio y a Europa (Joachim Zahn). La seda fue conocida en Roma en el siglo I a. de C. (la primera referencia es de Horacio), y desde allí se extendió al resto del Imperio Romano. Se cuenta que la seda llegó a ocupar un lugar muy destacado en la economía y que en el período 200-600 sirvió como moneda de cambio y ello dio lugar a su propagación por Occidente.

Una leyenda, que data del siglo IV d. de C., refiere que una hermosa princesa china, en el curso de un viaje que emprendió para contraer matrimonio con el príncipe de Khotan (un poblado al este del Turquestán), pasó de contrabando huevos del gusano de la seda en el interior de su artístico peinado. De Khotan salieron aquellos huevos de gusano de seda, que en el año 553 ó 554 dos monjes *nestorianos* (J.

Estados de la seda

Zahn), o bernardos según otras fuentes, los llevaron camuflados en sus bastones de bambú a la corte del emperador Justiniano en Bizancio. Esta fue la primera semilla de gusanos que entró en Europa (Enciclop.U.I.). De esta forma se traslada el gusano de la seda del lejano Oriente a Occidente; más tarde serán los experimentados árabes los que se dedicarán a la sericultura. El tejido de ésta se realizó con gran intensidad, llegando a ser España, en el siglo IX, el único país de Europa dedicado a este arte (J. Zahn).

Otras crónicas dicen que se atribuye a los godos la introducción de la seda en España. San Isidoro ya comentaba que en su tiempo se tejían hermosos tejidos para el culto. Esta segunda teoría es creíble ya que los godos estuvieron en España antes que los árabes y en su tiempo, estuvieron en contacto cultural, comercial o de guerra con el pueblo romano y bien podrían haber tenido conocimiento de la seda, mucho más directamente de la corte de Bizancio y antes que los árabes. Más tarde los árabes lo asimilaron en el siglo VIII y lo propagaron a todas sus posesiones, desde el Cáucaso a España (Enciclop.U.I.).

Bien con godos o con los árabes, con más seguridad, queda introducida la sericultura en España, y será Almería la primera ciudad sedera, siguiéndola más tarde Sevilla, Málaga, Granada y Murcia (E.Fleming). Sin duda de ésta última pasó a Valencia y

su reino. Germán Navarro en su obra "El Despegue de la Industria Sedera en la Valencia del S.XV" dice: "...se señala a Valencia y Bocairent entre las localidades sederas hacia finales del S. IX" y probablemente a la villa de Ontinyent por su proximidad a Bocairent.

En los tiempos inmediatamente posteriores a la reconquista cristiana de las tierras valencianas, se pusieron las bases de lo que llegaría a ser la industria sedera durante los siglos venideros. La manufactura, que existía ya en la época musulmana, encontraría ordenanzas a las disposiciones artesanales contenidas en los Fueros del reino y las primeras concesiones de casas, talleres y tierras establecidas en el "Llibre del Repartiment", que definiría la localización y la estructura industrial que existía en aquellos momentos. La villa de Ontinyent desde un principio sigue el ritmo del desarrollo que van experimentando Valencia, Xàtiva y Gandia, que son las principales plazas a las que nuestra villa suministra la seda hilada o sin desbastar, ya que en ningún momento Ontinyent fabrica el tejido de seda (A.Yanini). En contraposición, encontramos una teoría diferente en la obra de **Vicente Ribes Iborra** -"La Industrialización de la zona de Xàtiva...", en la que en una estadística del año 1759, entre otras poblaciones indica:

Número de telares

	<u>Seda</u>	<u>Lana</u>	<u>Lino</u>
Xàtiva	60		158
Ontinyent	13	30	58
Otros	-	195	239

O sea, Xàtiva y Ontinyent son los únicos que tejen la seda.

Para conocer mejor la tradición sedera de nuestra villa desde antiguo, insertamos una nota referida al siglo XVI, facilitada por el arxiver d'Ontinyent Vicent Terol :

ref. seda 1519, quema d'Ontinyent							
01/02/19	lleva	Lluís Carbó	seda (capell)	90 lli (madeixa)	23	2070	Castella 310
25/06/19	lleva	Alonso Tudela	seda (capell)	6 lli	22	132	20
25/06/19	lleva	Francí Moner	seda (capell)	425 lli (madeixa, c)	21	8925	1320
02/07/19	lleva	Fernando Xeres, de	seda (capell)	219 lli (madeixa)	21	4599	690
02/07/19	lleva	Joan Monyós	seda (capell)	115 lli (madeixa)	21	2415	362
11/09/19	lleva	Pere Beneito	seda (capell)	170 lliu (madeixa)	20	3400	Castella 846
15/10/19	lleva	Fernando Xeres, de	seda (capell)	83 lliu (madeixa)	21	1743	261
ref. seda 1520, quema d'Ontinyent							
	lleva	Fernando Pérez	seda (capell)	178 lli (madeixa)	19	3382	507
	lleva	Franciso Valladolid, de	seda (capell)	317 lliures (madeixa)	10	3170	906
	lleva	Fernando Xeres, de	seda (capell)	800 lliures (madeixa)	22	17600	2640

Gracias a los registros fiscales del impuesto de la *quema* estamos en condiciones de ponderar el peso de la seda en las exportaciones ontinyentinas a principios del Quinientos. El valor de los productos comercializados en 1519 totaliza 236.996 sueldos 4 dineros. de los cuales los productos exportados suponen el 78,34 por cien y los importados el 21,66. Destaca la trascendencia de los productos textiles que suponen un 59,34 por cien del total de las transacciones (140.628 sueldos) muy por encima del resto de productos. La exportación de seda supone un 9,82 por cien (23.284 sueldos).

El valor de las transacciones en 1520 experimenta un fuerte descenso con respecto al año anterior: 148.641 sueldos. Un 59,29 por cien (88.117 sueldos) son productos de exportación y el 40,71 por cien restante de importación (60.524 sueldos). La hegemonía de los productos textiles manufacturados declina algo y representa el 36,21 por cien (53.817 sueldos). La exportación de seda también tiene una amplia repercusión con un 16,25 por cien (24.152 sueldos).

La mayor parte de la producción va destinada a Valencia. Los cosecheros venden la seda a los hiladores y a los comerciantes y en algunos casos son los propios agricultores, los que se encargan de la hilatura en sus propios domicilios, así como otros contrataban a hiladores para que la hilasen para aquellos (A Yanini). El número de hilanderos era muy inferior al de cosecheros y anualmente se hilaba más seda de la que se cosechaba, la cual al parecer, la conseguían de los pueblos del entorno, ya que en los mismos cosechaban abundante seda (A.Yanini). También los había que vendían la hoja a los criadores de gusanos, que posteriormente recolectaban la seda y la cedían a los comerciantes sederos, que son los que verdaderamente dominaban el comercio de este sector. Por ello Ontinyent estaba a merced de las necesidades e intereses del Colegio de Torcedores de Valencia (A.Yanini).

Aparte de los diferentes cultivos de huerta, el de la morera era el de mayor importancia comercial de regadío a principios del S XVIII, (M.Ardit). Las plantaciones se diversificaban en numerosas variedades que se clasificaban por la calidad y cantidad de hoja. El árbol es muy exigente en suelos, riego y temperatura, así como también muy sensible a los excesos de humedad (J.A.Valcarcel). Teniendo en cuenta todos estos factores la cosecha era muy irregular (F.Andrés). Las plantaciones se realizaban en hilera separadas, destinándose los espacios entre ellas para hortalizas y los frutales se colocaban en los ribazos.

La seda era una cosecha particularmente apreciada por su carácter de materia prima destinada a ser consumida por una industria de lujo, por lo que es perfectamente comprensible el celo con que las autoridades tratasen de evitar, desde una perspectiva mercantilista, su exportación en bruto en detrimento del fomento de la manufactura nacional. (F.Andrés y R.Franch).

Como desde un principio el comercio de la seda, había escapado a un firme control de la administración, en los años 1743 y 1744, se dictan normas para ejercer el cultivo y comercio de la seda. Normas que los agricultores y comerciantes de la villa de Ontinyent no reciben de buen grado y siguen actuando un poco a su aire. Se van sucediendo las presiones de la administración del estado, así como la concordancia con los centros sederos del entorno y de nuestro mayor consumidor: VALENCIA. En las ordenanzas aprobadas por el Colegio de Torcedores de Seda, en 1732, ya no se puede eludir la norma que, para manipular la seda e hilarla, existe la obligación de pertenecer al Gremio del Arte Mayor de la seda y al Colegio de Torcedores de Valencia (M. Ardit). El control sobre los artesanos de Valencia no parece ofrecer dificultades, pero ello aplicado al dominio de la industria rural, tratándose de una complementación económica de explotación sedera, se hizo más complicado. En Ontinyent, el rigor del gremio a través de las inspecciones de los veedores, podría ser la causa del descenso del oficio sedero, hasta su desaparición a finales de siglo (A.Yanini). Todo estaba regulado por órdenes ministeriales. Entre ellas, reproducimos las condiciones necesarias para poder ejercer la profesión que están contenidas en la orden del 16 de Marzo de 1779 y que dice:

-“Los hilanderos no podrán hilar si no son examinados”.

-“Los cosecheros separarán los capullos según las clases:

“**Escuma pura**”, para seda fina.

“**Paches**”, o capullos blandos, para la seda que vulgarmente se llama *retriado*.

“**Alducar**”, (seda redonda) para la seda de este nombre”.

La orden anterior se puso en conocimiento de la Villa, por pregonero, el 14 de abril de 1779. Firmado Vte. Bartolomé. El 15 de abril de 1779 se comunicó la misma a San Felipe (Xàtiva). En consecuencia, teniendo que dar cumplimiento a esta orden como a las que la precedieron, el hilador debía acreditar estar examinado y aprobado mediante carta-certificado extendida por maestro hilador según el siguiente modelo:

“Francisco Asensi: *Fué examinado y aprobado por Maestro de Ilanderos de Seda en el día ocho de Mayo de mil setecientos setenta y quatro, según la carta de examen firmada por Don Luis Blanco y Colomer, Regente de la jurisdicción ord^o de esta villa, Refrendada por Ricart Presencia.”*

Son varios los que en Ontinyent, desde 1752 a 1778, han sido examinados y poseen la carta de APROBADO como hiladores:

Nº 1 - Fco. Asensi, Examinado, el	8 de Maio de 1774
“ 2 - Pascual Terol “	13 “ 1778
“ 3 - Joseph Terol “	13 “ 1778
“ 4 - Pascual Torró de Pascual	30 de Abril de 1777
“ 5 - Joseph Ubeda “	7 de Junio de 1774, etc.

Así hasta un total de 32. (A.M.O.)

En lo sucesivo los exámenes serán realizados ante los maestros veedores, nombrados al efecto según el siguiente **Auto**:

“En la villa de Onteniente a los once días del mes de Mayo de mil setecientos setenta y nueve años, Al Sr Correg. y Justicia mayores de la misma dixen: Que para el más exacto cumplimiento de lo que representa en el antecedente Decreto del Escrib. Intendente de este Ilmo. y enterado de que entre Ilanderos de seda de esta Villa no avía ninguno que exersiesen el Oficio de vehedores por estar informados extrajudicialmente de que Fco. Asensi, Joseph Albert y Jacintho Martínez son personas de onradez y muy inteligentes en el Arte de hilar las sedas: Debía de nombrarles como los nombrará por vehedores, para quieran de exámenes los que en adelante quisieren examinar en dicho Arte, etc. etc.”

Con el nombramiento de estos tres veedores, se someten ante el Corregidor de la villa de Ontinyent mediante el oportuno juramento, actuando de examinadores para los nuevos ingresos de hiladores, así como para guardar y hacer guardar todas las ordenanzas y decretos con respecto al arte de la seda, que ordena el Intendente del Consejo de su Majestad. Ello les obligaba a hacer visitas periódicas a casa de los hiladores exigiéndoles la presentación de la carta que les acreditaba como tal, así como a revisar la labor que realizan, ver la calidad y que no se mezclen con la seda otras fibras que la adulteren, como ocurría en algunos casos. Esta presión desmesurada de los veedores sobre el gremio de hiladores torcedores de Ontinyent hace que vayan desapareciendo estos artesanos entre finales del siglo XVIII y la primera mitad del XIX, fecha

en la que también se manifiesta la crisis sedera (A.M.O.).

Con la paulatina desaparición del cultivo e hilado de la seda, Ontinyent no deja de ser industrial, pues la sedería desde siempre se alterna con otras industrias, sino que en la última década del 1700 se decanta gradualmente por otras manufacturas textiles como *“draps, baietes y frassades”* (según Hernández Marco) y junto Alcoy y Bocairent, se convierten en los centros de más relevancia en todo el siglo XVIII. Con esta reconversión, las familias de los labradores consiguen un beneficio con el que subsistir con más comodidad.

Hagamos un repaso por el panorama europeo al que el reino de Valencia y por tanto, nuestra villa se encuentran ligados por el comercio de la seda. Ya en el Siglo XIII la industria sedera contaba con algunos centros especializados en Italia (hasta entonces, España había mantenido la supremacía), pero no fue hasta el siglo XVI y mediados del XVII, cuando ya se reafirmó en algunos puntos importantes tales como Suiza, Francia y Prusia (J.Zahn). Pero, aún así, Valencia y su reino seguían suministrándoles la seda en rama. Más tarde, otros puntos de Europa, también entraron en la producción de seda con el cultivo de la morera: Turquía, El Languedoc y la Provenza, Austria y Baviera. (*Cara y Cruz de la sedería valenciana-S.XVIII al XIX.-*)

Los artículos de lujo (como la seda) experimentaron mucha demanda desde 1500 hasta 1700, con mucha aceptación social en toda la diversidad de los tipos de tejido: terciopelo liso, los satenes y los tafetanes. En el siglo XVIII los tejidos con figuras (flores, paisajes, animales, etc.) convirtieron la industria sedera en un sector dinámico y productivo. (*C y C de la.s. Vcia.*)

Con esta revolución surgieron las especializaciones de la industria sedera tales como: devanar, torcer, hilar, tintar, encañar y tejer y surgieron asimismo escuelas que formaron aprendices y ayudantes cualificados tan necesarios para el manejo del delicado y apreciado arte de la seda. Algunas de estas tareas estaban reservadas a las mujeres. Ellas se ocupaban de los trabajos menos especializados y casi nunca se contemplaba como ocupada, porque se supone que trabajar gratuitamente en casa. Por ello las mujeres casi nunca computan en las estadísticas de empleados en el sector sedero. (V.Ribes Iborra).

El siglo XVIII, y a raíz de la crisis francesa, es aprovechado por otros países, entre ellos España (Sevilla, Toledo y la misma Valencia con todo su reino), para aumentar la producción y con ello la exportación.

La industria y el comercio de la seda en Valencia se vio obstaculizada por ciertas prohibiciones en favor del Arte mayor de Toledo. Otra de las causas fue la Guerra de Sucesión, como también la supresión de los fueros y la variación de impuestos y rentas. Todo ello trajo consigo que el comercio y la industria de la seda quedara obstaculizado tanto en los pueblos como en la ciudad de Valencia. Hay que recordar también que el conflicto bélico con Inglaterra (1796-1802) paraliza el comercio marítimo, a causa del bloqueo impuesto a Cádiz existe una crisis en la exportación del comercio textil (S.Albiñana y otros en "La época borbónica").

En un principio, las partidas de seda cosechada, así como hilada, eran objeto de sisa para vender un porcentaje de ellas de contrabando a comerciantes de Toledo o de otros lugares y el resto iba destinado a la exportación (que estaba prohibida desde 1739). Esta se realizaba clandestinamente con Francia, competidora de España en el tejido de seda, y así se eludía el impuesto real. Conocido por la Corona el perjuicio que esta práctica oculta producía en sus rentas, emitió unas Reales Ordenes a todas las primeras autoridades de los lugares y villas productoras de seda:

*"DON FRANCISCO DRIGET,
MARQUESE DE MALESPINA,*

del Confejo de fu Magestad, Intendente de Marina, y general del Exercito, y Reyno de Valencia, y Murcia, Corregidor, y Jufficia mayor de esta Ciudad, y Juez, particular unico, y privativo de todas fus Rentas, Sifas, y Abaftos, y de las Generalidades de él, &c.

A Viendo fe comunicado; y hecho

faber a las Jufficias de las Ciudades, Villas, y Lugares de este Reyno, y a Adminiftradores de Aduanas, Comandantes del Refguardo, Cabos, y Ministros de (...), por Despachos de 4 de Febrero de 1743, de 26 de Agofto de 1744 y 13 Agofto de 1746. Las Ordenes de la Superioridad, fe han publicado, para defender el que fe continue el perjuicio que ha experimentado la Real Hacienda, y el común del Reyno, con los continuados fraudes que fe cometen en la oculta

extracción de Seda, y feeviten por todos los medios posibles, con las precauciones que fe deven obferbar, en confequencia de lo prevenido en los citados Despachos, como en ellos se contiene, y baxo las penas impuestas a los Contraventores: dictando la experiencia, que no han fido baftantes las practicadas providencia para impedir las extracciones que fe han executado furtivamente, contra lo que conviene al Real Servicio; y atribuyendo el que motiva la inobfervancia de las Reales Ordenes, y la mayor parte de las ocultaciones que practican los Labradores cofecheros, las fugeftiones, e influxos de los mal intencionados, que por grangeria, e elicito interes de fu comercio; los inducen falfamente, á que... etc.etc."

Para hacer cumplir estas órdenes, la administración local obliga, tanto a cosecheros como hiladores, a que declaren sus cosechas y las partidas que son hiladas. Todo ello es debidamente certificado por las autoridades nombradas a tal efecto, y de ello queda constancia en registros que los inspectores encargados llevan a tal fin y de los cuales reproducimos un resumen en el estadillo que sigue a continuación (A.M.O.):

ESTADISTICA DE LA PRODUCCION DE SEDA DEL QUINQUENIO 1747-1751									
SEDA COSECHADA					SEDA HILADA				
		SEDA FINA		SEDA ALDUCAR		SEDA FINA		SEDA ALDUCAR	
AÑOS	Libras	Onzas	Libras	Onzas	Libras	Onzas	Libras	Onzas	
1747	1282	8	19	0	1885	0	39	2	
1748	3533	5	256	11	4467	10	370	2	
1749	3336	7	167	11	3655	10	304	0	
1750	2365	7	150	2	2389	3	149	0	
1751	2196	10	172	8	2759	2	200	5	
	12715	1	766	8	15157	1	1062	9	

Al final de cada uno de los años de la estadística que antecede se hace una certificación de las partidas y peso que lo componen y en la mayoría de los casos es muy diferente a lo que la estadística indica. El año 1747 no aparece certificado. (¿fraude, error de cuentas?) y en algunos casos, las hojas de relación de cada año no están ni

siquiera sumadas, entonces ¿cómo se conoce el peso real para poder certificar?. El error queda bien patente, no se oculta, aparece en los libros de registro, ¿Ni los justicias toman en cuenta este detalle contable?. Parece ser que nadie lo revisa y se da por bueno, haya o no sisa.

Reproducimos estadillo de certificaciones de la seda hilada que figura en el libro registro y se podrán apreciar las diferencias que hemos comentado.

Onteniente Cosecha de Seda	Sina	Pouca
año 1747	18838 ^l 1 onz.	45 ^l 8 onz
año 1748	4888 ^l 2 onz.	370 ^l 2 onz
año 1749	3054 ^l 8 onz.	231 ^l
año 1750	2375 ^l	133 ^l
año 1751	2744 ^l 8 onz.	195 ^l 1 onz
	14445: 7:	975: 8:

(A.M.O.)

El día 17 de Enero de 1747, la Superintendencia de la Sala de Gobierno emite Decreto a todos los Corregidores de la nación para que den cuenta estadísticamente de cuantos asuntos e incidencias ocurran en sus distritos, tales como: cosechas, frutos, sus precios, su abundancia o escasez, asuntos sociales y de justicia, etc. Decreto que se recibe en el Ayuntamiento de Ontinyent el 18 de febrero de 1747 y que reproducimos:

Y en cumplimiento de la anterior Ordenanza, el escribano de la Villa se encarga de confeccionar la estadística correspondiente a la producción de seda del referido año 1747, uniendo a la misma un razonamiento de descargo por la baja cosecha de ese año.

Los descargos que el escribano argumenta son varios y de ellos, entre todas las cosechas, tomamos los referentes a la seda:

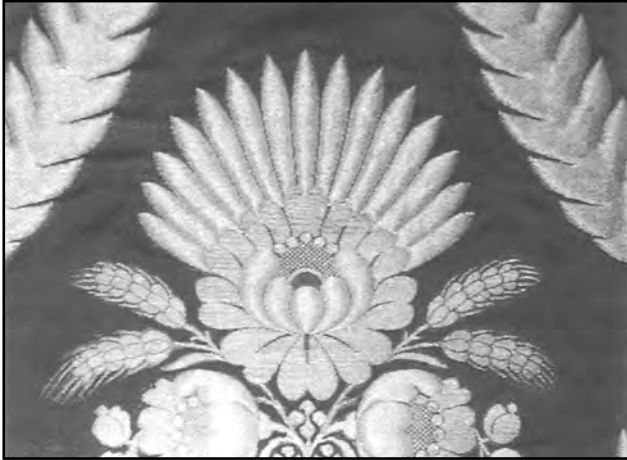
“La que está plantada lomas de Moreras para de su oja hacer Seda quees cosecha de alguna consideración .... Y lo menos de Árboles frutales de muy poca renta.”

Esta referencia viene a demostrar que la mayor parte del terreno de regadío de esta Villa estaba plantado de moreras.

...“Aparte de ello aconteciendo a la cosecha dela Seda la Quiebra por la destemplansa. Deeste dho. País dequemarse por sus fríos los mas Años en la Primavera la oja, que porla bonanza del tiempo antesedente, producen las Moreras deeste termino, es Huerta, de manera quela cosecha deSeda mas serca pasada deeste Año ha sido de muy poquísima consideración en comparasión del Año, presedente en que no se experimentó tanta ruina. (Esta declaración del escribano, viene a corroborar lo que ya antes habíamos comentado de: J.A. VALCARCEL en su obra, **AGRICULTURA GENERAL**, cuando manifiesta “L’arbre és molt exigent en sòls, regs i temperatura, així com també molt sensible a l’excés d’humitat”

“Yo el infraescrito Escribano doy fe, donde según dixo está anotado el todo del capital de la oja de Moreras dela Huerta deeste dcho termino, que de ordinario suele cogerse cada un Año, y le sirve de Pauta para por su respeto cobrar de su Diesmo unSueldo y seis Dineros que se le devende cada sesenta Arrovas deella, (quese reputan para una Onsa de Gusanos;) En virtud delqual Dixo así propio; (conforme resulta dedho libro) Haver anotado por capital de aquella fiel y legalmente veinte y dos mil ochocientas sesenta y una Arrovas, a rason de laque se seha pagado dho Drecho sin lamenor question en todo el trienio es quadrenio desu Arrendamiento, menos en la ultima pasada cosecha del corriente Año, porel contratiempo de haverse quemado aquella, y haverle... ..

1748...Relación de Cobradores, Almodinero y Diesmeros.) En dha.Villa dho. Día, mes y Año anteelSrDn Marcos Conca y Torró Alcalde por el estado noble de ella yde miel Esno .comparesieron (Se citan los nombres de campesinos, expertos labradores, Colector del Diesmo, Arrendador del menos principal (llamado “Paner”) y Almodinero de la Lonja) los cuales dixerón: Por lo respectante a la cosecha de Seda dedho. año (1747), más serca pasado, persebida enestaVilla, dhos. colector del diesmo prinsipal con el Arrendador

Brocado de seda natural

del menos principal y demás Expertos labradores: En vista y en inteligencia del manifiesto que los Hilanderos de ella hicieron en esta dicha Villa que por miel Esno. les fue enseñado; Resultando por el como resuelta haber havido de esta cosecha y en dicho Año, mil ochoscientas ochenta y tres libras y una onsa de Sedafina; Y de Alducar quarenta y cinco libras y ocho onzas; Por lo que han visto en dho Año saben y juzgan prudentemente por sí y en comun estimación que en el dho. Año no pudo dar desi mas esta cosecha: Cuyo precio regular y ordinario al tiempo de supercepción saben y vieron que fue el de una libra diez y ocho Sueldos por cada libra de Sedafina, y el de diez y nueve Sueldos también de dicha moneda por cada libra de Seda de Alducar. La qual cosecha prudentemente por sí juzgan que en comun estimación fue tenida por mas de mediana por lo tocante a Sedafina y por esta mismo rason desear mas de esta, por muy escasa la de Alducar. Y que el no haber havido al todo más cosecha fue por haver quemado los Frios tardios la oja de los Gusanos y haverse torsido estos por esta rason; Y por quanto en inspección de la oja que abuen Año se puede coger en este termino segun el libro de ella que ha manifestado dho. Arrendador del Diesmo, menos principal, que, es al todo veinte y dos mil ochoscientas sesenta y una Arrova de oja, las mismas que refiere la citada relación de veinte de Octubre juzgan por sí prudentemente que en comun estimación y segun año abundante que de ella se pueden haver trescientas ochenta y una onsa de Gusanos a respeto de sesenta Arrobas cada una, de cuyas trescientas ochenta y una onsa no padiesiendo estos, ni dha. oja algun contratiempo por la Estación de este País a mesmo Juisio y en comun estimación juzgan igualmente se pueden producir dos mil doscientas ochenta y seis libras de Seda fina, y de Alducar setecientas

sesenta y dos libras en especie, hecha cuenta a buen Año por cada onsa de Gusanos, deseis libras de Seda fina y de dos libras de Alducar segun y como dha. relación expresa; Y por quanto unos Años con otros en inspección a las calamidades que suele padecer esta cosecha a mesmo Juisio prudente juzgan que en comun estimación puede dar de sí esta cosecha en cada un Año, mil novecientos noventa y ocho libras de Seda fina, y seiscentas sesenta y seis libras de Alducar contadas estas a la propia razón deseis libras de fina y de dos de Alducar por cada onsa de Gusanos hecha la misma cuenta por onsa de sesenta Arrovas de oja de las veintemil Arrovas que unos años en otros se pueden computar igualmente en cada uno a mesmo Juisio prudente y en comun estimación conforme refiere la otra relación de veinte y nueve de Octubre.

Esta certificación va unida a la de las diversas cosechas de la villa, tales como alubias, granos (cereales), algarrobas, vino y otros; firmado por los Arrendadores y Almodineros de la Lonja y demás expertos labradores, los cuales dijeron:

Haver hecho esta su relación fiel y legalmente cada uno, por lo que le toca según su Saber y practica é inteligencia, y que todo quanto esta aquí tienen dicho cada qual en su respeto que es la Verdad socargo de sus conciencias y de sus respectivo Juramentos en los que se ratifican: Que son de edad dicho Joseph... (Se relacionan todos los intervinientes, con especificación de la edad de cada uno de ellos y la profesión o cargo que desempeña) (firman todos los relacionados junto al Sr Alcalde D. Marcos Conca y Torró y el Escribano)".

Con la promulgación de las Reales Ordenes que preceden, se intentan dictar normas y medidas que pongan orden y control al sector de la producción e hilado de la seda, A pesar de las ordenanzas dictadas en 1743 y 1744, se sigue actuando por cuenta propia en innumerables sisas y numerosas ventas en el mercado negro que, en particular, van destinadas a las plazas de Valencia y Toledo (son los cosecheros de mayor producción, quienes tienen mayores facilidades para eludir los controles y con ello alteran los datos de las estadísticas, que siempre hay que tomarlas como aproximadas. F.A. y R.F.). Tal práctica perjudica a la Real Hacienda, por evadir los impuestos de estas partidas no registradas (lo que hoy denominaríamos dinero negro). Dichas Reales Ordenes también pretenden conseguir un mejor acabado en el torcido e hilado ya que dicha labor es realizada por

personal especializado y autorizado por los maestros hiladores, que dependían del Gremio de Maestros Hiladores y Torcedores de Valencia.

El período de 1750 es el de mayor dinamismo de la sedería valenciana, justificado por la implantación en Valencia de los cinco Gremios Mayores de Madrid y de la crisis internacional provocada por la Revolución Francesa. A esta prosperidad de la seda en Valencia va unida la economía de Ontinyent ya que dicho mercado es su principal centro consumidor.

Del período antes comentado reproducimos la producción en nuestra Villa:

ESTADÍSTICA DE PRODUCCIÓN DE SEDA EN EL TERCER CUARTO DE SIGLO DEL XVII

AÑOS	SEDA COSECHADA				SEDA HILADA			
	SEDA FINA		SEDA ALDUCAR		SEDA FINA		SEDA ALDUCAR	
	Libras	Onzas	Libras	Onzas	Libras	Onzas	Libras	Onzas
1755	2554	9	235	11	2774	4	235	4
1756	2524	11	246	6	2891	4	292	1
(2) 1757	4158	8	577	0	4339	5	580	2
1758	1190	11	104	10	1594	0	148	0
1759	2132	9	266	10	2609	8	306	6
1760	2602	4	297	8	2709	5	286	8
1761	1273	10	113	10	1766	5	148	10
(3) 1762	1849	8	146	3	2396	2	188	7
1763	526	8	20	3	804	2	30	1
1764	2646	3	275	3	2956	0	319	7
1765	1916	9	203	9	2290	5	274	3
1767	1988	5	199	7	2744	8	270	9
1769	2849	5	330	6	3400	3	405	8
(4) 1771	772	6	23	4	924	1	24	10
1772	1310	1	131	3	2242	7	195	6
	30297	11	3172	9	36442	11	3706	10

-(1), Al final de la relación de cosecheros del referido año, se añade una nueva partida que en lugar del nombre del cosechero, dice: "Almas del purgatorio".

-(2), No están sumadas ninguna de las hojas de relación de los cosecheros ni existe certificación alguna.

-(3), A partir de este año, después de las certificaciones, se añade la frase, "Salvo error de pluma o suma" (como si la pluma actuase por cuenta propia y fuese culpable de los errores que pudieran existir; quedando el escribano al margen de ellos).

Colegio del Arte Mayor de la Seda de Valencia

-(4). Esta bajada de producción es debida a la menor demanda de los mercados consumidores, ya que la sedería valenciana comienza a decaer en los años 70 del siglo XVIII.

-Notamos a faltar la estadística del año 1770. (en la Ribera Alta la producción de este año fue buena (F.A. y R.F.)

Con la lectura de la estadística que precede podemos observar la reducción en las producciones de los años 58, 61, 63, 71 y 72, ocasionadas por las malas cosechas. Y las dos últimas agravadas también por el comienzo de la crisis de demanda. Este fenómeno se da en todo el reino (F.A. y R.F.).

Detallamos un nuevo cuadro estadístico con el valor de las certificaciones que figura al final de las relaciones de cada año. En ellas podremos apreciar las diferencias que existían, así como la omisión de alguna de ellas. Continuamos insistiendo ¿mala fe?, pensamos que no, ya que en ningún momento se trata de esconder las faltas o errores, están a la vista. Sólo que no había nadie que lo revisase.

CERTIFICACIONES QUE SE CORRESPONDEN CON LOS AÑOS DEL ESTADILLO ANTERIOR								
AÑOS	SEDA COSECHADA				SEDA HILADA			
	SEDA FINA		SEDA ALDUCAR		SEDA FINA		SEDA ALDUCAR	
	Libras	Onzas	Libras	Onzas	Libras	Onzas	Libras	Onzas
1755	2554	6	236	11	2779	8	233	4
1756	No existe certificación				2891	4	291	11
1757	Idem.				4340	11	581	8
1758	1190	11	104	10	1595	0	148	0
1759	2132	9	266	10	2645	8	301	6
1760	2602	4	297	8	2708	5	286	8
1761	1273	10	113	10	1765	11	148	10
1762	1869	8	146	3	2190	0	188	5
1763	526	8	20	3	803	9	32	1
1764	2646	3	265	3	2966	0	324	11
1765	1917	1	203	9	2290	5	274	0
1767	1987	8	199	7	2744	8	275	11
1769	2649	9	340	4	3393	3	405	10
1771	732	6	23	4	914	1	23	6
1772	No existe certificación				No existe certificación			

(A.M.O.).

En el contexto de la producción de seda de todo el reino valenciano compararemos los centros de mayor cosecha: el grupo de La Ribera Alta, (una de las principales zonas productoras del país, con Alzira a la cabeza. (F.A y R.F.), la Huerta (Valencia), La Safor y La Marina Alta, concentraban entre el 70 y el 80% (M.Ardit. "ElsHomes I La Terra del P.V."). Ontinyent solamente producía del 0,20 al 0,25%. Para ello nos hemos valido de las declaraciones y manifiestos de los cosecheros, cuya práctica según encontramos en el Archivo Municipal de Ontinyent, se generaliza a finales de la década de 1740, en 1747. En la Ribera Alta y por documentación de Alberique y Alzira, parece ser que esta generalización fue al principio de la década de los 50 o sea entre 1749 y 1751. (F.Andrés)

En la obra de Vicent Ribes encontramos una estadística sobre la seda hilada en la gobernación de Xàtiva a la que pertenece Ontinyent, que nos dice: Solamente las anotaciones de Xàtiva y Ontinyent son iguales en los años 1750 y 1755. Del año 1752 no disponemos de

SEDA HILADA EN LA GOVERNACION DE XÀTIVA (en lliures)					
	1749	1750	1751	1752	1755
Ontinyent	2601	2375	2755	2997	2779
<u>Pueblos de nuestro entorno</u>					
Aljorj	70	117	43	158	18
Aielo Malf.	997	1399	1325	1943	2128
Albaida	1800	1881	1468	2247	2353
Benisoda	352	287	244	323	201
Bocairent	204	85	326	319	197
Adzaneta	1077	776	856	987	746
Total de dicha Gobernación	134789	132810	137004	136194	161196

datos en el A.M.O y de los años 1753 y 1754 en ninguno de los dos archivos.

Fijémonos en los pueblos de nuestro entorno y el total de la gobernación, para poder hacer comparaciones.

Hemos visto que la sericultura ha jugado un papel muy importante en la economía de la antigua villa de Ontinyent, a pesar de que el nivel de producción estuvo muy por debajo de las cosechas de los pueblos o villas de las Riberas Alta y Baja, ya que estas comarcas con mayor extensión de regadío lo dedicaban mayormente a las plantaciones de la morera. El punto final llegó en noviembre de 1864, cuando una fuerte inundación del Xúquer fue la causa directa de la desaparición irreversible de las moreras. Los campos del área de la Costera, la Huerta de Xàtiva y aún más, las de Alzira y toda la Ribera Alta fueron arrasados y con ello las plantaciones de moreras. Este árbol no volvería nunca más a plantarse de forma relevante y fue sustituido progresivamente por el naranjo.(V.Ribes). En Ontinyent, sin lugar a duda, los morerales podrían haber ocupado las huertas del Llombó y del Pla así como las de la Ferrera y Cinco Hermanos, estas dos últimas situadas en el margen izquierdo de la Acequia Vieja; así como la tierra denominada "novales". Las moreras se plantaban alineadas con un buen espacio entre filas, que se aprovechaba para la siembra de alfalfa, maíz, trigo, lino, legumbres y otras hortalizas, por el sistema de rotación y en los márgenes se plantaban frutales. Esto permitió a la agricultura un cierto desahogo económico. La producción de seda fue reduciéndose, como ya se ha dicho, por la escasez de demanda de los centros consumidores a finales del siglo XVIII y por la crisis de la seda, provocada en mayor grado por la entrada de manufacturas desde el exterior, a causa de una fijación inadecuada de aranceles que perjudicaban al comercio y la industria nacional.

Fue la Compañía de Filipinas la que, amparándose en el transporte de mercancía de las colonias, descargaba en puertos españoles gran cantidad de productos de los países asiáticos (presumimos que China y Japón, por

ser grandes productores) sobretodo seda (S. Albiñana y otros) Es por tanto un hecho que, a principios de 1770, la gran época de la morera y la seda ya había pasado. Ello se puede apreciar por la bajada de producción en el entonces Reino de Valencia según los datos (Tomás Ricord) que siguen y en los que Ontinyent entra en el cálculo:

	<u>1791</u>	<u>1794</u>	<u>1797</u>	<u>1799</u>
Seda	3227 Qm.	2868 Qm.	--	2577 Qm.

Queda demostrada la razón de la paulatina desaparición de las plantaciones de moreras y la dedicación del suelo a los frutales, hortalizas y cereales, de menos rentabilidad, por lo que la población rural se vio obligada a decantarse más de lleno por los textiles de lana, algodón y lino que Ontinyent nunca abandonó a pesar de los buenos años del comercio de la seda, (M.Ardit -H.P.Valencia-). Según Hernández Marco "las producciones más importantes en draps, baietes y flassades se encuentran en Alcoy, Ontinyent y Bocairent durante el S.XVIII." (*"Historia del País Valencia", de M. Ardit*). También V.Ribes Iborra dice: "A mediados del S.XVIII, la ciudad de Xátiva era un importante centro textil en seda y lino, mientras que poblaciones de su entorno -Enguera, Bocairent, Ontinyent y Ayora, monopolizaban la fabricación de tejido de lana".

Las plantaciones de moreras continuaron eliminándose durante todo el final del siglo XVIII (A.Yanini) y con ello llegó el fin casi definitivo de la seda en nuestra Real Villa. A partir del momento de la extinción de la seda, Ontinyent se va afianzando cada día más en los productos textiles, con nuevas y mejores calidades, haciéndose un lugar en el mercado nacional y exterior, y con un progreso que ha continuado hasta nuestros días. Pero, sí, hay un pero y es como dice el refrán "LA HISTORIA SE REPITE" . De nuevo es China quien nos inunda el mercado con todos sus productos a bajo costo, en particular los textiles, que son los que a nosotros nos atañen. La vez anterior supimos reconvertirnos ¿Lo conseguiremos ahora?.

Les Ordenances Municipals

de Castelló de Rugat (1882) i de Montixelvo (1880): Edició

Emili Casanova

Castelló a començaments del segle XX

L'any 1995 els Ajuntaments d'Agullent i d'Ontinyent publicaven el llibre "*Las Ordenanzas Municipales d'Ontinyent de 1899 i d'Agullent de 1907*", amb estudis de Remedios Ferrero, Francesc Martínez, Josep Gandia i Emili Casanova, incloent-hi també l'edició de les ordenances d'Aielo de Malferit i de Benissoda. El 1999, l'Almaig publicava un magnífic article de Sergi Gómez "Pecats vells, penitència nova", a partir de les ordenances municipals de la Vall d'Albaida.

Ara i ací, voldria editar les ordenances municipals de Castelló de Rugat i de Montixelvo, amb la intenció d'animar els jòvens de la comarca a estudiar els seus pobles.

2) L'Ajuntament de Montixelvo en 1880 aprova unes ordenances municipals d'acord amb la llei Municipal de 1877, segons l'acta següent: "En el pueblo de Montixelvo a los diez y ocho días del mes de marzo de mil ochocientos setenta y siete, reunido el Ayuntamiento constitucional del mismo, cuyos nombres al margen constan, bajo la presidencia del señor Don Salvador Climent y Pascual, por ese se manifestó que el objeto de

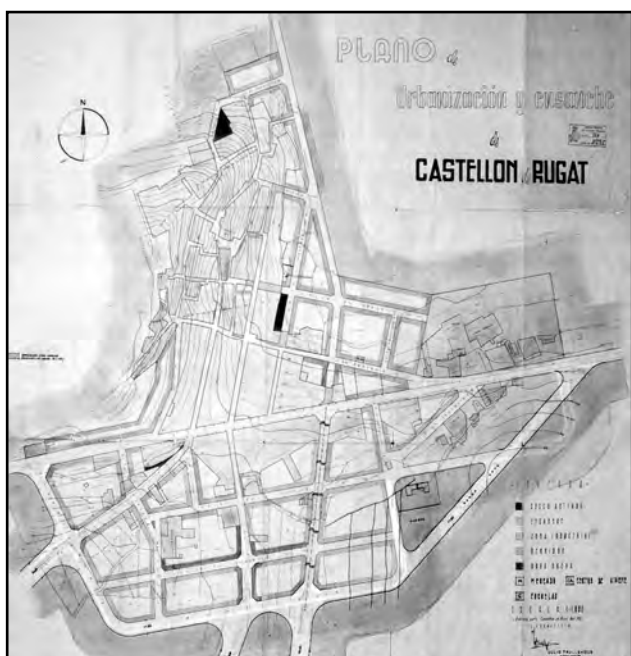
la reunión era discutir acerca de la conveniencia de dotar al pueblo de unas ordenanzas municipales para con ellas, después de aprobadas por la Excelentísima Diputación provincial y el señor Gobernador civil de la provincia, castigar con arreglo a las mismas las infracciones sobre política de gobierno y orden público, construcciones y demolición de edificios, policia de seguridad, idem de abastos e idem de salubridad y de rural" (AMMontixelvo, sense signatura, dins d'una acta de 1907, copiada pel secretari Don Sixto Torres y Lorente), una vegada "enterado el Ayuntamiento de cuanto queda relacionado por su presidente y discutido lo bastante acerca del particular se acuerda por unanimidad que se formen dichas ordenanzas según lo dispuesto en la Ley 69 y 71 de la Ley Municipal vigente" (sembla que era l'any 1880). Els membres de l'Ajuntament eren Salvador Climent, alcalde, Joaquim Lorente, Joaquim Pascual, Francesc Ferrandis, Carmel Pascual, Josep Pastor Fayos, Onofre Pocoví i Antoni Pascual, regidors. I van ser "Acordadas por el ayuntamiento de Montixelvo, para el regimen interior y exterior de la población, que se someten a la

aprobación de la Exelentísima Diputación provincial y Gobernador civil de la provincia según lo dispuesto en los artículos 69 y 71 de la Ley municipal vigente”.

3) L'Ajuntament de Castelló, a l'empara de la Llei Municipal de 1877, aprovà unes ordenances municipals el 10 d'abril de 1882, sent alcalde Ramon Orta Ubeda, segon alcalde José Pastor Calabuig; regidor 1r i interventor José Ramon Gomar Camarena, regidor 2on, Josep Casanova, i regidors Salvador Aparisi Ferrer, Vicent Moreno Miralles i síndics Francesc Seguí y Sales i Miquel Moreno Albert. I posteriorment el 6 d'octubre foren aprovades pel Governador Civil.

Anys després, en 1908, d'acord amb la R.O. de 14 de març del mateix any l'Ajuntament les torna a enviar al Governador Civil. Són les dos dates en les quals el Govern central més insistí en l'obligació que els municipis fingueren unes Ordenances¹.

A l'Arxiu Municipal de Castelló trobem una còpia de les Ordenances (l'ligall 2), però la manca del llibre d'actes de 1882 fa que no puguem saber com s'hi van gestar. Tampoc no hi trobem res en 1908: ni en les Actes Municipals (llibre 13) ni en el llibre registre d'eixides de l'any.

Planol de "Urbanización y Ensanche". Arquitecte Julio Trullenque. 1956

4) Les ordenances de Castelló i de Montitxelvo són idèntiques. I tot fa pensar que les de Montitxelvo són més antigues que les de Castelló. No és d'estranyar que un poble utilitze com a exemple les d'un altre poble per a redactar les seues, el que és rar, és que les copie quasi igual, però desconec perquè ací ocorre això.

A pesar de l'antigor de Montitxelvo, partisc en l'edició

de les de Castelló perquè són més completes. Transcriuré literalment el text i en nota apuntaré les diferències.

ORDENANZAS MUNICIPALES DE CASTELLON DE RUGAT²

Aprobadas por el Ayuntamiento de esta población en 10 de Abril de 1882 y por el Gobernador Civil en 6 de abril del mismo año.

La copia y el original se remiten al Sr. Gobernador Civil en esta fecha en cumplimiento de la R.O. de 14 de Marzo p.p. inserta en el B.O. n.º 66.

Castellon de Rugat 15 de Abril de 1908.

COPIA DE LAS ORDENANZAS MUNICIPALES

TITULO PRIMERO

Policia de Gobierno y orden público.

Division municipal

Art. 1.º.- En conformidad á lo que determinan los art.º. 33 y siguientes de la Ley municipal y demás disposiciones posteriores, este término y pueblo, formará un solo distrito que corresponda al Alcalde.

Los vecinos cabezas de familia están obligados bajo la multa de dos á cinco pesetas á suministrar los datos que se les pidan sus declaraciones juradas y en padrones parciales para hacer de nuevo y rectificar el empadronamiento general del vecindario, asi como tambien á presentarse al llamamiento del Alcalde en virtud de citación por papeletas que se les dirija, expresando el objeto de la declaración convocatoria ó llamamiento.

Art. 2.- Los vecinos de este pueblo que admitan forasteros para pernoctar en sus casas, tendrán obligacion de manifestarlos á la Autoridad dentro de las dos horas siguientes á su llegada, bajo la multa de dos á cinco pesetas.

Art. 3.- Toda persona que de cualquier modo alterase el sosiego público, incurrirá en las multas del art.º. anterior, sin perjuicio de pasar en tanto de culpa á que se haya hecho acreedor al Juez municipal (ó en el 77 de la Ley municipal).

Reuniones y manifestaciones

Art. 4.- Queda prohibida toda reunión pública o secreta que tenga por objeto algun fin contrario al orden público que ofenda al pudor ó ataque directamente las buenas costumbres como contrario á la Constitución y á las Leyes.

Art. 5.- Las reuniones al aire libre y las

manifestaciones políticas, que segun la Constitucion solo pueden celebrarse de dia, requieren que sus promovedores pongan por escrito en conocimiento de la Autoridad con veinticuatro horas de anticipación, el objeto, tiempo y lugar de la celebración. Los que faltaren á esta prescripción serán entregados á los Tribunales para su corrección y castigo, conforme al artº. 190 del Código Penal.

Juegos prohibidos

Art. 6.– Los juegos de suerte, invite y azar, son los vicios mas ofensivos y perjudicales á la sana moral de las familias y se hallan penados en el código. Los que en sitios ó establecimientos públicos promoviesen ó tomasen parte en cualquiera juego de azar ó truke que no fuesen de puro pasatiempo y recreo, incurrirán en la multa gubernativa de tres pesetas, sin perjuicio de la denuncia pública oficial que haga el Alcalde al Juez municipal para que sea impuesta ademas la de cinco á veinticinco pesetas con arreglo al artº. 194 del Codigo penal.

Art. 7.– El dinero ó efectos y los instrumentos y útiles destinados al juego, caerán en comiso para aplicarles al socorro de los pobres.

Festividades y procesiones

Art. 8.– Siendo la Religión Católica la del Estado, y la de la mayoría de los españoles, con arreglo á sus prescripciones se prohíbe todo trabajo personal en los Domingos y demas dias festivos; cuando fuese indispensable continuar el trabajo en las labores del campo, fábricas enteras, se obtendrán previamente el permiso de la Autoridad competente que se dará gratuito.

Art. 9.– Se prohíbe que el Sábado Santo al toque de gloria se disparen dentro del pueblo armas de fuego, cohetes y petardos, y que no se golpeen con mazas las puertas de las casas, ó que se incomode al vecindario, apoyados en las malas costumbres que perturban la libertad y sociego público, que deban ser respetados sobre los caprichos individuales de los perturbadores.

Art. 10.– Las calles y plazas por donde han de pasar las procesiones, deberán estar barridas de los vecinos y sin que los vendedores puedan interceptar el paso ni los vecinos poner tablados en la via pública.

Art. 11.– Nadie podrá fumar ni tener puesto el sombrero, gorra ó pañuelo á la cabeza, desde que empiecen hasta que concluyan de pasar las procesiones por delante del sitio de que se encuentren.

A los que incurran en las faltas comprendidas en las anteriores disposiciones en desacato y desprecio á las convicciones y respetos religiosos de la mayoría del

vecindario, se les impondrá la multa gubernativa de diez á quince pesetas.

Fiestas populares

Art. 12.– En los tres días de carnaval se permitira andar por las calles con disfraz, caretas ó máscaras, pero queda prohibido el uso de vestiduras de ministros y de sacerdotes y trajes de funcionarios publicos ni de militar, bajo la multa de dos pesetas.

Art. 13.– Queda prohibido á los mascarados, llevar armas ya sea por las calles ya sea á los bailes aun cuando sea bajo el pretexto de que el traje lo requiera con que vaya disfrazado, bajo la multa del artº. anterior.

Art. 14.– Solamente la Autoridad podrá obligar al disfrazado á quitarse la careta á la persona que hubiere cometido alguna falta, ó causa de disgusto al público con su comportamiento.

Diversiones y espectáculos públicos

Art. 15.– Nadie podrá dar bailes públicos ni celebrar espectáculo alguno público por retribución ó sin ella sin permiso de la autoridad, bajo la multa de cinco á diez pesetas.

Establecimientos publicos

Art. 16.– Las tabernas, tiendas de vino y licores y demas establecimientos públicos analogos se cierran precisamente en los meses de Abril, Mayo, Junio, Julio, Agosto y Septiembre á las diez horas de la noche y los restantes meses del año á las ocho sin que queden dentro de ellas otras personas extrañas á la familia del dueño, ó que no vivan habitualmente con ellas, bajo la multa de cinco á diez pesetas.

Cencerradas

Art. 17.– Queda terminantemente prohibido el abuso detestable de dar cencerradas á los viudos y viudas que contraen segundas nupcias, ya sea de dia ya sea de noche y doblemente el darles á otras personas con el objeto de realizar cualquiera de sus actos; los contraventores sufriran la multa de dos á quince pesetas.

Uso de armas

Art. 18.– Los que usaren armas de fuego sin licencia se declararán sujetos á la corrección que se acuerde por el Sr. Gobernador Civil de la provincia.

Desobediencia á la Autoridad

Art. 19.– Los que faltaren al respeto y consideración debida á la Autoridad ó la desobedecieren levemente dejando de cumplir las órdenes que les dictare, si el hecho no constituye delito, incurrirán en la multa de cinco á diez pesetas.

En igual pena incurrirán los que no presten á la Autoridad el auxilio debido.

Art. 20.— Los que ocultaren su verdadero nombre, vecindad, estado ó domicilio á la Autoridad, funcionario público, que se lo requiera ó pregunte por razón de su cargo será castigado con la multa de cinco á diez pesetas, previo el debido expediente.

TITULO SEGUNDO

Construcciones y demoliciones de edificios

Art. 21.— No se permitirá edificar de nuevo ni hacer reparaciones importantes en las fachadas de los edificios sin instruir previamente el oportuno expediente y obtener la licencia del Ayuntamiento.

Art. 22.— Toda frontera de casa ó solar donde se practiquen obras de nuevas construcciones se cerrarán con una barrera de tablas mientras lo permita la anchura de la calle y nadie podrá salirse de la rasante de alineación en su fachada como no sea a la altura de nueve pies para adornos, resaltes y balcones.

Art. 23.— Si mientras la duración de la edificación reparación ó derribo de una casa, ofreciese peligro ó dificultades en el tránsito de carruajes por las Calles se atajará á las inmediaciones de la obra á juicio de la Autoridad.

Art. 24.— Las cábricas, armaduras ó tiros para cubrir los materiales á los andamios, no podrán situarse en las calles y solo sí en el interior de las casa, solar ó dentro de las aceras.

Art. 25.— El dueño de la obra ya sea interior y sea exterior, deberá dejar expedito el paso á los transeuntes y limpiar la calle luego de verificada la carga ó descarga de materiales ó escombros.

Art. 26.— El que con motivo de obras, limpieza ú otro objeto, ocupe alguna parte de la calle ó plaza, deberá mantener en aquel punto un farol que arda toda la noche.

Art. 27.— Los escombros serán sacados y conducidos inmediatamente al punto que designe la autoridad.

Art. 28.— Los cimientos de todo edificio que se construya de manera digo de nueva planta asi como los que se abran para el ensanche ó reparación de los edificios, existentes, tendrán la profundidad necesaria para descargar en terreno firme. Los contraventores con lo prevenido en los artº. anteriores serán castigados con la multa de cinco á diez pesetas.

Edificios ruinosos y Solares yermos

Art. 29.— Los dueños de solares yermos, están obligados á edificar en ellos, dentro del término de un

año, de no verificarlo así el Ayuntamiento acordará lo conveniente para su edificación.

Art. 30.— Los dueños de los edificios que amenacen ruina los repararán en el término que acuerde el Ayuntamiento, y de no verificarlo, se dispondrá la venta del solar, ó se verificará por cuenta del Municipio con cargo al valor del solar ó edificio y previo expediente.

Art. 31.— Los que infringiendo los órdenes de la Autoridad, descuidasen la reparación de edificios ruinosos ó de mal aspecto, serán castigados con la pena de cinco á diez pesetas.

Aceras

Art. 32.— Los propietarios de las casas, estan obligados á abonar el coste de las aceras del frente de sus fachadas en latitud de tres pies ó de un metro á la distancia de los edificios.

Establecimiento peligrosos ó insalubres

Art. 33.— Queda prohibido establecer dentro de la población, hornos de cal y yeso, muladares, colmenares y todo otro artefacto ó establecimiento que por su destino sea incómodo ó insalubre ó tenga que usar de materiales, **comestibles en grueso**.

Art. 34.— Ninguno de los actuales hornos ó fabricas de cal ó yeso si se cerrasen no podrán abrirse de nuevo, á no ser en paraje exento de riesgo á juicio y previa licencia de la Autoridad.

Art. 35.— Los carpinteros, ebanistas, tallistas y demas oficios de este genero, tendrán sus maderas encerradas en corrales, sótanos o parajes exentos de riesgo, los esparteros, cordeleros, torneleros y todas las artes en que se empleen materiales inflamables, tendrán siempre cuidado de usar faroles por la noche y de abstenerse de fumar en aquellos sitios.

Art. 36.— Todos estos establecimiento, serán visitados frecuentemente por la autoridad.

TITULO TERCERO

Policia de seguridad

Precauciones contra incendios

Art. 37.— No podrán construirse cocinas que no tengan chimenea, salvo que razones especiales lo aconsejen y con permiso del Ayuntamiento.

Art. 38.— Se necesita licencia de la Autoridad para abrir cualquier establecimiento que por los productos ó géneros que se vendan ó consumen puedan ocasionarse directa ó indirectamente el fuego ó alimentarle indirectamente.

Disposiciones para los casos de incendios

Art. 39.— La persona que notase el incendio, sea o

no de la casa en que ocurra, dará aviso al sereno ó autoridad.

Art. 40.- Si el incendio ocurriese por la noche el sereno que reciba el aviso, anunciará por medio de señales conocidas el punto en que aquel ocurra.

Art. 41.- Acudiran al lugar del fuego los maestros albañiles, carreteros, carpinteros, herreros y cerrajeros, con todos sus dependientes.

El "Tio José el Blanco" trillant a l'era

Art. 42.- Los que en caso de incendios no presentaren á la autoridad el auxilio que se les reclamasen, pudiéndolo hacer, sin riesgo personal, serán castigados con la multa de cinco á quince pesetas.

Carruajes y caballerías

Art. 43.- No se permitirá tampoco atar en las puertas ó rejas de las casas, caballerías alguna, estorbando el paso con ellas á los transeuntes.

Art. 44.- Ningun cochero ó carretero podrá abandonar ni separarse del carruaje ni dejarle descuidado en la calle.

Art. 45.- Los carruajes transitarán dejándose libres las aceras.

Art. 46.- Cuando se encuentren en una calle dos carruajes, tomarán cada uno su derecha si la calle es angosta, retrocederá el que esté mas próximo á la esquina y si fuese cuesta lo hará el que suba.

Art. 47.- Los que infringieren en las disposiciones expresadas anteriormente, serán castigados con la multa de cinco á quince pesetas.

Perros

Art. 48.- Los perros, alanos, mastines y todos los de presa, cualquiera que sea su especie, irán siempre por la calle con bozal; los que se encuentren sin este

requisito, podrán ser recogidos ó muertos, eceptuandose únicamente los de caza y lanas.

Art. 49.- Si algun perro tuviese señales de rabia, dispondrá el dueño que se mate; ó desde luego lo verificarán los dependientes de la autoridad.

TITULO CUARTO

Mataderos y venta de carnes

Art. 50.- Las reses destinadas al consumo público han de ser sacrificadas en la casa matadero que se establezca al efecto.

Art. 51.- Al que se le cogiese carne ó res muerta no se le permitirá su venta al público sin el oportuno reconocimiento del inspector de carnes, pagando este sus derechos y ademas una multa de cinco pesetas, por primera vez, diez por segunda y quince por tercera.

Art. 52.- No se permitirá en el matadero la entrada de ninguna res muerta, cualquiera que haya sido la causa de su muerte, sin el previo reconocimiento del inspector, abonandole sus derechos y los establecidos en el Reglamento de inspección para permitir su venta al público.

Art. 53.- El inspector de carnes hará el oportuno reconocimiento de las reses en vivo sin perjuicio de hacerlo en sus canales después de muertas y si notase falta de sanidad en alguna, no permitirá su despacho desde luego y dara el oportuno conocimiento al Alcalde para impedir su venta al público, vigilandose su enterramiento.

Art. 54.- La matanza y venta de carnes de vaca, buey, cerdo, carnero y macho cabrio, será permitida en todo tiempo del año, la de oveja, cabra, cabrito y cordero, solo en las épocas que al efecto se les señale.

Art. 55.- La venta de carnes se verificará en la carniceria y tablas del mercado, destinadas al efecto, fijando en cada una de ellas una tablilla en que se exprese claramente la clase de carne que se expende y su precio fijo para todos sin distinción alguna.

Art. 56.- La tabla y puesto, estará limpia y aseada, cubierta con un paño blanco y los pesos y pesas contrastados y arreglados en forma y colocados de manera que los compradores puedan ver la operación de pesar.

Art. 57.- Los cerdos destinados al consumo público serán muertos en el matadero con las mismas formalidades que quedan consignadas para las demas reses, los contraventores á estas disposiciones, sufriran la multa de una á cinco pesetas.

Venta de comestibles

Art. 58.- La venta de frutos verdes y secos, de

legumbres y hortalizas y aun de los demas articulos de comer, beber y arder, podrán hacerlo en puestos colocadas en la Plaza pública ó en las tiendas llamadas de comestibles, siempre que sus dueños, esten matriculados y tengan licencia municipal de puesto fijo, ó ambulante para vender por la via pública.

Dones treballant en la trencadora d'almetla del "Tio Carlos"

Art. 59.- Todo vendedor ha de tener peso y pesas corrientes y contrastadas ó proveerse de ellas diariamente en el depósito municipal, destinado á este fin.

Art. 60.- Todo vendedor debe estar matriculado en la de el subsidio Industrial, bajo pena de ser denunciado y cerrado su despacho para no perjudicar al vendedor de buena fé, matriculado y con licencia municipal en el caso que deba pagarla como impuesto local administrativo.

Art. 61.- Nadie podrá vender artículos adulterados ni en estado de corrupción ó putrefacción como perjudiciales á la salud pública, los cuales serán reconocidos y en su caso inutilizados, quemados, enterrados á juicio de inspector; los contraventores á estas disposiciones, serán castigados con la multa de una á diez pesetas.

Caldos y liquidos

Art. 62.- Las vasijas de que se sirvan los taberneros para medir el vino, vinagre y otros liquidos, además de estar marcados por el contraste, deberán mantenerse siempre en buen estado.

Art. 63.- Los taberneros y vendedores de vino y aguardientes, estos deberán tener un librito con su correspondiente juego de medidas para cada clase de liquido.

Art. 64.- En todos los embudos tendrán su colador para detener cualquier cuerpo extraño.

Art. 65.- No se podrán vender vinos agrios,

viciados ó adulterados como dañosos á la salud.

Art. 66.- Será penada la venta de leche con mezcla de agua, ó de leche y requesones agrios en cualquiera época que se verificase. Los contraventores á estas disposiciones, serán castigados con la multa de una á diez pesetas.

Casas de comida, posadas y mesones

Art. 67.- Los posaderos, mesoneros, casas de huespedes, fondas y demas puntos en que se reciban forasteros á pernoctar, llevarán un libro registro en que asienten la entrada y salida de los huespedes en vista de las células personales. Los contraventores á esta disposición, serán castigados con la multa de una á quince pesetas.

Fuentes y aguaderos

Art. 68.- Las fuentes que se surtan de agua el vecindario, y como los pozos, requieren la mayor limpieza y esfuerzo. Nadie podrá ensuciarse en ellas ó sus inmediaciones ni sacar de ellas el agua con cantaros, botijos ó cacharros sucios, ni introducir en ellas cosa alguna que pueda ensuciar las aguas, bajo la multa de cinco pesetas.

Art. 69.- Los aguaderos que surten las casas particulares, llevarán sus cántaros tapados y responderán de los perjuicios que ocasionen con sus descuidos punibles en tan delicado servicio, y castigados con las multas prudenciales, según la gravedad y dentro de la Ley.

TITULO QUINTO

Policia de salubridad

Profesores y facultativos

Art. 70.- Toda persona que obtenga titulo profesional ó se trate de establecer en esta población para ejercer su facultad ha de presentar al Ayuntamiento el título que le autorice á fin de tomar nota de el en el registro correspondiente sin cuyo requisito no se le permitirá funcionar como tal profesor.

Art. 71.- Los facultativos matriculados y con título registrado, denunciarán á los intrusos en su facultad, y cuando notaren alguna alteración especial en la salud pública ó síntomas de epidemia ó enfermedad contagiosa, lo pondrán inmediatamente en conocimiento del Sr. Alcalde presidente del municipio con toda la expresión que el caso exija.

Art. 72.- En los establecimientos públicos ó privados de enseñanza no se recibirá niño alguno de uno y otro sexo sin que demuestre hallarse vacunado. Los contraventores á las anteriores disposiciones, sufrirán el castigo que sean acreedores.

Limpieza y salubridad

Art. 73.- Queda prohibido sacar á las puertas de las casas los estiércoles por mas de veinticuatro horas, debiendo trasladarse y conducirse al campo dentro de este plazo ó directamente desde los pudridores y en su caso que por la traslación y conducción de estos ya sea en perjuicio de la salud público, ya sea por las enfermedades que existan en sus convecinos, serán detenidos en sus podrideros por el tiempo que el municipio ó su Presidente crea conveniente bajo la multa de cinco á quince pesetas.

Art. 74.- Queda prohibido dejar salir y correr aguas sucias ó inmundas por los regueros de las casas á las calles, bajo la multa de una á cinco pesetas, segun los casos.

Art. 75.- Queda prohibido y se vigilará asiduamente que las personas no se ensucien ú orinen en las calles ó Plazas, en las puertas de las casas, inmediaciones de los templos, etcetera, bajo la multa de tres pesetas.

Art. 76.- Se recomienda á los vecinos barran los sabados por las tardes sus respectivas fronteras de las casas hasta la corriente de las calles, y en verano procurarán regarlas en cuanto les fuese posible, bajo la multa de una peseta.

Tránsito público

Art. 77.- Los que arrancasen, cortasen ó inutilizasen arboles en las calles y paseos públicos sufrirán la multa de cinco á quince pesetas, y ademá responderán del daño ocasionado.

Art. 78.- Queda prohibido poner hornillos, braceros ú otros objetos incómodos ó peligrosos para los transeuntes, en las puertas de las tiendas, zapaterías, sastrerías y demas casas particulares bajo la multa de una peseta.

Cadáveres y enterramientos

Art. 79.- Los cadáveres de personas mayores, deberán llevarse al cementerio en ataud cubierto ó cerrado, solo se permitirá llevar descubiertos los niños menores de sietes años, salvo que haya producido la muerte alguna enfermedad contagiosa, en cuyo caso han de llevarse cubiertos.

Art. 80.- No podrán tenerse los cadáveres en las casas más tiempo que el necesario para la preparación del entierro y con sujeción á dictamen facultativo ni darles sepultura antes de transcurrir veinticuatro horas desde el momento de su fallecimiento conforme á lo dispuesto en el artº. 75 de la Ley de Registro Civil.

Art. 81.- Los cadáveres que no sean enterrados en panteones ó nichos especiales, lo serán en sepultura

comun del cementerio, cuya longitud será de un metro novecientos cincuenta y cinco milímetros; ochocientos setenta y ocho milímetros de latitud, un metro trescientos noventa y siete de profundidad, si lleva caja, ó de un metro si no lleva. La sepultura no podrá abrirse ni enterrarse en ella otro cadaver hasta pasados cinco años. Los de los nichos tendrán las dimensiones correspondientes y proporcionales, los contraventores, en las anteriores prescripciones, serán castigados de cinco á quince pesetas.

Policia Rural

Art. 82.- Los que destruyeren, alterasen, ó variasen cualquiera de los hitos ó señales de la mojonera general del término, serán entregados á los tribunales para su castigo.

Guarda y custodia de campo

Art. 83.- Se prohíbe tirar piedras ó palos á los árboles, subirse á ellos, cortar sus ramas y perjudicarles de cualquier modo, bajo la multa de una á cinco pesetas y resarcimiento del daño causado.

Art. 84.- Queda prohibido entrar por los sembrados á pié ó á caballo, hacer senderos y cortar espigas para ir de una pieza ó finca á otra, deberá siempre caminarsé por sus lindes ó sembrados, digo sendas divisorias, bajo la multa de una peseta á cinco, segun la gravedad del caso.

Art. 85.- Nadie podrá introducir en las siembras, corderos á pacer y mucho menos la res mayor bajo la multa gubernativa de cinco á diez pesetas, por solo el hecho de entrar en heredad cercada y cerrada, sin perjuicio del daño particular que el dueño podrá denunciar para que se impongan al dañador las penas establecidas por el Código penal que castigará en juicio el Sr. Juez municipal.

Art. 86.- Nadie podrá entrar á segar ó recojer yerba en los sembrados sin permiso de sus dueños, bajo la multa de dos pesetas ó dos dias de arresto por sustitución en caso de su insolvencia.

Art. 87.- Toda res ó caballería que se conduzca á los prados, habrá de llevar su bozal correspondiente hasta llegar al punto en que haya de pacer, bajo la multa de una peseta por cada cabeza.

Art. 88.- Nadie podrá abrir zanjas junto á los caminos con el objeto de impedir la entrada en sus fincas, á las personas, carruajes y caballerías, bajo la multa de diez pesetas y obligación de taparlas á su cuenta.

Art. 89.- Nadie podrá quemar rastrojos ni encender hogueras en los campos durante la estación del verano á las inmediaciones de los sembrados ni en

rastrójeras ni en los montones de trigo bajo la multa de dos á cinco pesetas y resarcimiento de daño causado.

Art. 90.- Serán considerados como reos de hurto y puestos á disposición del Juez municipal los que en pretexto de espigar, corten las espigas con tijeras, navajas, hoces ú otros instrumentos.

Art. 91.- Las caballerías de los trabajadores del campo han de estar maniatadas dentro de la finca en que se hace la relación o poda de viñas sin consentirse mayor número que el destinado á la conducción de las cargas con sus crias lechales, salvo permiso contrario, bajo la multa de una peseta.

Art. 92.- En la siega de mieses, solo se permitirá la caballería que conduzca el hato, los amos podrán permitirles las que gusten con papeletas que expresen el número de las consentidas, bajo la multa de una peseta por cada caballería.

Ganado

Art. 93.- Los ganados no podrán introducirse en heredad ó campo ajeno aun siendo sin causar daño y sin licencia por escrito de sus dueños, visada por esta Alcaldía y si las cabezas de ganado excediesen en número de doce, incurrirán en la multa de cinco pesetas y si no llegasen á este número y pasasen de seis, dos pesetas cincuenta céntimos y si fuese cabrío en igual escala de cabezas, la multa será doblada y en caso de causar daño, además de todo lo dispuesto, se le impondrá la multa del tanto al triple del daño causa y resarcimientos de este.

Art. 94.- Si los ganados se introdujeren de propósito ó por abandono en campos ajenos, además de pagar las multas expresadas en el artº. anterior, sufrirán los dueños y ganaderos en sus respectivos, lo dispuesto en el artº. 619 del libro 3º del Código penal vigente.

Art. 95.- Todo infracción ó introducción de ganados en fincas ajenas, que fuesen estos custodiados por personas insolventes o de menor edad de catorce años, las multas impuestas en los artº. anteriores serán solventadas en los términos expresados por los dueños de los ganados ya sean lanares, como cabríos.

Art. 96.- Los guardas particulares de campo, jurados presentarán sus denuncias en esta Alcaldía, siempre que se refieran á faltas de cumplimiento de las disposiciones de este bando ó quebrantamiento de sus prescripciones y ante el Sr. Juez municipal cuando sean inferidas de la propiedad particular; su rectificación hara fé conforme al reglamento de 8 de Noviembre de 1849, salvo la prueba legal en contrario.

Art. 97.- Los dueños de palomares, han de tenerlos cerrados durante los meses de Octubre y

Noviembre y desde primero de Junio hasta quince de Agosto. Los infractores sufrirán la multa que proceda, conforme al Reglamento de 3 de Mayo de 1834 y disposiciones posteriores vigentes.

Art. 98.- Los dueños de fincas que se rieguen con agua de noria, habrán de tener siempre reparados ó realzados los andamios, de modo que realcen un metro de altura sobre la superficie del terreno, con el fin de evitar la caída de personas y animales en las norias, bajo la multa de una peseta y abono de los gastos que ocasione el verificarlo á sus costas.

Caminos, cañadas, veredas, servidumbres públicas y bienes comunes

Art. 99.- Queda prohibida alteración en los caminos vecinales y sendas establecidas como tambien echar aguas á los mismos ni hacer en las fincas contiguas á ellas obras ni roturas sin previo consentimiento del Ayuntamiento bajo la multa de diez pesetas.

Inauguració de la Font Major. 1881

Art. 100.- Las introducciones recientes de los dueños de las fincas colindantes á los caminos cañadas, cordeles y abrevaderos, seran reevindicados obligando á dejar inmediatamente el terreno agregado á ellas abusivamente. A los que no lo hicieren por si en el término de ocho días ó dieren lugar á reconocimiento pericial y resolución del Ayuntamiento sufrirán la multa máxima que prevenga la Ley sin la menor contemplación.

Art. 101.- Nadie podrá dejar en los caminos ni á la menor distancia de mil metros de los mismos animal alguno muerto, bajo la multa de diez pesetas y gastos que ocasione el enterrarlo.

Art. 102.- Nadie podrá apartarse con carruajes ó caballerías de los caminos por sus accidentes, penetrando en las fincas particulares colindantes ni abrir por estos carriles apartaderos ó rodeos bajo la multa de dos pesetas con resarcimiento de daños y perjuicios ocasionados.

Art. 103.– Nadie podrá hacer represas, pozos, ó abrevaderos en las bocas de los puentes, y alcantarillas de los caminos vecinales, bajo la multa que haya lugar como tampoco á menos distancia de treinta varas del camino, segun lo dispuesto en el artº 166 del Reglamento de 8 de Abril de 1848 y disposiciones anteriores vigentes.

Art. 104.– Nadie podrá abrir surco, bache ó zanja en los caminos para coger con más facilidad sus carruajes, ni cualquier otro objeto bajo la multa de tres pesetas.

Art. 105.– Se prohíbe á todo forastero recoger estiércoles por los caminos vecinales de este término ni á los vecinos cuando dicho estiércol esté arrendado como arbitrio municipal por el Ayuntamiento.

Aguas

Art. 106.– Los vecinos pueden usar de las acequias que dan las fuentes públicas para beber, lavar ropa, vasijas y cualquiera otra clase de objetos.

Art. 107.– Los que ensuciaren las aguas ó las extrayeran de su curso, causando daño ó sin causarle pagará la multa de diez pesetas y daños si se ocasionase.

Art. 108.– Los que extrayeren agua de las acequias estando en su curso con ambos cantaros ú otros objetos para regar plantas, hortalizas y demás del caso, pagará la multa de una á cinco pesetas.

Caza y pesca

Art. 109.– Que los contraventores en los ramos de caza y pesca se corregirán con arreglo de las prescripciones de las leyes y ordenanzas ó Reglamentos sobre el particular.

Montes

Art. 110.– No se permitirá encender fuego en los montes y á distancia de doscientos metros de sus lindes, bajo la multa de cinco a diez pesetas.

Art. 111.– Los dueños de propiedades que estén dentro del radio de doscientas varas del monte no podrán quemar los rastrojos con el objeto de abonar ó preparar sus terrenos, bajo la multa de una peseta.

Animales dañinos

Art. 112.– Es libre en todo tiempo incluso los dias de nieve y fortuna la caza de los animales y aves de rapiña, tales como los lobos, zorras, garduñas, gatos monteses, tejones y zurones tanto en los montes y terrenos de propios, cuando las fincas de particulares no sembradas ni cerradas.

Art. 113.– En los terrenos abiertos no será permitido cazar los animales dañinos ni otro alguno con cepos,

trampas ó armadajos ni con estricnina, morcillas ó carnes envenenadas por los gravísimos perjuicios que pudieran inferirse á las personas y á los ganados ó animales de campo bajo la multa de tres pesetas.

Art. 114.– Queda prohibida la caza de pájaros en ballestas colocadas en los terrenos barbechos de propiedad particular, siempre que á ello no se opongan sus dueños.

Protección paciaría y agrícola

Art. 115.– El que encontrase ó hallase alguna res ó caballería extraviada en los caminos ó en el campo deberá recogerla y entregarla al guarda ó presentarla á la Autoridad local, expresando el dia, punto y hora en que fué encontrada.

Art. 116.– La res ó animal hallado, será entregado en el acto á su dueño si le tuviese conocido y sino el Ayuntamiento se hará cargo de la manutención.

Art. 117.– Hecho el depósito se anunciará por edictos y se llamará al dueño en el Boletín Oficial de la provincia, concediéndole quince dias de término si fuese menor y treinta si fuese mayor.

Art. 118.– Transcurrido el término señalado sin que aparezca el dueño á reclamar sin los justificantes necesarios para acreditar en forma que le pertenece se anunciará la subasta por término de tres á ocho dias, previa oportuna tasación y se venderá por adjudicación al mejor postor, depositando el importe en la Caja municipal por término de un mes, pasado el cual y sin parecer se adjudicará á la Beneficencia municipal.

Art. 119.– En todo caso el dueño á quien se entregue una res ó animal perdido, abonará los gastos hechos en su guarda y manutención y á falta de dueño del precio de la venta ó lo que haya producido en el servicio á lo que se hubiera dedicado se deducirán á aquellos.

Art. 120.– Sobre cada hallazgo, curso y terminación se instruirá un pequeño expediente que quedará á su final archivado en el de la Corporación.

Notes:

1.-Vegeu ob cit, pp 5-6.

2.-Anoté les discrepàncies entre els dos textos:

Art 6: invite; Montixelvo, envite.

Art 14: manca en Montit; (podrà obligar) al disfrazado

Art 28: manca en Montit, des de Los contraventores fins al final.

Art 63: vendedores; Montit, revendedores.

Art 89: rastrojos; Montit, rastrojeras. Rastrojeras; Montit, rastrojos. Trigo, manca en Montit.

Art 93: Montit, el porta resumit.

Art 94 i 95 de Castelló, falten a Montixelvo.

Art 106; 104 en Montit, qui afig: (objetos) e igual uso puede hacerse para observar ganados y bañarse la del río y barranco del Chetá haciendo esta en los vados que haya establecidos.

Art 109: los contraventores; Montit, las contravenciones.

Art 110: permitirá; Montit, permite.

El nacimiento de la Sociedad de Festeros

del Stm. Cristo de la Agonia en la villa d'Ontinyent en el declinar de 1879

Rafael Gandía Vidal

Plaça Major 1902 - 1905

Con grandes muestras de júbilo fue recibida en la sede de la Sociedad del Casino del Porvenir de la plaza de Alfonso XII nº 15, la buena nueva del Gobernador Civil de Valencia, José Botella Andrés, cuando el martes 30 de marzo de 1880, consentía con su rúbrica, la creación de la Sociedad de Festeros del Santísimo Cristo de la Agonía y con ella la aprobación del reglamento que la regiría entre cuyos fines y actividades quedaba la organización y la celebración de la fiesta de moros y cristianos así como mantener un centro de ocio para sus socios con un horario de asistencia de ocho a doce

de la mañana y de una a cinco de la tarde, proporcionándoles expansión y distracción a través de juegos de diversa índole como billar, dominó y briscas, bailes principalmente los de máscaras autorizados durante cuatro jornadas de nueve a una de la madrugada evitando cualquier motivo de desorden y casino con lectura de los periódicos propios de aquellos lejanos días como lo eran "El Mercantil Valenciano" y "Las Provincias" y bebidas, invirtiéndose los correspondientes pagamentos por el uso de juegos y consumiciones para sufragio de los gastos generales del festejo.

Aquella anhelada firma de la máxima autoridad provincial fue la recompensa a una larga y notoria agenda de trabajos, reuniones y conversaciones llevadas durante meses, tal vez a partir del festejo celebrado el 30 y 31 de agosto y 1 de septiembre de 1879, organizado como era habitual por la Junta Directiva de Fiestas integrada por miembros del Consistorio Municipal, del Casino del Porvenir y de la parroquia de San Carlos en la que quedaban *els Llumeners*, en el que tomaron parte en las huestes cristianas las filadas de Cruzados vulgo *Capellans*, Estudiantes, Marineros, Tomasinas, Contrabandistas y Suavos y en las sarracenas la de Moros Marinos, Cávilas, Moros de la Lana, Turcos y Caballería Mora quienes junto a toda la población y tras la celebración del solemne novenario, acompañaron el retorno de la venerada imagen a su santuario la tarde del domingo 21 de septiembre.

La Villa que arrastraba una difícil etapa consecuencia de enfrentamientos ideológicos y de sequías que de forma extremada la habían afectado en 1877, oficiándose rogativas y descendiendo a la imagen del Ssmo. Cristo de la Agonía, desde su habitáculo en el ermitorio de Santa Ana, para junto a la de la Purísima procesionar por sus calles implorando del Todopoderoso la lluvia *"para producir sazonados frutos con que atender el sustento corporal y demás necesidades de la vida"*, no flaqueando sus esperanzas y los ánimos de sus gentes pese al estado de las arcas municipales, hizo resurgir sus festejos de moros y cristianos en 1878, tras adormecer una década, y su latir al contar con las preocupaciones y gestiones de sus correspondientes consistorios, cuyos responsables elevaron y apelaron ante los diferentes organismos oficiales las necesidades de los 11.715 habitantes que Ontinyent poseía en 1879 y que según anotó en ese año Juan B. Perales lo constituían *"treinta y ocho calles, tres plazas y veinte y ocho fuentes; un paseo público y dos casinos"* sosteniendo *"ocho médicos, dos boticas, cinco abogados, dos escribanos y cinco procuradores del juzgado"*.

En el transcurso del Cabildo celebrado el jueves 30 de octubre fue leído, por parte de su secretario, un oficio fechado el viernes anterior del Excmo. Sr. Gobernador Civil, Francisco Javier Caamaño, comunicando por parte de S.M. el Rey Alfonso XII, el nombramiento como alcalde de

Francisco de Paula Osca Pascual del Povil, en sustitución de José Nadal Insa. La nueva autoridad local conocedora de la realidad laboral de sus jornaleros, muchos de los cuales emigrantes a Castilla, a los pueblos de la ribera del Júcar, a Francia e incluso a África, buscó medios de subsistencia como lo fue el replanteo de la carretera a Bocairent que aliviaría en parte las consecuencias de la pertinaz sequía que alcanzó a las fábricas de forma especial a las que debían su movimiento a la fuerza motriz del agua, que en buenas temporadas empleaban de 300 a 400 obreros, cuyos salarios oscilaban entre 1'25 ptas. y 3'50 ptas. a pesar que su crisis también se daba por la corta demanda de productos. Siete eran las de la clase de cardar e hilar lana, una de pólvora, una de curtir pieles cabrías, doce tejares, tres de aguardiente, dos de papel de estraza, cinco de papel de fumar, diecinueve molinos harineros y doce de aceite, según constan en el informe solicitado el 16 de septiembre de ese año y publicado en el Boletín Oficial nº 229, remitido a Gobierno Civil de la Provincia el 16 de enero de 1880, del que además conocemos valiosos datos que nos descubren la realidad económica y cultural de nuestra villa en la que no se publicaba periódico de ninguna clase, ni existían bibliotecas notables, ni imprenta, librerías y gabinete de lectura, reseñándose los precios medios de los principales artículos de consumos que fueron *"19 ptas. 90 céntimos el hectolitro de centeno y del maíz, 30 ptas. también el hectolitro de trigo; 62 céntimos de peseta el kilogramo de garbanzos; 45 céntimos de peseta el kilogramo de habichuelas; 1 ptas. y 12 céntimos el litro del aceite de oliva; 10 céntimos de peseta el litro de vino; 60 céntimos de peseta el litro del aguardiente y 13 céntimos de peseta el kilogramo de las patatas"*. La vid, el olivo, el algarrobo y algunos cereales constituían sus principales cultivos, siendo regadas sus tierras por las aguas provenientes del denominado riego Mayor, el de la Vall Seca y el de la *"Acequieta nueva del Pla"*. La ganadería de escasa importancia y reducida *"a llenar solo en parte la necesidad de los abonos"* la constituía las de la clase lanar y cabría.

La feria anual celebrada, como en la actualidad, el tercer domingo de noviembre y sus dos sucesivos días aportaba poco interés al limitarse *"a la venta de algunas de las caballerías*

sobrantes de la feria de Cocentaina y a la realización de muy pocos géneros en sus diferentes clases, de ropas, quincalla, zapatería etc”, el semanal mercado tenía como principal objeto abastecer de salazones, cereales y legumbres, “en particular a los vecinos del campo”.

Las vías de comunicación a cargo del Estado las formaban únicamente las carreteras de Casas de Campillo a Valencia con sus secciones a Albaida y a Alcuía y los caminos vecinales no definidos “de manera concreta y terminante en resoluciones oficiales” la unían con los pueblos limítrofes de Vallada, Mogente, Benejama, Bocairant y Agullent, “cuyo estado por punto general es bastante lastimoso a consecuencia de los pocos recursos que para su recomposición pueden destinarse”. Con este apenado estado el Ayuntamiento no emprendía obras públicas ni se planteaba ensanche alguno siendo únicamente de su propiedad los edificios albergadores de la Casa Consistorial y de la Cárcel que en número de una

era la del partido, ni sostenía “porque no puede” institutos, museos o centros de instrucción de ninguna clase.

Un total de seis escuelas municipales, cuatro

para niños que asistían a 479 y dos para niñas donde acudían 377 constituían junto a las dos particulares, una para cada sexo, su oferta educacional debiendo anotar las conferencias agrícolas gratuitas dirigidas por el maestro de la escuela superior e inauguradas el 16 de noviembre a las que no acudió nadie. Veintiún sacerdotes atendían espiritual e incluso materialmente a los fieles en un total de once iglesias y santuarios consagrados al culto en todo nuestro término, pertenecientes a las jurisdicciones de la parroquia de Santa María regida por el Pbro. Francisco Gómez Ochando y a la de San Carlos por el Pbro. José Melo Vilella, erigida tras la firma del Concordato de 1851, “dos filiales con los nombres de San Miguel y Fontanares; una Iglesia denominada de San Francisco, un convento de monjas y cinco hermitas (sic) conocidas con los nombres de Ermiteta, Santa Ana, San Vicente, San Onofre y San Esteban” cuyos cuerpos descansaban eternamente en los dos cementerios parroquiales existentes “uno para el casco de la población y alquerías y heredades próximas, y otro para el caserío de Fontanares y heredades del término situado en la parte denominada los Alhorines, sin que las condiciones de la población de este término hayan hecho necesaria la construcción de ningún otro para disidentes de la Religión Católica”.

Aquella difícil y preocupante situación llevó a tomar serias decisiones como la reseñada en el acta de la sesión del Cabildo celebrado el 21 de noviembre en la que no fue oficiado festejo alguno por el casamiento de S.M. el Rey Alfonso XII con la princesa M^o Cristina de Habsburgo Lorena, llevado a cabo a las doce y media de la fría mañana del miércoles 29 de aquel mes. La Municipalidad felicitó a la regia pareja que se unió en santo sacramento en la basílica de Atocha siendo saludada en medio del sonar de los tambores por la muchedumbre que llenaba el largo itinerario, después que el día anterior en el palacio del Pardo se procedió a la lectura de las capitulaciones matrimoniales, por medio de un telegrama que ascendió a 2'95 ptas.

El viernes 30 de enero de 1880 con el envío de la instancia suscrita por el cávila Rafael Marcos Montés “como presidente electo de la Sociedad que trata de establecerse en la Villa” junto a una copia de su reglamento comenzaba una nueva y en determinantes momentos preocupante espera

marcada, dos días después, cuando el gobernador que ejercía su cargo desde el 29 de diciembre último y desconocedor de la organización y

Rafael Marcos

problemática del festejo requería del alcalde información "a cerca de la conducta y antecedentes del recurrente y cuanto se le ofrezca sobre el particular de que se trata". Fue el martes 17 de ese mes cuando la primera autoridad local asociaba al informe favorable de Rafael Marcos, habitante de la calle la Iglesia 15, de 30 años de edad y propietario de una abacería, otro referente a las atribuciones conferidas a la Junta Directiva, en materia de aprobación de atavíos, instrucciones para el uso de la pólvora, redacción y confirmación de actos junto al polémico traje utilizado por la filada de *Capellans*, cuya conducta además, levantó numerosas protestas desde su reaparición en 1878 y que ya entonces causó numerosos problemas al alcalde José Nadal Insa.

Los repetidos ruegos de los miembros de la sociedad ante la municipalidad por no poderse establecer y llevar a cabo sus reuniones y gestiones en todo lo que les pudiese convenir optó la petición y súplica del propio alcalde ante el gobernador, quien consentía su creación no exenta de algunas

puntuaciones respecto a determinados artículos.

Recibida la ansiada autorización el primer día de abril, fue el alcalde mediante oficio, el comunicador de su contenido al propio presidente y con él a todos los componentes del casino que, en gran regocijo mostrado en la junta extraordinaria celebrada en la tarde de ese mismo jueves, quisieron solemnizar tan magno alcance solicitando del Consistorio la correspondiente autorización para llevar a cabo una serenata el domingo siguiente, día 4, "con las primeras oraciones de la noche" en su sede social a la que asistió en representación de la Municipalidad su comisión de fiestas, alumbrado eléctrico y ermitas que presidida por el cuarto teniente de alcalde José Montés Castelló quedaba integrada además por los regidores Juan Sanegre Marcos, Eduardo Úbeda Montés, Eulogio Calabuig Reig y Salvador Delgado Segura, no faltando en el gozoso acto, las felicitaciones y parabienes, las palabras y los buenos deseos para el largo y en ocasiones angosto camino que iniciaban en la preparación y gestión de la fiesta de moros y cristianos.

L'impacte de la comissió d'arquitectura

a la Vall d'Albaida (1790-1846)

Frederic Oriola Velló

LA COMISSIÓ D'ARQUITECTURA (1790- 1846).

Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València.

L'Acadèmia de Sant Carles té com precedent l'Acadèmia de Santa Bàrbara (1754- 1759), que desaparegué per carència de subvencions i suport econòmic. Poc després, ja el 1762, s'inicia de nou l'intent de crear una nova acadèmia de belles arts a l'actual País Valencià, cosa que s'aconseguí el 1766, amb l'aprovació dels estatuts.¹

El present article ens mostra el funcionament de la Comissió d'Arquitectura, òrgan dependent de l'Acadèmia, i que, a més d'aportar-nos informació acadèmica sobre els examinats que passaren per allí en les diferents arts, ens informa d'obres d'arquitectura civil i religiosa de gran nombre de localitats del País Valencià, i de les zones geogràfiques veïnes com Múrcia, la Manxa, Aragó i el Principat.

Pel que fa al marc cronològic, oscil·la entre finals del segle XVIII i la primera meitat del XIX, concretament, entre 1790 i 1846, que és del que s'hi conserva documentació. En quan al marc geogràfic, per un motiu pràctic i

didàctic, hem decidit estudiar l'impacte de la comissió a una comarca concreta: la Vall d'Albaida.

Les fons emprades, i que d'ara endavant apareixeran abreviades, han estat:

- *Extractos de Comisión de Arquitectura (1790- 1827)*_ ECA.
- *Libro de acuerdos de la Comisión de Arquitectura (1828- 1846)*_ JCA.
- *Libro de aprobados en pintura, escultura, arquitectura i maestros de obra (1768- 1845)*_ LAPEAMO.

Creació de la comissió:

La Comissió d'Arquitectura naix per imitació de l'Acadèmia de San Fernando de Madrid amb l'objectiu de "facilitar el pronto despacho en las obras que se presenten, y aprobación de arquitectos y maestros de obra"². Sent autoritzada per la R.O. de 2 de novembre de 1789, i realitzant l'estatut o constitució pel govern intern, aprovada per la R.O. de 22 de novembre de 1790.³ Celebrant la seva primera sessió l'11 de

desembre de 1790, amb l'aprovació dels plànols delimitats per Josep García, per un cementeri a Picassent.⁴

La junta es componia de cinc persones, extretes entre els directors i tinents d'arquitectura, per evitar l'empat en cas de votació, a més del secretari, que era el de l'Acadèmia.⁵

Aquesta junta, a més de realitzar els exàmens de grau, analitzava els projectes de plànols, dissenys i expedients d'obres que hi arribaven, tant de caire civil com eclesiàstic.⁶

Competències:

Pel que fa a les competències i afers als que es dedicava la Comissió d'Arquitectura podem dividir-les en cinc:

- 1.- **Exàmens:** eren els encarregats de la concessió dels diferents títols, on trobem: agrimensors, oficials d'obra, mestres d'obres, arquitectes i acadèmics de mèrit.⁷ En relació a la titulació d'arquitectura, cal assenyalar que aquests estudis cessaran al crear-se el 1846, l'Escola Superior d'Arquitectura de Madrid, no tornant a València fins 1966.⁸
- 2.- **Obres municipals:** aquelles encarregades pels municipis. Ací trobem una gran tipologia: obres hidràuliques (assuts, ponts, sèquies, fonts); obres urbanístiques (obertura i ampliació de carrers, plànols del terme,...); obres d'infraestructura (ajuntaments, presons, almodins, cementeris...)... Fou molt important l'aportació de la comissió per al cas de València, quan les desamortitzacions del segle XIX, amb els eixamples, prolongacions i alineacions de carrers, destacant el plànol topogràfic de 1835.⁹
- 3.- **Obres particulars:** aquelles encarregades per particulars. Com l'estudi de les mesures de seguretat d'obres, projectes privats, plànols de capelles i oratoris en heretats...
- 4.- **Obres públiques:** aquelles encarregades pels organismes oficials. Com construcció de carreteres, realització de ponts, de presses, amollonaments de termes, etc.
- 5.- **Obres religioses:** aquelles per a l'església catòlica. Hi trobem creació de capelles (com per exemple, l'auge de les capelles de la Comunió al País Valencià, entre el darrer terç del segle XVIII i la primera meitat del XIX), retaules, altars, ermites...

L'IMPACTE DE LA COMISSIÓ A LA VALL D'ALBAIDA.

Els exàmens:

Pel que fa a les gents de la comarca de la Vall d'Albaida, que es presentaren als diferents exàmens que gestionava

l'Acadèmia, cal assenyalar, després de veure la documentació, que cap es presentà a les proves d'arquitecte i d'acadèmic d'honor en Sant Carles; examinant-se de les proves d'agrimensura i de mestre d'obres.

Pel que fa al títol d'**agrimensor**,¹⁰ l'examen consistia en una prova de geometria i d'aritmètica. Si s'aconseguia, s'expedia el títol d'agrimensor amb la limitació d'únicament poder mesurar camps.¹¹ Pel que fa a la Vall d'Albaida, fou molt minoritària en aquests exàmens, trobant-se un total de cinc, localitzats en les viles d'Ontinyent, d'Albaida i d'Aielo.¹²

Quadre 1: títols d'agrimensor.

Data	Nom i cognom	Localitat
1791, octubre, 5	Francisco Borrell	Aielo
1793, març, 9	Josep Tormo	Ontinyent
1818, juny, 18	Joaquín Tormo	Ontinyent
1825, juny, 9	Pedro Herrero y Soler	Albaida
1829, setembre, 11	Salvador Vicente Soler	Aielo

Elaboració pròpia. Extret de l'ECA i de JCA.

Major fou la presència als exàmens de **mestre d'obres**¹³ i, encara que es segueix trobant una majoria d'examinats de la vila d'Ontinyent, el nombre d'habitants d'altres llocs de la comarca augmenta.

Durant l'Antic Règim, hi havien diferents institucions encarregades per donar els títols de mestre d'obres i mestre d'arquitectura. Ja al darrer terç del segle XVIII, amb la creació de l'Acadèmia, conviurà aquesta amb els diferents gremis de mestres d'obres, com el de València, Xàtiva, Gandia..., i les altres institucions. Açò canvià quan, per mig d'una Reial Ordre signada el 1787, s'imposà que cap *tribunal, ciudad, villa, ni cuerpo alguno eclesiástico o secular* [podrà] *conceder título de arquitecto, ni de maestro de obras, ni nombrar para dirigirlas al que no se haia* (sic) *sugetado al riguroso examen*.¹⁴ Quedant l'Acadèmia, com l'única institució amb aquesta competència.¹⁵

Açò suposà un problema, ja que els titulats pels antics gremis, degueren tornar a passar per l'acadèmia per a tornar-se a examinar. Aquesta situació perdurà fins el 1801, on es decidí seguir amb el que acordà l'Acadèmia de S. Fernando, i deixar d'expedir els títols a aquests antics mestres d'obres.¹⁶

Així, en aquests moments de finals del segle XVIII, l'acadèmia expedirà dos tipus de títols als mestres d'obres antics: el títol amb plenes competències i el de competències limitades:

Pel que fa als títols amb plenes competències als mestres d'obra antics, les trobem definides el 1789:

*Títulos con limitación a edificios y casas particulares, pudiendo tasar, medir, idear y dirigir las obras de esta naturaleza, y no otras superiores de cualquier clase y condición que sean.*¹⁷

Es a dir, podien projectar i dirigir tota classe d'edificis particulars, però no els edificis públics, ni tampoc aquells edificis particulars, amb un ús públic (capelles, hospitals,...).¹⁸

En quan als títols amb competències limitades, vegem com els mestres d'obres no tenen la possibilitat de fer visures. Així, d'ells es deia el 1789:

Títulos con limitación a edificios y casas particulares, con prohibición de hacer visuras, pero con facultad de idear, dirigir y ejecutar obras de esta naturaleza, y no otras superiores de cualquier clase que sean. Y otros con menos facultades con esta señal *.¹⁹

Entenem en aquest context per visurar, l'examen o reconeixement visual d'una obra, per veure i determinar el seu estat. Títols amb aquestes característiques s'hi troben fins el 1800.²⁰

Uns anys després, ja a primeries del segle XIX, es restablí

el títol de mestre d'obres, però reduint-se les seves competències, sols podent intervenir a les construccions baix la direcció d'un arquitecte, i a fer mesures, taxacions

i reparacions d'edificis particulars.²¹

Por deliberación de la junta ordinaria de 6 de agosto, 3 de diciembre y 1 de octubre de 1815, se restableció el título de maestro de obras, con facultades de idear, tasar, medir y dirigir, casas y edificios particulares, que no contengan adornos arquitectónicos, haciéndose los exámenes y despachándose los títulos por la Junta

Data	Nom i cognom	Observacions
1792, maig, 2	Josef Galvis ²³	Li se donà el títol en la junta ordinària de 14 de maig
1793, agost, 20	Josef Tormo, agrimensor ²⁴	Amb facultats per taxar y mesurar
1794, març, 8	Domingo Pastor i Soler ²⁵	Li se donà en la sessió de 15 de març, amb facultats per taxar
1794, abril, 16	Josef Tormo ²⁶	Li se donà en la junta ordinària de 5 de maig
1794, abril, 18	Tomás Tormo ²⁷	Li se donà en la junta ordinària de 5 de maig
1797, maig, 3	Francisco Roses ²⁸	Li se donà en la junta ordinària de 7 de maig
1797, juny, 12	Antonio Pasqual ²⁹	Li se donà en la junta ordinària de 23 de juliol
1800, març, 15	Juan Parlón ³⁰	-
1829, abril, 23	Juan Pastor i Vidal ³¹	Presentà el projecte d'una casa fàbrica de paper. Li se donà en la junta de 6 de maig.
1830, abril, 15	Joaquín Tomás Tormo i Galbis ³²	Presentà el projecte d'un hostal. Li se donà el 3 de juny, fent l'examen d'un molí de dos pedres

*Comisión de Arquitectura.*²²

Quadre 2 (dalt): títols de mestre d'obres a Ontinyent.

Quadre 3 (baix): títols de mestre d'obres a la resta de la comarca.

Data	Nom i cognom	Localitat	Observacions
1797, diciembre, 10	Miguel Cuenca ³³	Bocairent	
1797, diciembre, 19	Joaquín Fayos ³⁴	Pobla del Duc	Sense poder fer visures, ni taxar, ni formar projectes. Li se donà en la junta de 7 de gener de 1798.
1797, diciembre, 23	Josef Sanz y Ribes ³⁵	Benigànim	Sense poder fer visures, ni taxacions, actuant sols a edificis ordinaris. Li se donà en la junta de 7 de gener de 1798
1800, març, 15	Venancio Pla ³⁶	Albaida	
1800, setembre, 23	Pasqual Gilabert ³⁷	Ràfol de Salem	Sense poder fer visures, ni taxacions, sols podent actuar en edificis ordinaris. Li se donà en la junta d'11 d'octubre de 1801
1800, setembre, 29	Ramón Palos ³⁸	Pobla del Duc	Sense poder fer taxacions, ni visures
1800, novembre, 1	Josef Benavent ³⁹	Quatretonda	Sense poder fer visures. Li se donà en la junta d'11 d'octubre de 1801
1801, juliol, 4	Francisco Calatayud ⁴⁰	Albaida	Li se donà en la junta de 12 de juliol
1801, agost, 18	Vicente Herrero ⁴¹	Agullent	
1837, maig, 9	Rafael Pla ⁴²	Albaida	Presentà el projecte d'una fàbrica de draps. Li se donà el títol el 13 de juny, fent l'examen d'una casa de llaurador, amb totes les seves oficines per treballar la terra i collir els fruits, premsa, pedres per a fer oli, i bodega

Elaboració pròpia.

problema d'intrusisme professional.⁴³ Aquest intrusisme serà denunciat a València, Alacant, Xàtiva,... També a Ontinyent se'n trobaran de

denúncies. Així en la junta de 18 de novembre de 1835, el corregidor de la vila demanava les diligències practicades a instància del mestre d'obres José Tormo, contra l'oficial Francisco Terol, enviant a la vila per a que informaren als acadèmics Salvador Escrig i Francisco Calatayud.⁴⁴ Uns anys després, en la junta de 19 d'agost de 1845, es rebé un comunicat del Cap Superior Polític, adjuntant una exposició de l'ajuntament d'Ontinyent, prohibint la direcció d'obres als oficials d'obra i gent no titulada.⁴⁵

Aquestes queixes es repeteixen, des de mitjans del segle XVIII, fins ben avançat el segle XIX, per tot arreu del País. Açò ens fa plantejar-nos diferents hipòtesis del perquè la gent, per a les seves obres llogava a no titulats. Diferents poden ser els motius per explicar aquest intrusisme:

- Per un costat, el nombre de titulats per l'Acadèmia és molt minso, sent-ne molt pocs per a les dimensions de tot el País Valencià. Així, expedicions del títol de mestre d'obres a la Vall d'Albaida entre 1792 i 1837, sols n'hi han 18.
- Les despeses sempre eren majors si el projecte el feia un titulat amb estudis que un oficial amb una formació empírica.
- Durant diferents períodes, els estudis de mestre d'obres desaparegueren. Així, si proporcionalment ja hi havia pocs mestres d'obres, encara hi havia menys arquitectes per a realitzar les obres de tot el País Valencià (exemple: entre 1790 i 1846 no trobem cap arquitecte que passara per l'Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, a la Vall d'Albaida), així no seria estrany que es recorreguera a oficials experimentats, davant la necessitat de fer obres.

Obres Municipals:

Sis són les entrades vinculades a obres municipals, afectant a les poblacions de Bocairent (3), Albaida (1), l'Olleria (1) i Ontinyent (1). On a més de les diferents obres d'infraestructura per a Bocairent, com són la casa

consistorial, la presó i l'almodí, les hidràuliques d'Ontinyent i la realització del plànol del terme d'Albaida, són de destacar les obres de construcció de dos cementeris a la comarca: un a Bocairent i l'altre a l'Olleria.

Encara que la normativa vinculada a l'extracció dels cementeris sorgeix al darrer terç del segle XVIII, la pràctica real cal ubicar-la al primer terç del segle XIX.⁴⁶ Aquest és el gran període de creació de cementeris, buscant llocs ventilats per ubicar-los i així evitar els anteriors problemes sanitaris, derivats de la convivència als nuclis urbans entre vius i morts. També en relació a aquestes dues obres, cal assenyalar que foren realitzats els seus projectes per l'arquitecte i posterior acadèmic de mèrit Salvador Escrig.⁴⁷

Quadre 4: obres municipals

Data	Assumpte	Població
1793, març, 9	Taxació dels plànols i deites, del pantà d'Ontinyent, signat per Vicente Gascó	Ontinyent
1793, abril, 19	Taxació de diverses obres, que dirigeix Vicente Gascó.	Bocairent
1795, novembre, 16	Es taxaren els dissenys i càlculs de cases consistorials, presons, i almodí, signats per Vicente Gascó	Bocairent
1803, juliol, 1	Aprovació i taxació, d'un cementeri, del·lineat per Salvador Escrig	Olleria
1805, juliol, 30	Taxació de les dietes de Vicente Puchol, per la realització del plànol del terme municipal	Albaida
1829, octubre, 21	Ofici acompanyat de l'expedient per la construcció d'un nou cementeri, amb dos plànols, un signat pel mestre d'obres José Tormo Ferrero, i el segon pel director Salvador Escrig; acordant que es deliberarà el segon projecte.	Bocairent

Elaboració pròpia. Extret de JCA.

Obres particulars:

Dintre de les obres particulars, hi trobem tres casos, ubicats als actuals nuclis d'Ontinyent i Fontanars, dedicats a la construcció de capelles en cases particulars a les heretats.

Al voltant de la vila d'Ontinyent, i principalment a l'altiplà de Fontanars, es poden trobar encara les restes de gran nombre de construccions de les famílies nobiliàries i terratinents. Famílies que controlaven grans extensions de vinyes, càrrecs polítics, influències a València, Madrid, París,... Famílies com: els Torrefiel, els Osca, els Alonso, els Jordá, els Puig, els Cubelles, els Dupuy de Lome, els Puigmoltó, els Latonda... Elles solien encomanar la creació a les seves residències de capelles i oratoris per poder assistir a la missa diària, sense tindre que ixir de les seves possessions.

Quadre 5: obres particulars.

Data	Assumpte	Localitat
1840, febrer, 22	Aprovació del projecte d'un retaule d'un ermitori, pel terme de la vila d'Ontinyent, remès pel Governador Eclesiàstic de l'Arquebisbat, i acordant informar-li, que el torni al interessat, però prohibint-li la seva execució	Ontinyent
1841, gener, 28	Projecte d'una capella o ermitori, dissenyada per Juan Carbonell, en una casa de camp. La junta, no l'apravà per falta de documentació.	Ontinyent
1841, març, 20	Aprovació del projecte d'un oratori per a la casa de Joaquín Osca, en el terme d'Ontinyent, partida dels Alforins, delineada per Vicente Belda	Fontanars

Elaboració pròpia. Extret d'ECA i JCA.

Obres públiques:

Tres són les notícies classificables com a obres públiques. Dues relacionades amb carreteres, amb l'objectiu de facilitar les comunicacions entre la capital i Alacant, travessant les comarques centrals; trobant: les obres al port de Benigànim i la carretera des de Xàtiva fins Alacant passant per Alcoi, més la carretera d'Ontinyent fins Sax.

La tercera notícia correspon a l'inici de la divisió dels termes de les poblacions de l'antiga baronia de Lutxent.

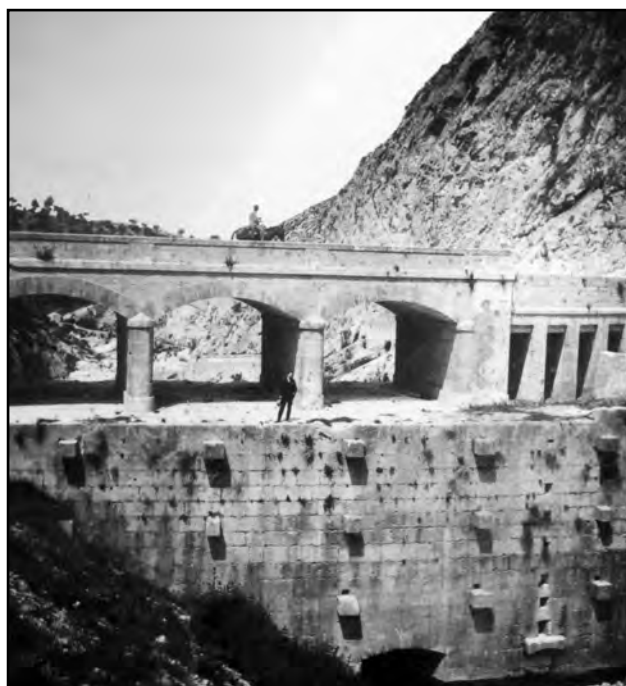
Quadre 6: obres públiques.

Data	Assumpte	Localitat
1792, maig, 16	Projecte i càlcul, format per Bartolomé Ribelles, per habilitar el port de Benigànim	Benigànim
1830, abril, 15	Ofici de l'Intendent de la Província, informant sobre el projecte de Compte de Torreñel, per fer una carretera des de Xàtiva, pel port d'Olleria, Albaida, Cocentaina, Alcoi fins Alacant, i altra des d'Albaida cap a Ontinyent buscant Sax, signat per l'acadèmic de mèrit Francisco Fornés, Julián Martínez, agrimensor, i Vicente Cuenca, arquitecte	Olleria Albaida Ontinyent
1846, juny, 15	Ofici del Cap Superior Polític, adjuntant el plànol de divisió dels termes de Lutxent, Quatretonda, Pinet i Benicolet, per a la seva revisió, taxació i elaboració en net.	Lutxent Quatretonda Pinet Benicolet

Elaboració pròpia. Extret d'ECA i JCA.

Obres religioses:

En quan a obres religioses en trobem sis, repartides entre Sant Pere (1), Bocairent (1), Benigànim (1) i

Pantà d'Ontinyent

Ontinyent (3); amb diferents projectes, com: construcció d'esglésies i capelles, d'ermites, d'altars, de retaules. Trobant el projecte d'una nova església i convent de mongesses per a Benigànim.⁴⁸

Quadre 7: obres religioses.

Data	Assumpte	Localitat
1792, maig, 14	Aprovació i taxació, del plànol format per Vicente Marzo, per a la parròquia del lloc de Sant Pere ⁴⁹	Sant Pere
1803, maig, 21	Aprovació del disseny de l'altar major per l'església parroquial, delineat per Joaquín Martínez	Bocairent
1803, juliol, 1	Aprovació del disseny de la nova església i convent de mongesses	Benigànim
1826, agost, 30	Aprovació del disseny d'un altar de S. Josef, per a la parroquial de Sta. Maria, ideat per Joaquín Tomás	Ontinyent
1827, gener, 26	Aprovació del plànol de l'altar de la capella de la comunió, per la parroquial de Sta. Maria, ideat i delineat per l'arquitecte Juan Marzo i Pardo	Ontinyent
1836, juliol, 18	Aprovació del projecte de reconstrucció de l'ermita de S. Antoni Abad, realitzada per l'arquitecte Timoteo Calvo	Ontinyent

Elaboració pròpia. Extret d'ECA i JCA.

CONCLUSIONS:

En aquest treball hem vist l'impacte de la Comissió d'Arquitectura, en una comarca concreta, la Vall d'Albaida. Aquesta, està conformada per 34 pobles, dels que a la documentació apareixen referències de 15 localitats, distribuïdes de la següent manera:

Quadre 8: localitats.

Localitat	Exàmens	O. Mun.	O. Part.	O. Pub	O. Rel	Total
Agullent	1	-	-	-	-	1
Aielo	2	-	-	-	-	2
Albaida	4	1	-	1	-	6
Benicolet	-	-	-	1	-	1
Benigànim	1	-	-	1	1	3
Bocairent	1	3	-	-	1	5
Fontanars	-	-	1	-	-	1
Llutxent	-	-	-	1	-	1
Olleria	-	1	-	1	-	2
Ontinyent	10+2 ⁵⁰	1	2	1	3	19
Pinet	-	-	-	1	-	1
Pobla del Duc	2	-	-	-	-	2
Quatretonda	1	-	-	1	-	2
Ràfol de Salem	1	-	-	-	-	1
Sant Pere	-	-	-	-	1	1
TOTAL	25	6	3	8	6	48

Elaboració pròpia.

Notes

¹ ALDANA FERNÁNDEZ, S. (2001) *La Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia: historia de una institución*. Ed. Real Academia de Bellas Artes de San Carlos et. al. Valencia. P. 229.

² Arxiu de la Reial Acadèmia de Belles Arts Sant Carles (ARABASC). Llibre d'acords de juntes particulars (1787-1800), f 27, 1789, abril, 7.

³ LLORCA DÍE, F. (1932) La escuela valenciana de arquitectos. En *Archivo de Arte Valenciano, año XVIII, enero- diciembre*. Publicación de la Academia de Bellas Artes de San Carlos. Valencia. P 59- 78.

⁴ ARABASC. ECA, f 2, d'11 de decembre de 1790.

⁵ LLORCA DÍE, F. (1932) Op. cit

⁶ RODRIGO ZARZOSA, C. (2001) La enseñanza de la arquitectura en la Real Academia Bellas Artes de San Carlos y la formación de la biblioteca. En *Tratados de arquitectura de los ss. XVI-XVII. Valencia, museo de Bellas Artes del 10 de abril al 20 de mayo de 2001*. Ed. Conselleria de Cultura, et al. València. P 93- 111.

⁷ RODRIGO ZARZOSA, C. (2001) Op. cit.

⁸ JIMÉNEZ IRANZO, R. (1997) Discurso de recepción del académico de número Ilmo. Sr. D. Román Jiménez Iranzo, "Los orígenes de la Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Valencia". En *Archivo de Arte Valenciano, año LXXVIII*. Publicación de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos. València. P 242- 249.

⁹ LLORCA DÍE, F. (1932) Op. cit.

¹⁰ Diccionari Català- Valencià- Balear. En: dcvb.iecat.net. L'Alcover- Moll el defineix com: *Midador de terres; el qui es dedica a l'agrimensura*. I l'agrimensura, com: *art de midar la superfície de les terres i de fer-ne els plans*.

¹¹ RODRIGO ZARZOSA, C. (2001) Op. cit.

¹² En relació a Aiello, la documentació no aclareix si es tracta d'Aiello de Rugat.

¹³ Diccionari Català- Valencià- Balear. En: dcvb.iecat.net. En relació a aquest títol, l'Alcover -Moll, el defineix dintre de l'entrada *Mestre*, en sisè lloc, com: *El qui condueix el personal o dirigeix les operacions d'una obra, d'un servei. Mestre d'obres: el qui dirigeix la construcció d'edificis*

¹⁴ ARABASC. Llibre d'acords de juntes particulars (1787-1800), f 29, 1789, mayo, 15.

¹⁵ LLORCA DÍE, F. (1932) Op. cit.

¹⁶ ARABASC. Llibre d'actes (1801-1812), f 34, junta de 1801, novembre, 8.

¹⁷ ARABASC. LAPEAMO, f 27, de 14 de setembre de 1789.

¹⁸ Respecte a aquesta categoria, Carmen Rodrigo Zarzosa, assenyalava que s'hi realitzen exàmens fins 1796, mentre a la documentació, concretament al LAPEAMO, trobem persones examinades d'aquest títol entre 1789 i 1801.

¹⁹ ARABASC. LAPEAMO, f 33, de 6 de setembre de 1789.

²⁰ ARABASC. LAPEAMO, f 37, de 16 de novembre de 1800.

²¹ RODRIGO ZARZOSA, C. (2001) Op. cit.

²² ARABASC. LAPEAMO, f 32, de [1815]. Trobant expedicions de títols entre el 26 d'octubre de 1815 i el 26 de gener de 1816.

²³ ARABASC. LAPEAMO, f 30, i ECA, f 6.

²⁴ ARABASC. ECA, f 9.

²⁵ Idem. ECA, f 10.

²⁶ Idem. LAPEAMO, f 30, i ECA, f 10.

²⁷ Idem. LAPEAMO, f 30, i ECA, f 10.

²⁸ Idem. LAPEAMO, f 31.

²⁹ Idem. LAPEAMO, f 31.

³⁰ Idem. ECA, f 14

³¹ Idem. JCA, f 32-34 i f 35-39.

³² Idem. JCA, f 58- 60.

³³ Idem. Lligall Matrícula (1772-1833) i (1855- 1859). Llibre d'aprovat de Mestre d'Obres de la RABASC, f 9, i també al LAPEAMO, f 31. Encara que és natural de Xàtiva, ell resideix a Bocairent. Molt probablement aquest siga família dels "Cuenca" de Xàtiva. Aquesta, fou una família destacada al trànsit del s. XVIII al XIX, com a mestres d'obra i arquitectes, on trobem: el pare Francisco Cuenca (mestre d'obres, al 1792), i posteriorment, els fills Francisco y Miguel (arquitectes, al 1831). Veure: Berchez, J; Corell, V. (1981) *Catálogo de diseños de arquitectura de BB.AA. de San Carlos de Valencia (1768-1846)*. Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia y Murcia. Xarait Ediciones. Valencia

³⁴ Idem. LAPEAMO, f 36. En la documentació apareix com a Pobla de Rugat.

³⁵ Idem. LAPEAMO, f 36.

³⁶ Idem. ECA, f 14

³⁷ Idem. LAPEAMO, f 37.

³⁸ Idem. LAPEAMO, f 37. A la documentació apareix com a veí de "Puebla del Duque".

³⁹ Idem. LAPEAMO, f 37.

⁴⁰ Idem. LAPEAMO, f 32.

⁴¹ Idem. LAPEAMO, f 32.

⁴² Idem. JCA, f 211- 212 i 213-214.

⁴³ En relació a l'intrusisme, no sols el trobarem en l'arquitectura, també els retaulistes i adornistes es queixaran de que hi ha fusters no titulats treballant en les seves competències o en pintura s'hi troben els problemes amb els pintors d'imatges sagrades o de munició. Sols cal fullejar el Llibre d'actes de la Real Acadèmia de San Carlos (1768-1786) per veure aquestes queixes als darrers anys el segle XVIII.

⁴⁴ Idem. JCA, f 184- 186, de 18 de novembre de 1835.

⁴⁵ Idem. JCA, f 284- 286, de 19 de agost de 1845.

⁴⁶ ORIOLA VELLÓ, F. (2004) *Cultura funerària i evolució del cementeri de Quatretonda*. Sèrie Mestre Codonyer, 31. Ed Ajuntament i Cooperativa V. de Quatretonda. Quatretonda. P 43. La primera norma per a extraure els cementeris dels nuclis urbans, fou la Reial Cèdula de 1787, de Carles III.

⁴⁷ Veure: ALDEA HERNÁNDEZ, A. (1995) El arquitecto Salvador Escrig. En *Archivo de Arte Valenciano, año LXXVI*. Publicación de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos. Valencia. P 91- 100.

⁴⁸ ALDEA HERNÁNDEZ, A. (1995) Op. cit. *El 30 de junio de 1803, D. Joseph Villarroya (postulador) y D. Mariano Ferrer y Aulet (secretario de la Academia), cursan una solicitud, presentando los planos delineados por Salvador Escrig de una iglesia y convento para religiosos de la Venerable Inés de la villa de Benigànim. Reconocidos y estudiados los planos del proyecto facultativo, se aprobaron el 1 de julio de 1803*

⁴⁹ En: EQUIPO AXIS (1987) *Monumentos arquitectónicos de la Vall d'Albaida: templos parroquiales*. Ed. Caja de Ahorros de Ontinyent. Ontinyent. P 288, quan es parla de l'església parroquial de la població de Sant Pere, diu que es construí en 1794 en substitució d'una anterior (de la que no se sap res), començant el dia 2 de febrer, i fent els plànols l'arquitecte José Ariño. Encara que respecte a aquest arquitecte, al LAPEAMO f 22 se'n diu que no obtingué l'aprovació com arquitecte fins el 22 d'abril de 1797.

⁵⁰ Açò cal llegir-ho com deu persones examinades entre agrimensura i mestres d'obra, més les dues notícies sobre intrusisme professional.

Les restauracions en les pintures

murals del Rellotge de Sol i Els Sants de la Pedra en Ontinyent

Part I: Notes sobre les obres, els possibles autors i els antics restauradors

Ignasi Gironés Sarrió

Imatge actual de la pintura mural del Rellotge de Sol

Imatge actual de les pintures murals dels Sants de la Pedra

Els exemples de pintures murals exteriors a Ontinyent i a la comarca de la Vall d'Albaida existents hui en dia són desgraciadament molt pocs. A la ciutat d'Ontinyent exactament no ens calen ni tots els dits d'una mà per a contar-los.

La intervenció en dos d'aquestes obres és el que ens duu a redactar aquest article, amb la intenció de fer un breu comentari sobre diversos aspectes referents a aquestes. La idea d'aquesta redacció és, a més de fer una aproximació formal i històrica de les peces, fer una reflexió sobre el que suposa la conservació d'aquest patrimoni, ens hem recolzat en alguns aspectes que surten a partir de l'anàlisi de les pintures. De tal manera es podrà veure tant el desenvolupament de temes propis de les obres com per exemple, es podrà llegir la curiosa història del pintor que realitza la restauració d'una de les obres.

La pintura mural que existeix a la frontera de l'antic Ajuntament que forma un rellotge de sol i la de l'altar dels Sants de la Pedra, ubicada en la frontera d'una antiga casa de la plaça de Baix, són dos exemples de pintura mural en l'exterior que, afortunadament, perduren als

nostres dies. Tot i que són dos mostres molt distants en cronologia, estil, temàtica i altres coses, són dels pocs exemplars d'aquest patrimoni que ens queden en l'actualitat.

De segur que no serien poques les mostres que d'aquest art es podrien trobar decorant les cases dels nostres pobles, hui magrejades pel deteriorament del temps i la poca consideració que han tingut. Si prenem com a referent èpoques passades, moments històrics anteriors, trobem que aquesta pràctica decorativa era molt comuna. Si contrastem la tipologia de cases que es conserven en els cascs antics, no seria una exageració pensar que darrere dels actuals revestiments, les capes de *godelé* o les noves utilitzacions de pedra sintètica alveolitzada - més semblants a un castell del "Compte Dràcula" que a una casa del XVIII- trobaríem molts exemples de les antigues policromies que engalanaven aquestes façanes.

Desafortunadament, factors com l'envelliment natural, el canvi de modes, les intencions especuladores, una societat desentesa amb el patrimoni i una política que no fa res per remeiar-ho fan que aquestes arts desapareguen paulatinament.

D'aquesta manera, indirectament, podem trobar un factor de revalorització de les intervencions que s'han dut a terme per tal de restaurar les policromies del Rellotge de Sol i els Sants de la Pedra. Aquestes han estat realitzades gràcies a la iniciativa de l'Ajuntament d'Ontinyent a través de la Regidoria de Patrimoni i els fons de desenvolupament regional PRODER. Una intervenció com aquesta no sols possibilita la conservació del bé cultural des del punt de vista tècnic o físic, no sols granteix la perdurabilitat d'aquest patrimoni sinó també possibilita el coneixement i l'apropament social. El coneixement de les obres implica el reconeixement de la seua vàlua artística i patrimonial perquè la societat sàpiga el que té i el que ha de conservar, i s'adone que allò que ha perdut mai serà recuperable.

Deixant de banda aquestes declaracions de principis un poc delirants, sobretot alimentades per la contemplació constant i actual de la desaparició del nostre patrimoni tot i fent el major esforç possible pel contrari, farem una breu aproximació a les obres que s'han restaurat amb la participació de l'equip de restauradors del Taller de Restauració de Pintura Mural de l'Institut de Restauració del Patrimoni de la UPV.

En primer lloc podem tractar l'exemple de les pintures murals del Rellotge de Sol de la frontera de l'antic Ajuntament d'Ontinyent. Tot i que ara estem analitzant aquesta pintura com una peça individual, amb entitat pròpia estètica i compositiva, la qual cosa afortunadament no ha desaparegut, de moment, hem de considerar aquesta obra com una menuda part de tot un conjunt pictòric que decoraria segurament la frontera de l'Ajuntament. Encara que ara ens hem

Fotografia de principis de S. XX de l'antic Ajuntament d'Ontinyent

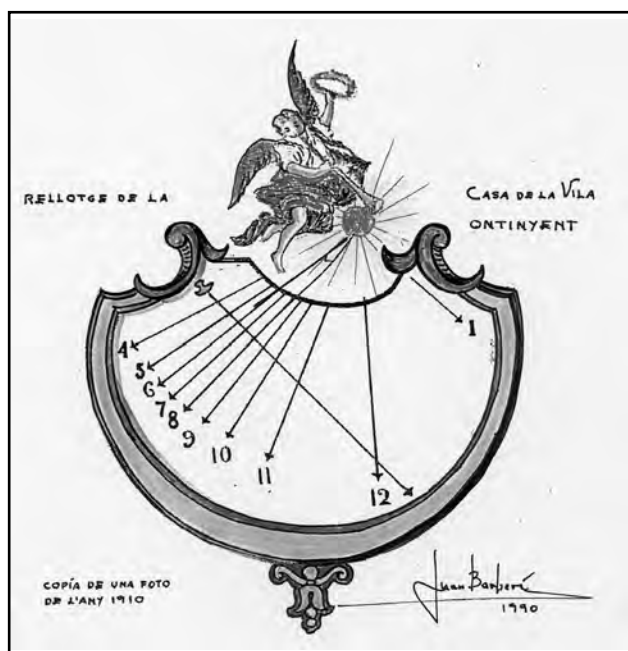

Llenç signat per Vicent Tortosa l'any 1850

acostumat a veure aquesta pintura aïllada en una part de la frontera de l'antic ajuntament, per l'època en la qual possiblement va ser realitzada no estaria originàriament sola.

La tipologia de la pintura, l'estil i els referents cronològics ens donen els indicis per a ubicar aquesta pintura en el segle XVIII. En aquesta època era molt comú policromar les façanes de les cases emprant diversos estils. El més comú era aquell que recreava o imitava falses arquitectures denominat "Trampantojo". Importat de França, on es denominava *Trope l'oeil* (enganyar els ulls), és una tècnica que tractava de provocar en l'espectador la confusió entre elements pintats i elements reals. Aquest art recrea volums inexistents en les cases mitjançant el dibuix de formes arquitectòniques, cortines, escuts, falsos efectes de llum, etc.

Evidentment, ajustar cronològicament una obra dins d'un segle és fer una aproximació molt ampla, però per tal d'extraure informació de les obres sempre hom es troba amb una manca de documentació molt gran. La poca existència de notícies o referents documentals fa que molts dels esbrinaments que es fan tinguen un contingut interpretatiu molt alt. És per tant el cas d'aquesta pintura, on la documentació coneguda que fa referència a ella és mínima fins ara. L'únic referent que pot reforçar aquesta teoria és l'existència d'una representació pictòrica de 1850 on es recrea una visió de l'antiga plaça de la Vila realitzada pel pintor Vicent Tortosa.

Dibuix de Juan Barberá Martínez d'una aproximació a la decoració de l'orla original del rellotge de sol

En aquesta imatge s'evidencia la tipologia diuïtesca que tenia l'antiga casa de l'Ajuntament, amb les seues balconades amb els llaços forjats, lluminàries, la fusteria típica del XVIII - com confirmarem amb una imatge posterior - i sobretot la policromia de la seua frontera on s'identifiquen el rellotge de sol i un escut de la ciutat amb lleons que flanquejen el balcó central de l'Ajuntament envoltants per una típica composició amb "Trampantojo" tot recreant una espècie de columnes clàssiques.

A través d'una imatge més actual, possiblement uns 50 o 60 anys després de l'execució del quadre, podem contemplar que la decoració pictòrica de la façana que anteriorment descrivíem havia desaparegut. Tot i això, encara conservava la magnífica distribució i planta del divuit de dit edifici amb una visió perfecta de la meravellosa fusteria d'època que ja no existeix, com tampoc altres exemples existents a altres palaus d'Ontinyent recentment desapareguts com la Casa Osca que de ben segur conservaria un magnífic conjunt en la seua fusteria interior. En l'actualitat podem contemplar la façana de l'antic Ajuntament completament profanada estèticament i tipològicament amb una balconada rematada amb dos lleonets.

L'obra consisteix en el dibuix policromat d'un rellotge de sol. Des del punt de vista funcional, compositivament, està constituït per dos elements; trobem un element principal que és la traça de les línies horàries, i un segon element de l'obra que constaria de la decoració artística que engalona la funció de l'obra, amb l'execució d'una magnífica figura al·legòrica.

De la primera part poques coses es poden dir més que les que comenta ja Joan Olivares¹, qui diu que és un dels exemplars més interessants de rellotges d'aquest tipus a la Vall d'Albaida i comenta tot allò que respecta a la sistematologia de les traces horàries, l'existència de la línia equinoccial i la correcta orientació. Des del punt de vista artístic es tracta d'un simple traçat lineal pintat de negre sobre fons blanc a partir de l'esgrafiament incís en la paret, molt evident quan s'està a poca distància. Aquesta distribució horària està contornejada per una orla ampla, la qual havia estat completament repintada, sense cap rastre de la policromia original ni tan sols havia sigut respectada la mínima modulació ni recreació de les seues formes originàries. Sols una tinta plana construïa completament l'orla. La composició original ha hagut de ser reinterpretada en la restauració que s'ha dut ara a terme mitjançant la documentació fotogràfica existent abans de la seua desfeta, o també amb la visualització de dibuixos i esbossos realitzats per alguns estudiosos inquietats per la conservació del patrimoni com per exemple Juan Barberá Martínez.

La segona part, des del punt de vista compositiu i segons la seua funcionalitat, és la figura d'una al·legoria, que en realitat és aquella que conté la major vàlua artística. Aquesta representació respon iconogràficament a l'al·legoria de la "Fama". Simplement consultant qualsevol font iconogràfica trobarem diverses particularitats; d'ella es diu que es tracta d'una figura femenina ja representada des de l'antiguitat clàssica. De vegades apareix en companyia de personatges il·lustres ja difunts - algunes vegades pot acompanyar personatges encara vius. Duu sempre ales que, segons Horaci², no es cansen mai. O com diu Cesare Ripa³, la trompeta apareix en el Renaixement, i a partir d'aquell moment ja serà constant. De vegades aquesta duu dues ales; fins i tot poden ser una llarga com a símbol de la bona reputació, i una curta com a símbol de mala reputació. Igualment la trompeta serà llarga si és bona fama i curta si és roïna. Per últim l'altre element que es descriu sobre les representacions d'aquesta al·legoria i que trobem representades a l'exemple que es conserva a Ontinyent és la possibilitat de trobar-la amb una palma o una corona, símbol de la victòria, de la qual la fama és conseqüència.

Segons el rigor iconogràfic emprat a la figura de l'al·legoria de la Fama, la rigorositat en el traçat de la part tècnica de rellotge i la magnífica execució denoten el pas d'una molt bona mà. Sobre aquest tema hi ha moltes llacunes, a causa de la carent documentació que es coneix fins ara. No es té cap notícia de l'obra ni indicis de l'existència d'un artista local amb tan bon art.

Pensant en pintors del segle XVIII podem fer aproximacions taciturnes de noms com els Vergara o altres cognoms il·lustres tot reconeixent carèixer de fonament a no ser que algú el trobe.

Una vegada efectuat el passeig per la pintura del rellotge de sol, realitzarem una aproximació a la pintura dels Sants de la Pedra a través d'aquells aspectes que l'obra ens permeta.

Per començar, cal centrar-se en les parts purament morfològiques. Per tal de fer referència a aquesta obra podem emprar diverses accepcions com per exemple la d'altar o altaret, retaule o plafó devocional. Compositivament està estructurat en tres parts o escenes, i per tant podem denominar-ho també tríptic. En ell estan representats en les escenes laterals els Sants de la Pedra, Sant Abdó i Sant Senén, que com el seu propi nom indica eren els sants de les pedregades, i en l'espai central es troba una representació d'una Mare de Deu amb el xiquet juntament amb Santa Anna.

Afortunadament en aquest cas, tot i ser molt poca la documentació, existeix a l'Arxiu Municipal d'Ontinyent de la qual podríem extraure algunes interpretacions sobre la seua època. Aquesta notícia la treballa l'historiador ontinyentí Antonio Llorca i Tortosa⁴, qui parla de l'existència d'una capella dedicada als Sants de la Pedra, en la qual abans de 1658 es documenta la realització d'una reforma a partir de la notícia extreta d'una claveria ordinària de 1655-1666, dades extraordinàries 1657-1658 que diu així⁵:

Obres de la caseta de la capella del portal del Riu "3 lliures 13s 6d a Joan Traver, obrer de vila, per ordre dels jurats i deliberació del consell general de 23 [dels corrents "abril"?] y son per les obres y pertrets que an gastat en la obra de la caseta de la capella dels Sants de la Pedra, al portal del Riu y cals que se a comprat per a principiar la obra que se a de fer en la capella de la Santíssima Trinitat"

En el cas que considerarem que aquesta capella es tractara de l'obra de la qual ara ens ocupem, tot i no poder confirmar-ho a partir de suposicions, parlariem d'una obra del segle XVII o fins i tot anterior. A més cal tindre en compte altre referent cronològic que és la de ser els primers patronatges de la ciutat d'Ontinyent, eclipsats a partir del segle XVII per la devoció quasi en exclusiva cap a la Puríssima, que temps enrere ja començava a guanyar devots en contra de les altres advocacions que existirien en la Vila d'Ontinyent.

Altre tret que pot ser significatiu és la utilització de

tècniques per tal de plasmar aquestos retaules devocionals de carrer, ja que en altres èpoques, segle XVIII i segle XIX, són de ceràmica.

Si busquem la resposta en les fonts iconogràfiques respecte a les figures representades, veurem com es descriu a aquestos personatges com sants d'origen oriental, representats habitualment amb vestit persa i barret frigi, que, en el cas de la representació que ací es conserva, apareixen amb corones, suposadament responent al seu origen principesc. A banda, apareixen com a elements identificatius de la vida dels Sants, a més dels nimbs, les palmes portadores pels Sants màrtirs.

Quant a la iconografia de l'escena central del tríptic cal dir que apareix una escena comuna de la Verge amb el xiquet arropada per Santa Anna, mare de la Verge, representada amb trets d'una dona d'avançada edat com sol estar representada comunament.

Imatge del tríptic dels Sants de la Pedra, possiblement el dia de la seua reinauguració

Una vegada exhaurit el "suc" que aquesta documentació ens dona, hem de dir que de tot açò no sabem el que ens queda. L'obra pateix uns desperfectes deguts als esdeveniments i revoltes socials entre 1936 i 1940, que segons declaren alguns testimonis destrueixen quasi per complet el retaule. D'ací que les interpretacions que fem al respecte de la seua iconografia típica del segle XVII hem d'agrair-les a la fidelitat amb la qual el restaurador, que va refer el retaule a l'any 1946, va treballar.

D'aquesta manera hem de pegar un bot en el temps i vindre a l'any 1946 moment en el qual es realitza la seua restauració, reforma o reconstrucció, com es vulga dir, data que apareix retolada dalt del tríptic.

Aquest fet ens desvia de manera ingressant a parlar de

l'autor d'aquesta intervenció. Tot i que no està signada, l'obra va ser repintada en 1946 per l'artista local Manuel Vidal Soriano. Es ací on obrim un parèntesi dins l'article sobre les pintures murals per parlar de l'autor de la renovació, del qual hem trobat notícies molt curioses al respecte de la seua vida com a artista.

En primer lloc és curiós, que com succeeix a altres llocs i en altres disciplines, les primeres "espases" de cada art en cada època acaben eclipsant i de vegades apropiant-se de les autories de molts autors de menor renom. És aquesta particularitat la que ocorre en esta obra.

No són poques les dades que es tenen de les magnífiques intervencions artístiques i de la bona mà que tenia l'artista local Carlos Tormo, conegut com a "Carlets", autor de moltes de les reconstruccions i reparacions de després de la Guerra Civil, fins i tot quan alguna cosa no s'ha sabut de qui era sempre se li ha atribuït sistemàticament. Aquest era el mateix cas que se suposava respecte la restauració d'aquesta obra dels Sants de la Pedra. Les primeres notícies ens conduïen per inèrcia a atorgar a "Carlets" la realització d'aquesta repintada, però són els propis descendents de Manuel Vidal els que ens confirmen l'autoria d'aquest en aquesta reforma, que al mateix temps declaren que la restauració va ser sufragada per voluntat popular de la gent del carrer, imatge a través de la qual podríem interpretar el dia de la seua reinaguració.

Fotografia de Manuel Vidal Soriano. (Gentilesa de la família del pintor)

D'aquesta manera s'obri una via d'investigació al voltant d'aquest autor que ens descobreix algunes particularitats curioses sobre la seua vida artística, com per exemple la seua tormentosa relació amb altres pintors locals com era el cas de la figura de Carles Tormo, amb el qual els descendents recorden que no hi havia massa bones vibracions, fins i tot confirmen que moltes de les obres atribuïdes a "Carlets" han estat realitzades directament per Manuel Vidal.

Manuel Vidal naix a Ontinyent en 1896. No se sap ben bé si en abril o maig, i mor en 1961. Prompte es desperta en ell la seua vocació artística i comença a aprendre dibuix amb Vicente Montés, del qual es coneix que tenia una espècie d'acadèmia d'art. Amb 16 anys es trasllada a València on, entre el 1912 i 1915, cursa els estudis artístics que ofería en aquell moment la denominada *Real Academia de Bellas Artes*

Exemplar de la papeleta de matrícula. Gentilesa de la família del pintor

de San Carlos de Valencia, com bé es demostra amb una còpia de la matrícula que del curs 1914/1915 s'han pogut localitzar. Una vegada conclusos els estudis en la Acadèmia, es queda una temporada a Barcelona, on desenvolupa activitats relacionades amb el món de l'art i especialment amb les arts decoratives, ja que participa en les ornamentacions del Palau de Pedralbes i en el Palau de Montjuïc per a l'Exposició Universal de Barcelona de l'any 1929.

Transcorreguda l'etapa de Barcelona, sobretot per discrepàncies amb els seus socis, torna a Ontinyent on serà després de la contesa civil on continua amb les seues activitats artístiques. Ens referim amb activitats artístiques a les tasques que aquestos pintors realitzaven. Tot i formats acadèmicament, cultivant el dibuix i la pintura sobre llenç, el que es donaria de menjar seria la realització de tota mena d'encàrrecs temàtics als i camps dels quals eren especialistes.

D'aquesta manera podrem trobar no sols obres pictòriques i dibuixos, sinó tot un ventall d'intervencions artístic-decoratives com per exemple decoracions de cases, cartells de festes, carrosses, decorats com per exemple els destinats a les representacions del Betlem en el Centre Parroquial, logotips, com per exemple el de la televisió local MK realitzat per M. Vidal per a la primera emissora de radio ontinyentina i que ara reutilitza la televisió.

D'aquesta manera disposem de diversos exemples on M. Vidal va intervindre en molts punts de la ciutat. Per exemple era coneguda la decoració que hi havia al hui desaparegut bar "As de oros". També participa en la decoració de les façanes de dues cases, com la del marbres Martínez al carrer Dos de Maig o la casa d'estil historicista del carrer Exea. O per exemple també té moltes intervencions en el Convent dels Franciscans d'Ontinyent, difícil d'atribuir ara per no estar cap obra signada per ell.

També el podem trobar cultivant la faceta docent, ja que durant els anys 40 del segle passat imparteix lliçons artístiques al "Patronato" a diferents pintors o artistes ontinyentins com Teodoro Valls, Ramón Insa, Francisco Bolinches o Salvador Tormo.

Pel que respecta a la seua producció pictòrica hi trobem alguns fets importants i de certa rellevància. En primer lloc indicar que la gran majoria d'aquesta producció es troba en terres d'Uruguai, on enviava als familiars immigrants a l'altra part del món, moltes d'aquestes obres on tenien millor acollida que ací. Podem trobar obres bastant representatives disperses en col·leccions particulars, però el quadre que ens desperta major admiració és una obra que per la seua història conté elements anecdòtics. Es tracta d'un quadre, còpia d'una obra del pintor francès, Isidoro Pils (1813-1875) titulat *Rouget de Lisle cantant la Marsellesa* (1848), que

Rouget de Lisle cantant la Marsellesa (1848)

pertany a les col·leccions del Museu del Louvre, i hui exposat en dipòsit en el Museu d'Història d'Estrasburg.

Aquesta obra de gran format, en el que en veu representat al compositor de la Marsellesa, va ser encarregada personalment a l'autor per l'alcalde d'ideals republicans Francisco Montés Tormo⁶. Aquest polític, que ocupà el càrrec de regidor abans de la Dictadura de Primo, i estava afiliat com a blanquista al Partit de la Unió Republicana Autonomista (PURA), que va guanyar les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931, i a partir d'aquell moment formà govern com a alcalde de la ciutat d'Ontinyent fins la seua dimissió en agost del 1936, any en què va ser assassinat pel mes de desembre, tingué la deferència de encomanar aquesta obra per tal de decorar el seu despatx privat.

La particularitat d'aquesta obra radica en què aquesta, de temàtica republicana, encarregada per un alcalde republicà ha sigut conservada gràcies a la família tant de Montés com la del pintor. L'alcalde va deixar testimoni abans de morir que després de la seua desaparició l'obra tornés al seu creador i així va ser en transcórrer uns anys des de l'esdeveniment.

Actualment aquesta obra es conserva en la col·lecció particular de la família del pintor però ben be seria mereixedora de formar part dels fons artístics municipals en homenatge tant a l'alcalde Paco Montés com al fins ara desconsiderat artista Manuel Vidal Soriano.

Concloent així aquest article, creem que s'afeg una petita aportació a la història general d'aquests "trossets" de patrimoni, que ben difícil està conservar ara per ara. Aquest fet suposa, a més a més, juntament a la restauració material de les pintures - que en la segona part de l'article es descriu detalladament - una revalorització de les peces i un reconeixement del seu valor patrimonial.

Notes:

¹ OLIVARES, Joan: *Relotges i calendaris solars a la Vall d'Albaida*. Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Ontinyent, 1998, p.p. 70-71

² HORACI: *Odes*, llibre 2, 2:7-8

³ RIPA, Cesare: *Iconologia: Overo descrittore di diverse imagini carate dell'antichita, e di propia invention*. Hidesheim (etc): Georg Olms, 1984

⁴ LLORA, Antonio: *Ontinyent y su historia*. El autor, Ontinyent, 1992, p.p. 486

⁵ Arxiu Municipal d'Ontinyent, *claveria ordinaria 1655-1666, dates extraordinàries de 1657-1658*.

⁶ GANDIA, Josep: "Ontinyent a l'època contemporànea". *Història Bàsica d'Ontinyent*. Servei de Publicacions de l'Excm. Ajuntament d'Ontinyent, Ontinyent, 1995, p.p. 247-249

Les restauracions en les pintures

murals del Rellotge de Sol i Els Sants de la Pedra en Ontinyent

Part 2: Procesos de restauración.

Iñaki Garate Llombart, Carla Rodríguez Ventura, Jose Luis Regidor Ros, Julia Osca Pons.

Reloj de sol antes de restaurar

Estado inicial del reloj de sol. .

Diferentes fases del trabajo. Desencalado de los distintos estratos en la zona del sol y aplicación del gel decapante para eliminar la pintura plástica que cubría la moldura del reloj.

PROCESO DE RESTAURACIÓN DEL RELOJ DE SOL

DESCRIPCIÓN TÉCNICA DE LA OBRA

El reloj de sol está ubicado en la fachada del antiguo ayuntamiento de Ontinyent. Su origen se remonta, al menos, a la primera mitad del S. XIX ya que se puede apreciar representado en un lienzo del pintor Vicent Tortosa datado en 1850. Situado a la izquierda del balcón principal de la fachada, en un principio hacía pareja con el escudo de la localidad pintado al otro lado del balcón y actualmente desaparecido.

De la pintura que se aprecia hoy en día, sólo la figura del ángel situada sobre el reloj es original. Está realizado aglutinando los pigmentos de origen mineral con cal, técnica que se demuestra adecuada para soportar la intemperie tal y como evidencia su aceptable estado de conservación actual. El resto de la figuración, el sol, la moldura del reloj, así como las flechas y los números que marcan las horas, se corresponden a intervenciones posteriores que fueron realizadas siguiendo el dibujo inciso original.

ESTADO DE CONSERVACIÓN

El estado de conservación de la figura del ángel era aparentemente bueno si bien presentaba numerosas pequeñas pérdidas de policromía que impedían la lectura correcta de la obra. La zona ubicada entre el ángel y el reloj, donde se sitúa el sol, ofrecía un aspecto desigual debido a la superposición de estratos de cal de diferentes colores. Se pudieron llegar a distinguir hasta

cinco estratos diferentes ordenados de la siguiente manera:

1. Fondo original con restos de una arquitectura fingida bastante simple.
2. Azul claro con rayos de sol amarillos.
3. Azul claro.
4. Ocre.
5. Blanco con rayos de sol rosáceos.

Suponemos que se corresponderán con los cambios de color de la fachada del edificio, que en la actualidad presenta un acabado en tono claro con textura rugosa que recorta el conjunto pictórico. El reloj, con su moldura, números y flechas está repintado por entero con una pintura plástica siguiendo el dibujo inciso original.

LIMPIEZA

No fue necesario efectuar ningún tipo de limpieza química en la figura del ángel. Se desencaló la zona de los rayos, entre el ángel y el reloj. Se eliminó la superposición de estratos, salvo en la esfera solar, mediante una acción mecánica con bisturí. Las trazas de figuración arquitectónica que aparecieron en el primer estrato se documentaron fotográficamente.

En la parte del reloj se procedió a la eliminación de la pintura plástica mediante el empleo de un gel decapante.

REINTEGRACIÓN CROMÁTICA

Las numerosas pequeñas pérdidas que existían en la figura del ángel se reintegraron con caseinato amónico y pigmentos minerales. Como criterio de reintegración y dependiendo de la extensión de las zonas que se debían reconstruir se emplearon distintos grafismos a base de puntos o rayas. De este modo nuestra intervención es discernible a corta distancia pudiendo diferenciarse perfectamente de la pintura original, y a larga distancia permite una correcta lectura visual de la figura.

El espacio situado a los pies del ángel se reconstruyó con una lechada de cal del mismo tono que el del resto de la fachada. Se rehicieron los rayos de sol con otra lechada de cal coloreada en correspondencia con las flechas que marcan las horas del reloj.

En la moldura del reloj se estucaron las pequeñas grietas con mortero de cal y arena y se rehizo con pintura al silicato, técnica adecuada a las exigencias de una ubicación exterior. Como referencia de esta reconstrucción se tomó una fotografía de principios del siglo XX en la que se apreciaba el diseño de la moldura, eliminado en la última intervención.

PROTECCIÓN PREVENTIVA

La protección final se realizó de acuerdo a los tratamientos dados a las diferentes zonas que comprenden el conjunto pictórico. Dado que la técnica

Eliminación de la pintura plástica en la zona correspondiente a las flechas y los números del reloj.

Detalle del proceso de reintegración de las pequeñas pérdidas de pintura situadas en la cara del ángel.

Reintegración de la zona del manto azul y la trompeta. En la foto de detalle (bajo) se puede apreciar la trama a base de pequeños puntos.

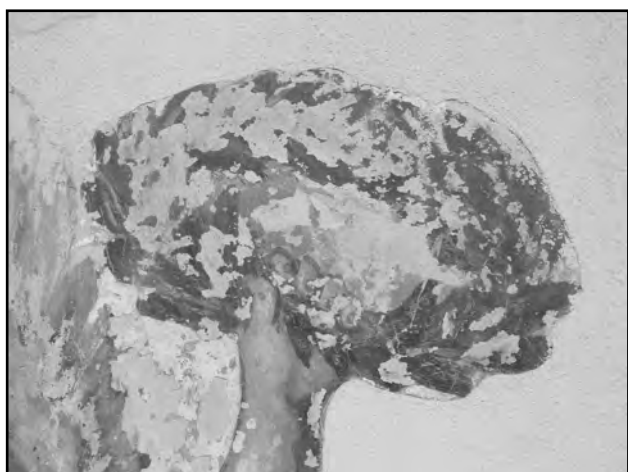

original del ángel es la pintura a la cal y la reconstrucción de la parte del sol se llevó a cabo con lechada de cal, a estas zonas se les aplicó el mismo tratamiento.

Este consistió en la aplicación del método del hidróxido de bario. La principal ventaja que ofrece este sistema, totalmente compatible con pintura de naturaleza inorgánica, como la que nos ocupa, es que devuelve la cohesión a la superficie pictórica mediante la formación de una nueva capa mineral de carbonato de bario, que ofrece una alta resistencia ante la erosión de los paramentos por fenómenos meteorológicos. Se trata de un procedimiento

complejo y delicado, ya que cualquier error de aplicación puede comprometer el resultado final. La fiabilidad de este método, aplicado por primera vez sobre pinturas murales en Florencia en 1966, viene avalada por las numerosas aplicaciones que se han hecho desde entonces hasta la fecha actual. En el reloj, reconstruido con pintura al silicato, se optó por un producto de naturaleza organosilícica con propiedades hidrofugantes, totalmente compatible con el material que se deseaba proteger.

El objetivo final de este proceso buscaba incrementar la resistencia de la superficie original a las inclemencias del tiempo y proteger las reintegraciones efectuadas en esta última intervención.

Detalle de la figura del ángel antes del proceso de reintegración.

Detalle de la figura del ángel después del proceso de reintegración.

Detalle de la figura del ángel antes del proceso de reintegración.

Detalle de la figura del ángel después del proceso de reintegración.

PROCESO DE RESTAURACIÓN DELS SANTS DE LA PEDRA.

DESCRIPCIÓN DE LA OBRA.

Se trata de una pintura mural situada en el interior de una hornacina ubicada en la fachada de una casa particular. Dividida en tres escenas, en la central figuran la Virgen y Santa Ana y a ambos lados están representados los Santos de la piedra, antiguos patronos de la localidad, San Abdón y San Senent. En la parte superior de la obra una inscripción recuerda la fecha en la que se renovó el conjunto pictórico.

Lo que se puede apreciar en la actualidad es la reconstrucción datada en 1946 ejecutada al óleo sobre los posibles restos de original.

ESTADO DE CONSERVACIÓN

La pintura ofrecía en general un mal estado de conservación debido especialmente a los siguientes factores:

1. Una técnica de ejecución, al óleo, totalmente inadecuada para su ubicación en exterior.
2. Un barniz, aplicado en una intervención anterior, que se había pasmado ofreciendo un aspecto blanquecino que apenas permitía ver la escena representada.
3. Unas condiciones ambientales adversas con una exposición directa a la luz solar durante las horas de la mañana y a la contaminación derivada del paso habitual de vehículos.
4. Un elevado número de golpes en la superficie de la pintura que ocasionaron numerosas pérdidas de mortero. Estos golpes, según el testimonio de un vecino, pudieron ser el fruto de alguna agresión sufrida por las pinturas durante la guerra civil. En la reconstrucción de 1946 el pintor optó por dejar dichas pérdidas de mortero sin estucar como un testimonio histórico del daño sufrido, limitándose simplemente a pintar por encima.

PROCESOS DE RESTAURACIÓN

LIMPIEZA

En primer lugar se llevó a cabo una limpieza superficial de tipo mecánico empleando para ello gomas Wishab de dureza media con la que se eliminaron los depósitos de polvo y contaminación atmosférica.

Se realizaron una serie de catas con distintos disolventes y metodologías para determinar el sistema más apropiado para eliminar el barniz superficial degradado. La limpieza se efectuó finalmente con una solución detergente mezcla de tensoactivos no iónicos.

Estado inicial de las pinturas.

Limpieza mecánica con goma Wishab y diferentes catas de limpieza para poder determinar el disolvente más adecuado.

Detalle de la misma zona en las que se aprecia el estucado de las pérdidas volumétricas y la reintegración cromática de las mismas.

Detalle de la misma zona antes y después de la restauración.

REINTEGRACIÓN CROMÁTICA Y PROTECCIÓN FINAL

En vista de que las pérdidas de volumen, debido a su ubicación central y su gran número, impedían la lectura correcta y uniforme de las pinturas se decidió estucarlas con mortero de cal y arena al que se añadió una resina acrílica al 10% en agua para incrementar las propiedades adhesivas del mismo.

La reintegración pictórica de dichas zonas se efectuó con pigmentos de naturaleza mineral aglutinados con caseinato amónico siguiendo un grafismo a base de puntos.

Debido al mal estado de conservación de la capa pictórica que cubría la hornacina y que simulaba un marmolizado, se decidió rehacer ésta con pintura al

Toma de detalle de la pintura una vez finalizado el proceso de restauración.

Vista general de la pintura una vez finalizado el proceso de restauración.

silicato ya que ofrece características más adecuadas para su conservación en exteriores. Seguidamente se procedió a la aplicación de una capa de protección a toda la pintura a base de resinas acrílicas para exteriores con filtro uva y antihumedad. Por último se ajustó la reintegración con pigmentos al barniz. Al tratarse de una obra con una técnica de ejecución no apta para exteriores y en vista de las condiciones ambientales adversas a las que está sometida, es recomendable realizar un mantenimiento periódico de la misma, protegiéndola nuevamente si fuera necesario, con el mismo tipo de resina aplicada en esta última intervención.

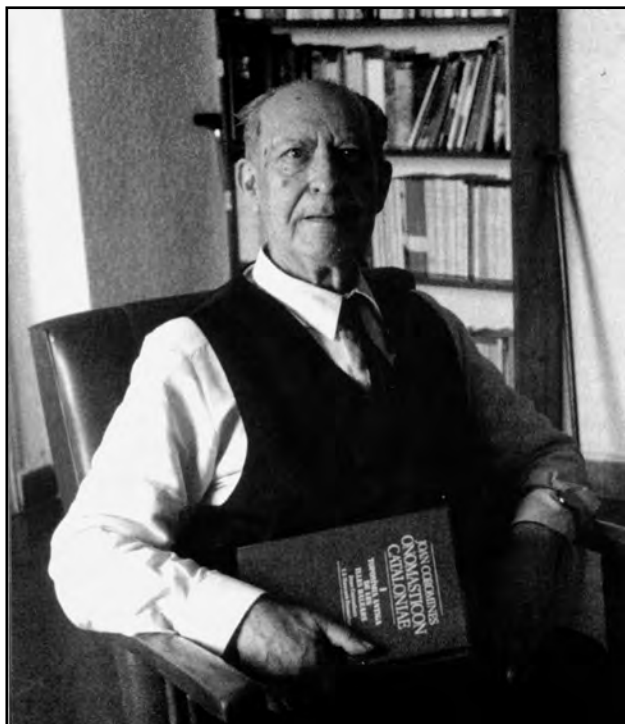

Josep Giner i Nicolau Primitiu:

a propòsit d'unes reflexions sobre història valenciana.

Josep Daniel Climent

Nicolau Primitiu i Josep Giner mantingueren una bona amistat durant molts anys. Encara que no ens consta que tingueren cap tipus de relació personal en l'època anterior a la Guerra del 36-39, ja en aquells moments tots dos col·laboraven escrivint articles en les mateixes publicacions. Per exemple, a *Acció*, setmanari editat per Acció Nacionalista Valenciana, que aparegué entre maig de 1934 i juliol de 1936, o a *Timó*, butlletí editat per *Proa (Consell de cultura i relacions valencianes)*, nascut l'abril de 1935, i que arribà a publicar 11 números, o al setmanari *El Camí*, la publicació més influent dins del moviment valencianista d'aquesta època, que publicà 134 números entre 1932 i 1934.

Segur que tant u com l'altre coneixien molt bé quines eren les activitats que cadascú duia a terme en favor de la propagació dels ideals valencianistes. Fins i tot, el mes de desembre de 1935 aparegué a *Timó* (núm. 6-7, i 10-11) l'article "Llista de noms de municipis de llengua valenciana", signat per Nicolau Primitiu, Manuel Sanchis Guarner i Josep Giner, encara que la totalitat del treball no va poder veure la llum a causa de

l'inici de la guerra del 36. Aquesta llista havia estat elaborada inicialment per Sanchis Guarner, i posteriorment Nicolau Primitiu i Josep Giner l'havien revisada.

Siga com siga, el cas és que l'amistat que nasqué aquells difícils anys es refermà encara més en una altra època encara molt més dura, en plena postguerra. El punt de contacte dels dos personatges fou l'inici dels cursos de llengua de Lo Rat Penat el 1949, impulsats per Carles Salvador amb el recolzament, entre altres, de Josep Giner, que exercí com a professor els primers anys, i de Nicolau Primitiu que formava part de la junta de govern de l'entitat ratpenatista.¹

Nicolau Primitiu i Josep Giner tenien moltes coses en comú: defensaven uns mateixos ideals valencianistes, eren partidaris d'un moviment nacionalista autòcton, i pel que feia a la llengua, eren favorables a l'ús de les peculiaritats valencianes més genuïnes, però, per damunt de tot, defensaven la unitat de tots els valencianistes i rebutjaven la formació de capelletes que només produïen enfrontaments estèrils i la divisió dels nacionalistes. En el cas de Josep Giner,

segurament per la millor formació lingüística i històrica que posseïa, adquirida com alumne de Pompeu Fabra a Barcelona, no tenia cap problema en reconèixer i acceptar les múltiples coincidències que des de Jaume I ens unien a catalans, mallorquins i valencians, tal i com veurem posteriorment.

Fruït d'aquesta amistat i relació d'anys, hem de destacar la col·laboració de Josep Giner en diversos projectes i iniciatives impulsades per Nicolau Primitiu, com ara el fet que ocupés la presidència de la Secció de llengua i literatura de Lo Rat Penat durant la presidència del bibliòfil valencià de l'entitat ratpenatista, o la participació desinteressada de Giner en un dels majors projectes duts a terme per Nicolau Primitiu, l'Editorial Sicània, i des de 1958 l'edició de la revista *Sicània Mensual*.²

Per tot el que hem dit, no és estrany que entre tots dos s'establís una assídua relació epistolar des dels anys quaranta fins als seixanta del segle passat, en la qual tractaren molts temes que ens resulten d'interés pel seu contingut, normalment relacionat amb la llengua, la cultura i la història valencianes, o en aspectes i fets concrets de tots aquests anys. A més a més, hem de tenir present la complexa personalitat de Josep Giner, qui tenia el costum d'escriure llargues cartes a amics i coneguts en les quals oferia el seu punt de vista sobre aspectes molt diversos, a la vegada que tractava d'influir en les opinions i actuacions dels seus interlocutors, o també elaborava assenyades ressenyes sobre llibres publicats que en ocasions oferia a l'autor, o simplement prenia unes notes apressades en les quals pretenia millorar aspectes que considerava perfectibles d'articles, llibres o iniciatives diverses. Un exemple clar del que diem el trobem en el text "Observacions sobre Lo Rat Penat", elaborat el 1960 i que recentment hem donat a conèixer íntegrament, en el qual aconsellava a Nicolau Primitiu sobre la seua actuació com a president de la vella societat valencianista, i també en els dos textos que presentarem a continuació.

En aquest cas reproduïrem dues cartes de Josep Giner a Nicolau Primitiu, la primera de desembre de 1955 i la segona de gener de l'any següent, i una altra de Nicolau Primitiu a Josep Giner d'abril de 1956. A més a més, la segona de les cartes de Giner inclou dos textos seus referits a qüestions històriques valencianes. Concretament el primer és tracta d'una sèrie de notes a l'obra *Compendio de Historia del Antiguo Reino de Valencia* (València, 1953, Successor de Vives Mora) d'Emilio Lluch Arnal, que després d'elaborades per a enviar-les a Nicolau Primitiu, pels motius que foren no

arribaren al seu destinatari, i en morir Lluch Arnal el 1955, Giner pensà que ja no tenia cap sentit donar-les a conèixer. Aquest havia publicat el 1926 una *Historia del Antic Regne de Valencia. Per a us en les escoles*, que obtingué el premi en els Jocs Florals de 1918. Anys després, el 1953, publicà aquesta altra obra que no era sinó una traducció i ampliació d'aquell llibre. Per la nostra part, i seguint les recomanacions de Giner a Nicolau Primitiu, la lectura d'aquestes notes l'acompanyem del paràgraf corresponent del llibre de Lluch Arnal, per tal de facilitar la comprensió de les argumentacions de Giner.

Pel que fa al segon text, "Sobre uns articles del baró de San Petrillo", es tracta d'uns comentaris i reflexions sobre la noblesa valenciana; Giner es plantejava quin havia de ser el paper d'aquest estament social en el futur de la societat valenciana, i sobretot, reclama, utòpicament, l'existència d'una noblesa defensora dels interessos dels valencians, i fins i tot, valencianista.

Per la nostra part, amb la publicació d'aquestes cartes i textos pretenem donar a conèixer el pensament valencianista d'aquests dos personatges que, d'una manera o altra, van estar relacionats amb la comarca de la Vall d'Albaida, i que tingueren una paper molt actiu des de l'època republicana en la defensa dels ideals valencianistes, i sobretot, en la difusió del valencià, cadascú en el seu camp, Giner com a professor i lingüista, Nicolau Primitiu com a dirigent valencianista i investigador. A més a més, la seua lectura ens permetrà fer-nos una idea de l'ambient cultural existent a meitat del anys cinquanta, moments en què Nicolau Primitiu havia encetat l'ambiciós projecte de crear l'editorial Sicània, amb l'objectiu de publicar obres literàries i de divulgació històrica i cultural d'abast popular, malgrat que contínuament ensopegava amb els obstacles imposats pel règim franquista, que sempre que podia ofegava qualsevol intent seriós d'ús del valencià a nivells populars com passarà amb la revista *Sicània Mensual*, apareguda el juliol de 1958.

Pel que fa a Josep Giner, la recollida dels nombrosos textos escrits per aquest laboriós estudiós de la llengua i cultura valencianes, tasca duta a terme per Emili Casanova (1996a, 1996b, 1996c, 1997a, 1997b, 1997c), Antoni Ferrando (1997a, 1997b, 1998), Santi Cortés (1998), i altres investigadors, i impulsada sobretot per persones i entitats relacionades amb la Vall d'Albaida, ha de ser complementada amb altres aportacions de textos que no tingueren la

possibilitat de veure la llum, bé per exprés desig de l'autor, perquè no estaven destinades a publicar-se o perquè tenien un destinatari personal i concret, però que, a hores d'ara, el seu coneixement pot aportar-nos un millor coneixement de la complexa personalitat del seu autor, dels nombrosos temes que acaparaven el seu interès, de la intensa vida intel·lectual que dugué a terme i també de la generositat de les seues actuacions que serà una de les constants que marcarà la seua vida.

Siga com siga, aquesta tasca s'ha d'entendre en la voluntat, i també la necessitat, de recuperar la figura i l'obra d'aquest valencià, imprescindible per entendre el nostre passat lingüístic, sobretot el procés de construcció i d'adopció d'un model de llengua estàndard dut a terme des de l'aprovació de les Normes de Castelló el 1932 ençà.

En aquest sentit, s'ha de remarcar, i només a tall d'exemple, el fet que el II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida realitzés un homenatge a Josep Giner el novembre de 2004, o que l'ajuntament d'Albaida, en senyal de reconeixement, haja atorgat fa tan sols uns mesos a una important avinguda de la població el nom del nostre lingüista, Josep Giner i Marco.

València 11 de desembre de 1955.³

Sr. en Nicolau Primitiu Gómez Serrano València

Honorable patrici i estimat senyor i amic: Hui he rebut el vostre estimadíssim cristma, que és una de les coses més importants de la celebració del Nadal valencià: nunci, recordança, consigna, meditació i fervor que cada any ens porta el vostre missatge. Que no ens falte molts anys molts, tants com jo us desitge de tot cor, la vostra forta lucidesa mental anunciant-nos cada Nadal i recordant-nos coses altes i nobles! I que cada Nadal vos siga ben feliç i plaent, acompanyat de tota la vostra honorable família i pugam felicitar-vos a vós i a tots els vostres com jo ho faç ara per a aquest Nadal de 1955: Bon Nadal i Bon Any 1956!

També he rebut el bellíssim llibret *Economia Popular Valenciana*. He fruit llegint-lo, car he trobat coses interessantíssimes i molt curioses. Gràcies de tot i gràcies a la vostra penetració i lucidesa i fins gràcia especial per a tractar fins les coses més nímies en aparença.

Les obres citades en les notes ¿les teniu totes? Hi ha que em fan denteta de fullejar-ne alguna... i potser algun dia vos demanaré que en deixeu consultar a casa vostra alguna d'elles.

Dins de poc rebré les separates d'un treball meu que s'ha publicat en la *Miscel·lània Griera*.⁴ per poques separates que me'n donen la primera ha de ser per a vós; és un article que espere que us interessarà molt, hi toque coses dels orígens romànics, en visió un poc revolucionària per als romanistes... Hi ha coses que s'acosten molt a les vostres idees sobre la matèria.

A propòsit d'això, vos diré una cosa: si jo fos ric i pogués pagar una edició com la d'aquest volum dedicat a Griera, jo proposaria als erudits valencians de fer una miscel·lània de treballs científics (dels temes vostres: lingüística, toponímia, arqueologia, prehistòria, història valenciana, indústria valenciana, folklore, etc.) dedicada a vós: *Miscel·lània Nicolau Primitiu*; crec que és el millor homenatge que es pot fer a un savi erudit. De totes maneres jo oferisc pagar la meua part al·líquota. Si la idea qualla, jo estic disposat a formar part de la comissió encarregada d'arreglar els treballs i editar el llibre. De lingüística, crec que col·laborarien gustosos, en honor vostre, Coromines, Badia, Aramon, Colom, Moll, Sanchis Guarner, etc.⁵

I ara, una pedreta..., estimat amic: en la pàg. 10 de *l'Econ. Pop. Val.* dieu una cosa que crec que cal dilucidar i jo voldria que fósseu vós qui feu les

investigacions i em digau el resultat per al *Diccionari de la Rima*. M'ha sorprès que vós, a qui supose entés en coses de metalls, confongau el *coure* 'metall' amb el *coure* 'verb' fins l'extrem que deriveu *coure* 'metall' de *coure* 'cocer', cosa amb la qual no estic d'acord (dit siga reservadament entre nosaltres). Em sembla que no vos havíeu donat compte d'una cosa: no solament són dues paraules distintes, ans en valencià tenen pronunciació distinta: *coure* 'metall' es pronuncia en bon valencià amb o tancada: *cóure* i *coure* 'verb' té o oberta: no sonen igual, són paraules distintes. Ara bé, reconec que són molts, especialment els qui no coneixen bé el nom valencià del *cobre*, que el pronuncien amb o oberta i diuen *còure* 'metall' i això els passa als Fullana,⁶ Martí Gadea,⁷ (vide els seus diccionaris) que eren de poble, car la pronunciació *còure* 'metall' és rústica, abunda en els pobles del sud de la capital (potser també a Sueca), comparable als qui diuen *pòu* i *ròure* 'arbre' (pronunciacions rústiques molt esteses), però la pronunciació antiga i actualment ciutadana, burgesa de la gent que millor ha conservat la pronunciació fina i aristocràtica antiga no és *pòu* sinó *póu*, *róure* amb o tancada i ací en València som molts els qui encara pronunciem *cóure* 'metall' amb o tancada, diferent de *còure* 'verb' amb o oberta. Veiau si feu una enquesta sobre açò i trobeu encara eixa distinció. (En síntesi la qüestió és esta: en el diftong accentuat *ou* hi ha paraules on la *o* de *ou* és oberta: 1. Tots els verbs en *òure*: *mòure*, *plòure* *clòure*, *òure*, *ròure* 'roer', *nòure* 'dañar', *commòure*, *promòure*, *remòure*, etc. 2. *Bòu*, *òu*, *sòu*, *nòu* 'nueve', *nòu* 'nuevo', *pròu*, *bròu* 'caldo', *rou* 'rosada', *anòu* 'nuez', però hi ha unes poques paraules que tenen *óu* amb o tancada i són estes: *póu*, *jóu* 'yugo', *tóu* 'adjectiu, f. tova' *sóu* 'sois', *róure* 'roble' i *cóure* 'cobre'. Com estes paraules són molt poques, la tendència rústica és a fer-les també amb o oberta, sobre tot les poc conegudes: *jou*, *roure*, hi ha qui diu *jòu*, *ròure*, com hi ha qui diu *tòu*, *tòva*, *estòva*, i d'ací els qui diuen *còure*, *tóu*, *tóva*, *estóva*, i en el cas de *jou* i *roure* ja és més rara la pron. *jóu*, *róure* perquè quasi no s'usen. Veiau dons si trobeu (qui diga encara *cóure* 'metall' que és la pron. bona, diferent de *còure* 'verb').

La meua opinió sobre *aram*, *coure*, *bronze* és d'acord amb el meu mestre Coromines i la resumiré (en el fons és la mateixa vostra):

El nom més antic del metall era *aram* que significava 'coure', però especialment el coure dels objectes, fils, etc. que ja és un coure amb alguna mescla d'altres metalls, no pur del tot. Això coincidix amb el llatí on el coure es diu AES AERIS i el seu derivat AERAMEN

significa 'de coure' 'objecte de coure' i per això *aram* és coure que ja té consistència. De totes maneres *aram* era també el nom del coure pur. Però este venia molt de Xipre, el coure pur millor de tots era 'aes Kypros' (aram de Xipre) i l'adjectiu *Kypros*, pronunciat en romànic *K?pros* (la *y* grega era pron. *u*: cf. *Kybernon* > *gubernare*, *Zakyntus* > *Saguntum*, *Kripta* > *gruta*) passà a designar el metall pur: *coure*, *cobre*, volien dir 'de Xipre', sobreentenenent *aram*. *Coure* doncs era 'aram de coure' i finalment tota MENA d'aram. Després *coure* significà el metall pur i *aram* el metall convertit o usat en objectes, lo que ara diem *bronze*. El bronze és coure endurit amb aleacions: primerament estany i ara estany i altres metalls durs. El bronze rep el nom també d'un

adjectiu: originàriament era 'aram de Bronze', o siga 'coure de Brindisi', ciutat italiana on feien el millor bronze i ve del nom de la ciutat: *Brundisium* > it. *bronzo* > cat. *bronzo* > val. *bronze* > cast. *bronze* (el nom castellà és pres del valencià: ací en feren molt, el valencià ve del cat. on encara diuen *bronzo* i el cat. de l'italià *bronzo*).

Vosté diu que en Itàlia el coure es diu *aram*, *rame*, *rami*, etc. és a dir, *aram*. Això també en valencià *aram* era *coure*. Si en italià *coure* no desplaçà a *aram* és

perquè la substitució d'*aram* per *coure* és d'origen tardà i *coure* no era paraula llatina sinó una indicació de procedència 'aram de Xipre' com diem *mobila* a la fusta procedent de Mobila, diguérem *coure* a l'aram procedent de Kypros, en llatí *cuprum*, pronunciat en llatí vulgar *copru* d'on cast. *cobre*, val. *coure* (cf. *deberdeure*, la *u* val. correspon a la *b* castellana).

Sobre noms de països usats com a adjectivals i convertits en substantius en tenim molts: *campana* era 'aram de Campania' on feien les millors campanes i no cal dir de noms de teles: Holanda, Bruges, etc. noms de teles; el *curaçao* és un licor que el feien en Curacao, jerez, conyac, són vins, xampany, colònia 'aigua d'olor', etc.

Perdone la meua xarramera: és en homenatge a vosté, que no va molt lluny de tot açò, perquè ha vist clar això de l'aram.

Josep Giner

València 5 de giner de 1956.

Sr. Don Nicolau Primitiu Gómez Serrano.

Honorable patrici i estimat amic: Li desitge un feliç, proper i benaurat any nou.

L'altre dia quan vaig rebre la seua postal nadalenca vaig escriure unes línies per a vosté, que ara li les envie.

També em decidí a enviar-li, per a que vosté s'entretenga llegint-ho, dos escrits que vaig escriure fa molt de temps, l'un destinat a vosté i l'altre al Baró de San Petriillo.⁸ Cap dels dos, després d'escrits, va ser trames al seu destinatari per les raons que ara li diré.

El dirigit a vosté no el vaig cursar en el seu temps perquè després d'escrit vaig saber l'error que m'impulsà a escriure'l. Li explicaré: la lectura de la historia de València de Lluch Arnal m'agrada molt en unes coses i em desagrada molt en altres. La part que més m'agrada fou la de la prehistòria i un amic em digué que tota eixa part la feu en coses que li havia furtat a vosté. Jo no vaig parar atenció a tal dita però allò evident és que la part de la prehistòria de Lluch Arnal esta prou bé i naturalment vosté és el mestre en totes eixes qüestions, i no té res d'estrany que el mestratge exercit per vosté sobre tots els prehistoriadors i erudits valencians sobre eixos temes prehistòrics, influïra favorablement en les notes que prengué Lluch Arnal per a fer una bona primera part del seu llibre. Després jo vaig observar que la historia de Lluch Arnal

havia aparegut immediatament després de la de Moscardó i això em semblava que era cosa de blasmar perquè pareix que els valencians només nos movem a fer les coses només quan cal fer-li la competència a un altre valencià. És per això que m'intrigava una cosa: Qui havia finançat l'edició del llibre de Lluch? Un amic em digué que vosté i davant això vaig callar perquè jo sempre acostume trobar ben fet tot allò que vosté faça potser per la gran devoció i respecte que li tinc, de manera que fins vaig contestar que la cosa em pareixia molt bé i que valia mes tenir dos llibres d'història que un....

Que em rodava pel cap que Lluch Arnal no sé si era parent de vosté, jo havia cregut la confiança de l'amic imprudent. La lectura de la Historia de Lluch Arnal, després de la boníssima impressió de la primera part, ja no m'agradava tant i en certes coses m'indigna. En eixe estat d'indignació pensí de fer-li unes observacions a l'autor però vaig desistir i llavors cregui desfogar-me confessant-me amb vosté, és a dir, dir-li a vosté i fer-li notar les moltes coses equivocades que conté, pensant que si alguna volta vosté parlava amb l'autor, el bonegaria un poc i li faria vore la mala reacció de les coses que jo assenyalaria.

Després d'escrita la nota (que ara llegirà vosté), un altre amic em digué ser fals això que vosté era el finançador d'eixa edició, i jo m'alegrí molt i ja no tenia objecte la nota que la reservava per a refer-la i enviar-li-la directament a l'autor. Aquest morí i ja tampoc no tenia objecte. Però la noteta contenia un punt de vista sincer- si bé escrit iradament- i crec que vosté com a cap i mentor del valencianisme deu llegir-la, encara que només siga per a conservar-la al seu arxiu històric del valencianisme actual, i quede constància de com pensem molts valencianistes sobre certes qüestions i sobre el Sr. Lluch Arnal.

Naturalment la nota fa esment a certs paràgrafs del llibre de Lluch Arnal i faria molt mal efecte de llegir-la sola. Cal llegir-la rellegint i meditant primer el paràgraf corresponent del llibre de Lluch a que fa referència, és a dir, amb el llibre obert i llegit primer lo que diu Lluch Arnal. Així li ho aconselle que faça vosté.

En resum: jo em queixe que el Sr. Lluch Arnal se sent anticatalà i això no és cap mal (hi ha molts valencians anticatalans) però que un anticatalà es pose a escriure una historia de València i mostre el seu punt de vista anticatalà per a dir coses falses és cosa molt mala. També em queixe d'una cosa: el Sr. Lluch Arnal és un perfecte ignorant de la llengua valenciana antiga i no sap res de lingüística, no l'ha estudiat, no li ha

dedicat anys i anys d'estudi, no ha gastat suc a estudiar coses que ignora, i precisament eixes qüestions que ell no en sap res, és on es permet opinar personalment on es transparenta més la voluntat de l'autor de dir la seua, àdhuc una punta de combativitat que manca totalment en la resta del llibre, i de dir coses que jo afirme resoltament que són "animalades" que no hi ha dret a fer estampar en un llibre dit *Historia de Valencia*: Eixes afirmacions personalíssimes basades totalment en prejuïns personals de l'autor, no li les hagueren admitit en cap revista solvent perquè són coses que ell no les pot discutir ni demostrar, perquè Lluç Arnal no sap res de la història de la llengua valenciana, ni coneix bé el valencià antic ni té idea de qüestions lingüístiques dialectals modernes, ni és capaç d'explicar una pàgina de valencià antic, ni de comprendre una poesia Ausiàs March, ni res, ni ha llegit l'antiga literatura valenciana i no cal dir que ni la catalana, i jo em queixe que precisament en això "es lliga la manta al cap" i diu descaradament la seua.... Són qüestions on cal mes ciència i més peus de plom i un mestre d'escola deuria haver-se limitar a copiar un autor solvent i res mes.

Jo crec que caldria molt un llibre sobre "Historia de la llengua Valenciana" Potser Sanchis Guarner seria indicat a fer-lo.

L'altra nota fou escrita per al Baró de San Petrillo a propòsit d'uns articles sobre la noblesa que publica en el full valencià de Levante.

Jo no tinc el gust de conèixer al Baró de San Petrillo i havia pensat que vosté em fes el favor de trametre-li la nota escrita per a ell. Després la nota va dormir molts mesos i anys al meu caixó. De totes maneres li la envie a vosté perquè la llija i veja que li pareix: Naturalment jo no la puc firmar perquè no és massa cauta i donar el meu nom em podria perjudicar, però es podria copiar a maquina i donar-li-la al Baró a títol de intermediari entre la noblesa valenciana i els valencianistes, i en tal cas podria anar signada per "un valencianista". En certa manera és una invitació a la noblesa valenciana a sumar-se al valencianisme. En últim extrem és una invitació a discutir coses que al meu entendre deuria discutir-les la noblesa valenciana. Jo no vull creure que entre persones tan intel·ligents com els nobles no siga possible de pensar i discutir entre ells temes que deuriem meditar bé i veure què els convé més, no puc creure que siguen gent tan idiota que siguen incapaços de preocupar-se de coses tan essencials com són el valencianisme i les qüestions culturals i

patriòtiques que el valencianisme els planteja.

Si a vosté li agrada eixa nota podria fer-la copiar a maquina i donar-li la copia al Baró de San Petrillo. Seria de desitjar un acostament de la noblesa valenciana, o almenys de la part mes entenimentada, al valencianisme.

Seria bo també de conèixer com contesta la noblesa valenciana a la crida i als interrogants que se li fan.

Finalment li pregue que prenga nota del meu domicili. Ja fa anys que no visc a Avellanés, 12. La meua adreça postal es: J. Giner. Apartat 286. València.

El meu domicili és J. Giner, Lepanto, 3-/04 2/A però no estic en casa durant el dia.

El saluda ben cordialment el seu segur servidor i amic.

Josep Giner

Apartat 286, València; Lepanto 3, tercer segona, València.

"Notes i observacions a la Història de València de Lluç Arnal" per Josep Giner i Marco

Portada.- El títol "del antiguo Reino de Valencia" és una traïció al valencianisme: cal suprimir això de "Antiguo".⁹

Pàg. 22.- La ciutat de Segòbriga estava en la celtibèria, a l'oest de Cuenca. La mania de creure que Segòbriga estava en el Regne de València i d'identificar-la amb Sogorb és una estúpida barbaritat, una prova d'ignorància molt gran d'aquesta qüestió.¹⁰

Pàg. 24.- El nom de la ciutat en època romana era Saguntum, paraula que és la mateixa, en alfabet romà, que la grega *Zakynthos*, com ja vaig demostrar una volta.

Cal dir "los griegos de Zakynthos" no *Zacintos*!

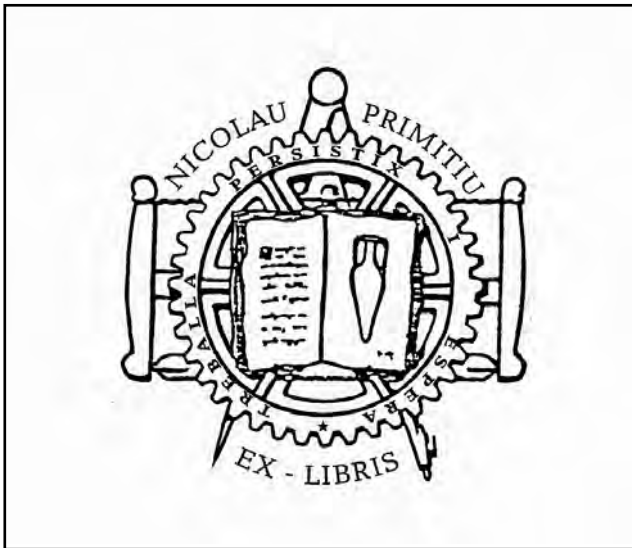
En llatí primitiu la Z grega se transcriu per S, la K per G i la Y per U; això és cosa absolutament coneguda dels lingüistes, segura.

Que davant de la grega *Saguntum* hi havia una ciutat ibèrica (potser *Arse*), és quasi segur, però amb el temps es fusionaren.¹¹

Pàg. 25.- Perquè *Tiris* donara *Túria* caldria ser *Tyris*: és la y grega la que dona u. Aquesta *Tyris* seria també de fundació grega, anterior als fenicis. Les colònies gregues són anteriors a l'expansió dels fenicis.¹²

Pàg. 26.- Les accentuacions Aníbal, Amílcar, Asdrúbal són una animalada inventada pels castellans en el segle XVII. Aquests noms fenicis eren aguts. En el valencià del s. XV els poetes valencians accentuaven Anibál, Amilcár, Asdrubál, Tubál, etc., que és com cal dir. Els noms propis fenicis eren aguts, com en hebreu, i aguts els pronunciaven els grecs, els romans i en valencià antic.¹³

Pàg. 36.- Tot això del "ataque contra Segorbe" és fals. Ací hom confon Segóbriga, situada en la Meseta, en la Celtibèria, amb la ibèrica Sogorb.¹⁴

Pàg. 40.- Això que l'apòstol Santiago nomenà el primer bisbe de València és un disbarat risible, perquè Santiago no vingué a Hispània; això és inadmissible per a cap catòlic no castellanista. L'apòstol que vingué fon Sant Pau, com ho diu ell en una de les seues epístoles. El nomenament el feu de Tarragona estant.¹⁵

Pàg. 40.- Vicent no era aragonés sinó vascònic. En aquell temps no existia Aragó, i tot el Pirineu, fins la Cerdanya, era de llengua vascònica. Tampoc es deia Vicent, sinó un nom vascònic molt enrevessat. Vicent és paraula llatina amb què l'anomenaren els valencians després de mort, i significa "el vencedor".

Pàg. 41.- Els vàndals no passaren per València! Tot eixe final és "camelo" pur.¹⁶

Pàg. 43.- Això que *ostrogodos* vol dir *godos* orientals, i *visigodos* *godos* occidentals és una barbaritat enorme, pura ignorància de la qüestió. *Visigodos* vol dir *godos* cultes, ço és romanitzats.

Això de "tenían reyes hereditarios" és fals; eren, com totes les monarquies germàniques, electius.¹⁷

¿Com va a acudir el bisbe de Sogorb si no hi havia bisbe en Sogorb allavors?

"Los árabes suelen llamarse.... moros". Els moros

eren els habitants de la Mauritània, i es deien moros ja en l'època romana (*mourus*). *Mauro* vol dir de color de la pell negra, obscur, moreno, bru.

Pàg. 94.- ¿Veú vosté, don Nicolau, la mala fòbia anticatalana d'alguns pseudovalencianistes? Fixe's en la fraseologia verinosa: Hom parla "de la venida de los catalanes", doncs els valencians tenim sang catalana. "¿Cual? La que se quiera". És a dir, abans moros o castellans que catalans.

"Un corto número de invasores". Els catalans invasors.... Jaume I, etc., és un invasor.

La població del Regne de València en el s. XV era d'uns 150.000 habitants; cal suposar que en el s. XIII no arribava a 100.000 habitant; ara bé, en temps de Jaume I ja hi havia 20.000 catalans, i en el s. XV vingueren només en 5 anys (època de les guerres de Joan II) 10.000 catalans. Ara diga: "un corto número". Hi ha gent que voldria mil vegades més ser castellà que oldre a català... per això escriuen en castellà!

Fixe's: "suplantado sin más ni más (eh?) por un lenguaje que les había de resultar tan extraño como a nosotros el alemán o el ruso". Això ja és mala via làctea, don Nicolau. Després d'això predique vosté germanor, etc. ¿Veú com l'anticatalanisme fa dir animalades a la gent. Abans moros, jueus, castellans, etc. que res de català! Però no ha dit vosté que els catalans portaren la llengua literària? Doncs, no seria molt distinta la llengua natural del país, no li pareix? He de protestar enèrgicament, en nom de la ciència, contra tals animalades.¹⁸

Pàg. 94.- Perquè no hi ha dret que on els filòlegs i especialistes van amb peus de plom, amb prudència de savi, un senyor que no és filòleg s'atreixca a desfogar el seu fetge i diga coses que ell no té preparació per a dir. Mire: "El copioso y rico caudal literario que ellos dejaron (però ell escriu en castellà, es torca el cul amb el *caudal* però la boca se li ompli d'elogis..., això és molt "valenciano...") le da un grado muy elevado de superioridad sobre las demás lenguas afines". Això de "lenguas afines" va pel "cochino" català... En què es basa este senyor per creure que eixe "caudal" és superior al català? Brillant és el valencià, notable alguns dels seus escriptors, però, ¿superiors a Lull, a Metge, a Febrer, al *Curial*, etc., en què?, perquè? No sigam ridículs i coents ni tingam mala bava quan no se sap literatura ni se s'han llegit les obres, per amor de Déu, un poc més de mesura i de seny.

La primera condició per a parlar, i sempre amb peus de plom, sobre llengua i literatura és haver dedicat vint o trenta anys a l'estudi de la llengua, a la filologia,

als textos, però no hi ha dret a parlar del que no se sap. Oh "la tirania i l'atreuiment de la ignorància"!

¿És això escriure la història de València o exposar les manies personals de qualsevol fetge anticatalà? Deplorable tot!

Vosté, don Nicolau, ja sap com jo pense, però, francament, davant dels energúmens de la irresponsabilitat i de la poca-solta, me venen ganas de posar-me de banda de Sanchis Guarnier, crega-ho.

Pàg. 100.- Jo voldria que el Sr. Lluch me demostrara només una coseta: "que el llibre del *Consolat del Mar*, de l'ajuntament, està escrit en 'llengua valenciana' i que no està escrit en 'llengua catalana'. Apa, ací vull vore jo els valents de "boquilla", els xarraors en mala sombra, sí senyor, això: Demostre'm vosté que eixe llibre no està escrit en català sinó en valencià, a vore si és capaç... Veu vosté com no cal tant de fetge i cal anar amb peus de plom en lo que es xarra... Quan vullgaestic a la seua disposició per a fer la prova en eixe llibre mateix...¹⁹

Pàg. 139.- "como parte del Estado español" ¿on estava eixe "Estado español"? La unió de Castella i Aragó fou una unió personal, dinàstica, cada estat seguí sent sobirà. Si Germana de Foix hagués tingut fills s'acabava la unió: ¿on estava "l'Estado español", senyor valencianista? (passez le mot...)²⁰

Pàg. 140.- Ausiàs no Ausías, senyor filòleg...

Pàg. 141.- "La personalidad política de nuestro Reino desaparece por completo", què tal senyor valencianista...²¹

Pàg. 151,- "La repoblación [...] por otros pobladores, etc.", no digau que eren catalans, no, per si les mosques.²²

Pàg. 163.- "Prohibido el uso oficial de nuestra hermosa (torna-li l'adjectiu de *boquilla*...) lengua". No hi ha cap decret de prohibició taxativa de l'ús oficial del valencià, no la hi hagut mai, només hi ha desús, però no prohibició fins al s. XIX (els liberals!), que sempre fou indirecta, mai taxativa, prohibitiva. Digau-me quin decret de prohibició hi ha, ¿on està?

Si Felip V no fou rei de València, ¿per què se li diu Felip IV? Això de Alfons IV i Alfons V és ganas de fer riure.²³

Pàg. 182.- "País levantino", ja està ací la puntilla final, ¿és això ser valencianiste? "Levantino" en el verdader Llevant és un mot denigrant. En les ciutats de l'orient d'Europa el "barri llevantí" és el que ací diem el "barrio chino", i això de *levantino* significa el femer humà, l'hampa, etc. Diga al Regne de València "país levantino".²⁴

Resum: la *Història* no està mal del tot, ni bé del tot, però té coses molt blasmables. És també massa aldeana. No pareix que Catalunya, Mallorca, les terres germanes, siguen germanes nostres, com si foren la China, no hi hagut relacions, influències, intercanvi, germanor, res.

"Sobre uns articles del baró de San Petriillo" per Josep Giner i Marco

En el seu article de hui planteja lluminosament el fonament de la noblesa moderna i l'evident raó de la seua existència, i, jo afegiria, del dret a les seues prerrogatives i privilegis, els qual crec jo que són llegítims.

El problema de la noblesa, com a classe social d'un país, concretament el vostre, l'antic Regne de València, mereixeria ser tractat més àmpliament i per una ploma tan mestrívola i captivadora com la seua, no pas en l'aspecte individual de les estirps o cases nobiliàries, sinó en conjunt, tractant de la interessantíssima qüestió de la noblesa valenciana davant el propi País Valencià. A manera de divagacions sobre tan obscura qüestió, em permet posar-li mes consideracions de quins greuges es podrien fer a la noblesa valenciana des de punt de mira del patriotisme valencià.

És evident que la base de la noblesa, com a institució i classe social, són els serveis i mèrits adquirits per l'estirp i traspassats a tots els seus representants. Això planteja a l'ensesus la qüestió de les responsabilitats. Perquè si és lògic que noblesa s'herede, i amb ella la sang, les qualitats morals i intel·lectuals, els mèrits, valor, religió, privilegis, honors, glòries i mereiximents, també és lògic que els seus compatriotes i conciutadans examinen el seu comportament i el compliment o incompliment dels seus deures en vers la seua terra, i, fins i tot, les seues responsabilitats.

És aquest un debat que convindria iniciar, perquè la condició per a tota discussió fecunda és la següent: que els discutidors estiguen d'acord en lo fonamental i cerquen, en la discussió, una entesa desitjada, per contraris i divergents que siguen els seus punts de vista accessoris.

En el fons, sembla que els punts de vista dels patriotes tenen el mateix fonament que la noblesa. Hens ací un intent de justificar la raó del valencianisme, que com se vorà, té molts punts de contacte amb les idees nobiliàries.

Els valencianistes entenen que els drets dels valencians a conservar la seua personalitat històrica, cultural, lingüística, patriòtica, etc. els drets a continuar la vida del Regne de València, amb totes les seues tradicions i característiques pròpies (sense divisió en províncies, amb personalitat tradicional, etc.) no són drets personals dels actuals valencians, perquè sí, sinó drets heretats de nombroses generacions d'avantpassats nostres, que treballaren, lluitaren i s'esforçaren per conservar i mantenir la personalitat valenciana. Es per això que no podem acceptar, per exemple, el bandejament de la llengua valenciana de la vida pública i oficial, perquè sabem que durant molts segles la nostra llengua era reina i sobirana, oficial i obligatòria per a servir càrrecs públics i això ho mantingueren i defensaren els nostres avantpassats i eixos drets no volem renunciar a ells perquè són drets d'estirp, que no està en la mà de cap Felip V suprimir d'un colp de ploma, com no pot una llei qualsevol abolir la noblesa, o fer d'un home una dona, són drets hereditaris naturals.

Concretant un poc més: El dret dels valencians a parlar i escriure en valencià, a publicar obres literàries de la nostra llengua, etc. és un dret natural i hereditari: tota violació de tal dret és una violència abominable, perquè tal dret l'han tingut els nostres avantpassats durant segles i amb les seues obres glorioses l'han fet digne i honorable. Si ara es prohibix donar conferències en valencià sobre art, literatura o història és un abús d'autoritat anàleg a l'abús de la supressió dels títols nobiliaris en certes èpoques.

És evident que, en un moment donat, una autoritat governamental pot suprimir una llei corrent, per exemple, una llei econòmica sobre el cultiu de l'arròs en determinades zones o sobre industrialització o regadiu, o sobre el dret de "huelga" o règim de col·locació, etc. etc. però l'anul·lació de tots les lleis d'un país i del seu sistema de govern multiseular (Felip V) és una cosa anàloga a l'anul·lació de la noblesa, a l'eliminació radical de la llengua pròpia d'un país: són coses contra-natura, que no es poden acceptar.

Si la noblesa valenciana i el valencianisme tingueren tal punt de contacte, a base del respecte als drets dels avantpassats, a base del mateix punt de vista tradicional, se li podrien fer a la noblesa valenciana algunes observacions.

En primer lloc la qüestió de la responsabilitat. Si la noblesa hereta els mèrits i els honors i els privilegis també deu heretar les responsabilitats dels fets desastrosos. El Regne de València, que en altres segles

tingué una personalitat gloriosa, ha perdut totalment el seu govern propi, les seues Corts, les seues lleis, la seua llengua, etc. i està trossejat en províncies i ven esvaïdes les seues característiques pròpies. ¿La noblesa no té gran part de culpa de tot açò, puix que tenia per origen precisament aquesta personalitat regnicòla i li estava encomanada la seua protecció i defensa, era això la base de la seua raó del ser? ¿No fou la noblesa la principal culpable del decaïment i retrocés de la llengua valenciana?

Si açò fos veritat, se li podria dir als actuals representants de la noblesa valenciana: Els vostres timbres de glòria són negatius, vos vanteu d'uns mèrits que són l'espina del poble valencià, que en lloc de ser un motiu de mèrit i consideració són un estigma de responsabilitat i de demèrit. Jo crec que cap representant de la noblesa valenciana no voldria acceptar tan cruel acusació.

Cal, però, examinar serenament els fets. Històricament és indiscutible que l'abandó de la llengua valenciana començà en les files de la noblesa, També és indiscutible que l'actual noblesa valenciana no estima la llengua valenciana. En primer lloc caldria veure quants llinatges nobiliaris valencians conserven encara la llengua valenciana com a llengua pròpia, com a llengua del llinatge i dels seus representants. I entre els que la conserven –si és que n'hi ha...– qui són els que la defensen, la escriuen i la enaltixen. En un mot: quants nobles valencians hi ha que siguen valencianistes. Jo no en conec cap, ni sé que n'haja hagut mai cap des de la Renaixença ençà. Es a dir que, des del punt valencianista, la noblesa valenciana és com si no existira. En un Regne de València que fóra valencianista ¿quins mèrits podria al·legar la noblesa? En una suposada Restauració del Regne de València, amb les seues lleis forals –despullades, és clar, d'aquelles coses que el temps ha envellit massa i no serien actuals –, junt a un Braç popular, junt al Braç i representació eclesiàstica, ¿com podria comportar-se el Braç nobiliari?

¿Com restaurar honors, títols i privilegis d'una noblesa de parla castellana, completament contrària a les lleis forals? That is the question....

¿Vol dir açò que el valencianisme no desitja la col·laboració de la noblesa Valenciana? Ben al contrari: la desitja i la vol, i més encara, voldria poder-li reservar el paper que li escau meravellosament, el paper propi de la noblesa: la direcció i salvaguarda, el reducte inexpugnable de tota la personalitat valenciana.

Imaginem-nos allò que seria el Regne de València amb una noblesa valencianista:

1º La noblesa Valenciana tindria en la llengua valenciana una nota indestructible de la seua personalitat, puix que la llengua valenciana de la noblesa no seria el valencià vulgar sinó el valencià literari, amb tota la seua puresa i majestat. Només pel parlar ja es coneixerien els nobles.

2º Els nobles valencians serien reconeguts com els representants i hereus de totes les glòries valencianes i com els capdavanters de tota la cultura i personalitat valencianes.

3º En una suposada restauració de les Corts valencianes, el braç nobiliari seria realment el dirigent del Regne de València, pel seu més ardent patriotisme i major valencianitat. D'ell eixirien els millors governants i patriotes, i seria realment el qui podria tindre les principals atribucions i iniciatives legislatives, contrapesant eficaçment la prudència del braç eclesiàstic, merament assessor i vigilant, i el guirigall d'un braç popular sotmés als vaitots de la vida moderna.

4º Es indiscutible que el millor govern que es podria donar al Regne de València és a base de la restauració de les lleis constitucionals forals. Amb una Diputació General per a les tres províncies, un Governador General independent de les Corts, i unes Corts estructurades en tres braços independents i separats. Però tal sistema és impracticable sense una noblesa valencianista. El Sistema Foral Valencià és molt paregut, en algunes coses, amb el sistema nordamericà, però tradicionalista. Si en el sistema americà desapareix el Senat –pedra angular- no quedaria res.

¿Pot funcionar el sistema valencià amb una noblesa no valencianista? Evidentment que no. Sense una noblesa valencianista no pot haver governació valenciana foral.

5º Donat el fet que els actuals membres de la noblesa valenciana no estimen la llengua valenciana (no hi ha entre ells cap poeta valencià, cap escriptor valencià, cap amador de la llengua, cap defensor de la nostra parla, cap propagandista, res ....) caldria adreçar-se als seus caps més il·lustres i demanar-los.

¿La noblesa valenciana pot actuar com a valenciana o és enemiga del valencianisme? O més

clarament: ¿Hi ha alguna possibilitat de col·laboració entre la noblesa valenciana i el valencianisme i la llengua valenciana? 109²⁵

8-4-1956

A'n Josep Giner i Marco²⁶

València.

Senyer i amic:

Fa temps vaig rebre una lletra vostra del 11-XII-55, acompanyada d'atra del 9-I-56 i unes notes a la *Historia de Valencia*, E. Lluch; i no vos havia contestat, com n'és lo meu costum, perquè fa més de cinc mesos que no havia pogut fer res dret a causa d'un catarret gripal, eixa cosa que'ls jòvenç no soleu prendre seriosament.

Emili Lluch i Arnal.²⁷ - Ja ha fallit i la seua memòria és molt digna de respecte; ell no era valencianiste ni s'heu proposava. Era un amant del Reialme com pocs, i dins de la seua esfera –tampoc castellanista inasequible, però, de cultura castellana-, treballava en pro de l'enlaire valencià a la seua manera i perxò, la seua *Història* està escrita influït per la cultura castellanista, per l'escepticisme valencianista. Perquè davant de l'espectacle de les lluites mesquines dels valencianistes i de l'efecte que produïa en alguns d'ells lo renaixement català, convertint-los en catalanistes, era un escèptic, car no podia oblidar l'abandó de la cultura valenciana pels postres literats del XVI^è, cas equivalent, quant menys en allò d'arrimar-se al sol que més escalfa.

La seua *Historia*.- Aquesta *Historia* que ha aparegut ara, la va escriure ell els anys 32-35, no recorde exactament, per a un concurs que va convocar la Diputació Provincial de València, i que no's va portar a cap per motius que potser no mai es sàpien. Lo concurs era per a obres en llengua valenciana i castellana, i per a història i geografia, i Lluch va presentar sengles treballs en les dues llengües i les dues deixuplines.

Lluch, però, com a mestre'n escola, estava convençut de què quant calia per a les escoles eren obres de cultura valenciana en llengua castellana, per la temor que li tenien los mestres a l'inspector de la ensenyança en la majoria, i això vos explicarà per què

Nicolau Primitiu

ell no va publicar lo seu treball en valencià, ja que'l tenia segurament, i preferí lo castellà.

Fa un parell d'anys aproximadament em va parlar ell de la seua publicació i a mi em va paréixer de perles. Encara no sabia jo ni ell que Mn. Moscardó estava escrivint la *Història* seua.²⁸ No obstant amdues eren i són necessàries.

Jo no hac financiat la *Historia* de Lluch, a pesar d'ésser molt amic seu, per l'escrúpul d'estar en castellà. La financiareu lo notari Taulet²⁹ i crec que Soriano Bueso.³⁰

N'Emili Lluch era molt aficionat a la prehistòria com jo i ens agrupàrem al Laboratori d'Arqueologia de la universitat sots la presidència del Dr. Gonzalvo Paris;³¹ jo era sot president. Lluch va fer lo mapa arqueològic del Reialme, am dades d'ell i atres que li donàrem els atres i jo, i açò no és *furtar*. Ell va descobrir vàries estacions arqueològiques i feu lo mapa de Nàquera am senyalament de estacions arqueològiques, que ell havia descobert en sa majoria i per ad açò calen coneixements quelcom més que vulgars; ell pogué escriure un resum de la prehistòria valenciana en la seua *Historia* sens *furtar-li* res a no nengú.

L'aparició de les dues histories no ha obedit a nenguna rivalitat ans a la casualitat; les dues, però, calen, car qui compre la de Mn. Moscardó, probablement no comprarà la de Lluch i al inrevés.

Vos queixeu de l'anticatalanisme de Lluch; també va causar sorpresa i disgust entre valencianistes quan Bayarri va publicar *El perill català*;³² pocs, però, pensaren que açò obedía a un estat d'opinió, veritable foc que devora la labor que fan valencianistes conscients, a voltes am gran sacrifici moral i econòmic; ja sabeu ço que jo treballo per a crear i propulsar una corrent que'ns uneixca a tots los renaixentistes de la *Bacàvia* i alentorns, sens la qual unió no res mai aconseguirem; però los valencians que descaradament es proclamen catalanistes són com la gasolina per ad eixe foc.

Eixa actitud comodíssima i a voltes pancista és la que adoptaren los postres hòmens de cultura del XVIe i ja sabeu les conseqüències. Am una inconsciència esgarrifant es parla de la llengua catalana i de Gran Catalunya, de que'l valencià és un dialecte català, que

València no és atra cosa que una part de Catalunya i atres estupiditats paregudes, sens comptar que'l poble valencià no està castellanitzat, ans rònegament aparellat a la carroça de Madrid, i quan se l'intente despertar no voldrà canviar l'ormeig madrileny pel barceloní, segurament.

Si tots los qui s'inicien en la cultura nostrada passen del castellanisme o la indiferència al catalanisme, voleu dir-me que farem del poble valencià?

Per lo tant, lo que los valencians catalanistes pretenen és norresmenys que açò: que despertem lo poble del castellanisme avivant-li lo seu sentiment patriòtic, qui, no és atre que'l valencià, i quan lo poble ja hagués renaixcut ad aquesta idea pàtria dir-li que l'hem enganyat: que la pàtria és Catalunya i la capital

Barcelona, i que la llengua valenciana am les seues normes i tot no és més que la que'ns portaren los catalans de la Conquesta, la llengua catalana, que nosatres rebordonírem. Pot haure bogeria més gran en aquest imperialisme Codorniu?

Segòbriga.- No sé en quins texts vos haureu documentat; per ma part, però, dec dir-vos que sóc dels que crec i sostinc que la Segòbriga de Plini va estar a Segorb, i que'l sostindre que va estar a Cabeza del Griego de Saelices (Cuenca) és un absurde rutinari, en la meua opinió, i açò heu torne a repetir després del treball del tossut en Pius Beltran,³³ que hac llegit. I no puc dir res més, car l'argumentació està en peu.

Economia popular.- Les obres citades estan en la meua biblioteca per a quan vullga consultar-les.

La diferencia fonètica entre *coure*, metall, *coure*, condimentar i los atres no existeix a Sueca d'on jo soc. Sabeu també que jo opine, crec i treballo per a provar-ho, que la llengua valenciana parlada està *in situ* des del principi dels metalls, quant menys.

Noblesa valenciana.- Lo vostre estudi és seqüela de la vostra actitud patriòtica i si no més, perxò, és altament estimable. Deure meu, però, és traure-vos del vostre error: La noblesa valenciana no existeix. Millor, està desapareguent a la carrera i, de fet, és inoperant. Casos com lo Marqués del Túria, són pocs;³⁴ (lo Baró

Nicolau Primitiu

de San Petrillo, q. e. p. d.; Comtes de Caspe i de Trènor són consorts) i treballarien lo mateix si no tingueren títols de noblesa.

Fins lo connubi de Ferran i Elisabet la noblesa valenciana fon territorial i viva als castells i palaus valencians; fon ja a l'adveniment dels Àustries quan los castells anaren abandonant-se i la noblesa es feu ciutadana i convertint-se en palatina, i la valenciana va anar aspirant a entroncar-se am la castellana i aquesta dèria va anar portant la noblesa a Madrid; i als connubis valencians-castellans desapareixien los valencians car los castellans preferien ostentar un títol d'un erm castellà que'l d'un empori valencià.

Eixemples com los ducs de Parcent conservant llur títol territorial valencià, són rars; teniu lo cas del duc d'Alba que és duc de Lliria i viu en lo palau de Lliria i prefereix ostentar lo títol d'una vila, que no's pot comparar la nostra Lliria on ni lo palau pertany, fa ja temps, al duc.

Jo hac conegut un dels pocs nobles veritablement valencians i que mereixien eixe nom per mants conceptes: lo Marqués de Malferit. Aquest era Grande de España, més d'una volta, crec, i quan li tocava estar de setmana al Palau Real de Madrid, aquí anava i en acabar sa missió s'en venia en València al seu palau, situat al carrer dels Cavallers; palau que'l fill va vendre a n'Antoni Noguera, i ell se'n va anar en Madrid, segons em digueren.

I casos com aquests, molts, per no dir tota. Llegir la llista dels títols nobiliaris castellans, causa un xic de sentiment, car es veu com los valencians figuren en lo rastre dels atres títols.

La supressió dels senyorijs, censals, vincles i hereus a mitat del segle XIX, fon un colp mortal per a la noblesa i molta d'ella va anar extingint-se, abandonant los títols.

Perxò vos dic que, de fet, la noblesa valenciana va desapareguent sens que no nengú l'empenyga per a què desaparega.

Crec que vos hac donat proa llanda; los vostres escrúpols, captivament i inquietuds valencianistes s'heu mereixieu.

A la vostra llaor prest.

P. S.- Miscelània NP. - Vos pregue no feu res; quan em muiga incenseu-me tot quant vos plaga si no s'han oblidat de mi, que serà lo més segur.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

CASANOVA I HERRERO, Emili (1996a): "Una proposta inèdita de Flexió verbal de Josep Giner i dels escriptors valencians de 1948", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 11, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, pàgs. 39-55.

- (1996b): "Josep Giner i Marco (1913-1996): Una obra filològica inacabada", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 11, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, pàgs. 179-189.

- (1996c): "Aportacions d'Enric Valor a la lexicografia catalana: el *Vocabulari Castellut de 1948*, d'Enric Valor i Josep Giner, *Actes Simposi Estudi i Festa: Enric Valor*, Alacant, Diputació d'Alacant, pàgs. 147-180.

- (1997a): "L'aportació lingüístico-toponímica de Josep Giner a la Vall d'Albaida", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 12, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, pàgs. 127-134.

- (1997b): "Una traducció valenciana de Josep Giner del «Léxique de la terminologie linguistique» de J. Marouzeau, de 1935", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 12, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, pàgs. 157-168.

-(1997c): "Sicània (1958-1959): El procés de fer una revista valencianista, a través de la correspondència de Josep Giner i Nicolau Primitiu", *Comunicación y Estudios Universitarios*, núm. 7, pàgs. 165-187.

CLIMENT MARTÍNEZ, Josep Daniel "Josep Giner i la llengua literària", *Almaig*, 2002, pàgs. 75-81.

- "Josep Giner i Marco i els cursos de llengua de Lo Rat Penat", *Almaig XX*, pàgs. 122-132, Ontinyent, 2004.

- "De Josep Giner a Nicolau Primitiu: «Observacions sobre Lo Rat Penat»", II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida, en premsa.

CORTÉS, Santi (1998): *Obra filològica (1931-1991)* de Josep Giner i Marco, València, Editorial Denes.

FERRANDO FRANCÉS, Antoni (1997a): "La trajectòria biogràfica i intel·lectual de Josep Giner i Marco", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 12, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, pàgs. 113-125.

- (1997b): "La proposta de Josep Giner de modificar algunes entrades del *Diccionari Fabra* (1949): una mostra de la col·laboració amb Sanchis Guarner", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 12, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent. pàgs. 151-155.
- (1998): "Estudi preliminar", dins *Obra filològica (1931-1991)* de Josep Giner i Marco, València, Editorial Denes.

FERRER, Joan, Josep FERRER & Joan Pujadas (1997): "Fragments de correspondència entre Joan Coromines i Josep Giner", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 12, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, pàgs. 193-199.

LLUCH ARNAL, Emili (1953): *Compendio de Historia del Antiguo Reino de Valencia* (València, Successor de Vives Mora).

SARAGOSSÀ I ALBA, A. (1997): "Pel reconeixement social de l'obra de Josep Giner. Presentació de la tasca feta i propostes d'aprofundiment", *Alba, Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 12, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, pàgs. 181-192.

Notes

- ¹ Vegeu el nostre article en aquesta mateixa revista: "Josep Giner i Marco i els cursos de llengua de Lo Rat Penat", *Almaig XX*, pàgs. 122-132, Ontinyent, 2004.
- ² Vegeu l'article d'Emili CASANOVA (1997) "Sicània (1958-1959): El procés de fer una revista valencianista, a través de la correspondència de Josep Giner i Nicolau Primitiu", *Comunicación y Estudios Universitarios*, núm. 7, pàgs. 165-187.
- ³ Totes les cartes transcrits es conserven a la Biblioteca Valenciana, Biblioteca Nicolau Primitiu, carpeta Lletres missives, Primitiu Gómez.
- ⁴ Es tracta de la *Miscelánea filológica dedicada a Mons. A. Griera*, publicada pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas, l'Instituto M. Cervantes, l'Instituto de Estudios Pirenaicos i l'Instituto Internacional de Cultura Románica en dos volums entre 1955 i 1960. L'article que Josep Giner hi publicà fou "La diftongació en la Romània Occidental i les ee tòniques dins el domini català" (1955: 291-304).
- ⁵ A la proposta de Josep Giner sobre la preparació d'un llibre homenatge a Nicolau Primitiu, a mode de miscel·lània, aquest li respon que millor deixar-ho per a quan haja desaparegut. Vegeu la carta de Nicolau Primitiu que reproduïm al final.
- ⁶ Lluís Fullana i Mira (Benimarfull, el Comtat, 1871 - Madrid 1948). Religios i lingüista. Autor de diversos estudis i llibres de divulgació sobre el valencià, com ara la *Gramàtica Valenciana* de 1915 o el *Vocabulari Ortogràfic Valencià* de 1921. Des de 1902 va ser un actiu col·laborador del *Diccionari Català-Valencià-Balear* de mossén Antoni M. Alcover, participà al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906), va impartir classes de valencià a la Universitat de València (1918-1926) i fou representant del valencià a l'Academia Española (1928). El 1932 signà les Normes de Castelló. Vegeu *L'obra Lingüística de Lluís Fullana i Mira* (2004) de qui signa aquestes pàgines.
- ⁷ Joaquim Martí Gadea (Balones, el Comtat 1837 - Mislata 1916). Rector de diversos pobles valencians com ara Pedreguer, Dénia, Anna i Mislata. És autor de diverses obres lexicogràfiques i també altres de recollida de modismes i frases fetes, que són interessants aportacions al coneixement del folklore valencià. De les primeres destaquem el *(Novísima) Diccionario General Valenciano-Castellano* (València 1891, Impremta de Josep Canales Romà, 1975 pàgs.), un *Vocabulario Valenciano-Castellano en secciones. El mas completo de los publicados hasta el día* (València 1909, Impremta Antoni López i Companyia, 186 pàgs.) i un *Vocabulari Monosilábic valencià-castellà* (València 1915, Impremta Antoni López i Companyia, 71 pàgs.).
- ⁸ Josep Caruana i Reig (València 1880 - 1956). Titular de la baronia de San Petrillo, creada el 1667. Fou un actiu erudit valencianista que publicà nombrosos estudis relacionats amb la genealogia i l'heràldica valencianes com *Los malteses en Valencia* (1911), *Los Próximas y el Estado de Almenara* (1932) o *Los Cruilles y sus alianzas* (1946). Formà part de la Comissió Patrocinadora per a la propaganda del *Diccionari Català-Valencià-Balear* (1951) i fou director del Centro de Cultura Valenciana.
- ⁹ Recordem que el títol exacte de l'obra era *Compendio de Historia del Antiguo Reino de Valencia* (València, 1953, Successor de Vives Mora).
- ¹⁰ Lluch Arnal (1953: 22) deia el següent: "POBLACIONES PRIMITIVAS.- De esta época nos han quedado algunos nombres de poblaciones importantes, tales como *Ilici* (Elche); *Lucentum* (Alicante); *Sucro* (Alcira); *Setabis* (Játiva); *Edeta* (Liria); *Segóbriga* (Segorbe); *Etovesca* (Benifazá); *Sepelaco* (Onda); *Oleastrum* (Eslida), etc., si bien no todos los historiadores están conformes con la interpretación dada a estos nombres primitivos".
- ¹¹ Lluch Arnal (1953: 24) deia el següent: "OTRAS COLONIAS GRIEGAS.- Nos hablan también los textos antiguos de otras colonias griegas situadas en nuestro litoral y los descubrimientos arqueológicos modernos prueban sus asertos, pues apenas hay población costera, especialmente en la provincia de Alicante, en la cual los restos aparecidos no acusan una grandísima influencia griega. Entres estas colonias nombraremos *Alonis* (en el golfo de Elche). *Lucentum* (Alicante) y *Zacuntus* (Sagunto), cuya fundación se atribuye a los griegos de Zacinto y que algunos suponen es anterior a la de Denia".

12 Lluch Arnal (1953: 25) deia el següent: "POBLACIÓN PRIMITIVA DE VALENCIA.- Se ha discutido mucho el origen y fundación de Valencia. Lo más probable es que en los tiempos primitivos, quizás en la época Paleolítica, se formara algún núcleo de población cerca de la desembocadura del Turia. Esta primitiva población, perdurando a través de las distintas civilizaciones que le sucedieron, debió llegar hasta los tiempos históricos, y dados los inciertos datos que nos suministran los textos antiguos es muy difícil averiguar su verdadera situación. Este núcleo de población atraería, sin duda, primero a los colonizadores fenicios, a los cuales atribuyen algunos su fundación en el año 1184 a. de J. C. con el nombre de *Tiris*, por ser tirios sus fundadores, y después a los colonizadores griegos, pobladores entonces de Sagunto, a los que también se atribuye su fundación, si bien no falta quien niega todos estos supuestos y dicen que la ciudad de Valencia no existió hasta el año 138 a. de J. C., cuando Junio Bruto dio un paraje llamado Valencia a los soldados del ejército disperso de Viriato".

13 Lluch Arnal (1953: 26) deia el següent: "VENIDA DE ANÍBAL.- Al morir Amílcar, vino a España su yerno Asdrúbal, el cual murió a manos de un esclavo, que quiso así vengar la muerte de su señor, ordenada por Asdrúbal, y entonces el ejército cartaginés proclamó por jefe al joven y valiente Anibal, hijo de Amílcar [...]"

14 Lluch Arnal (1953: 36) deia el següent: "ATAQUE CONTRA SEGORBE.- Resuelto Viriato a castigar a los de Segorbe marchó sobre esta ciudad, pero no atreviéndose a un ataque directo contra la fortaleza, por estar muy bien guarnecida, apeló a una emboscada, y cuando los de Segorbe salieron de la ciudad a recuperar los ganados, que un grupo de soldados de Viriato les robaban, cayó de improviso sobre ellos destrozándoles y pasando a cuchillo a los que pudo hacer prisioneros".

15 Lluch Arnal (1953: 40) deia el següent: "EL CRISTIANISMO EN VALENCIA.- Valencia, al llegar la época del imperio, estaba ya completamente romanizada. Siguiendo las costumbres de sus dominadores adoptó su religión y levantó altares a sus emperadores, a los cuales dedicó memorables inscripciones; pero al empezar allá por el año 38 después de J. C. la predicación del cristianismo, no hay duda que, dada la importancia adquirida ya por Valencia, vendrían aquí los discípulos de Cristo a predicar la nueva doctrina, y algún historiador asegura empezó ésta en tiempos del apóstol Santiago, quien nombró el primer obispo de Valencia, llamado Eusebio. Lo único cierto es que el primer mártir cristiano que regó con su sangre las calles de Valencia fue el diácono aragonés Vicente, en tiempo de Diocleciano y año 303 de la era cristiana. El poeta Prudencio cantó en el siglo IV el glorioso martirio de San Vicente, y Valencia guarda perenne memoria de aquel suceso por ser varias las reliquias monumentales que del mismo llegaron hasta nuestros días.

16 Lluch Arnal (1953: 41) deia el següent: "FIN DE LA DOMINACIÓN ROMANA.- Roto ya el dique que contenía a las tribus germánicas en el centro y norte de Europa, invaden los dominios romanos los suevos, vándalos y alanos, quines se apoderan de las Galias y entran en España, llenándolo todo de desolación y ruinas (año 411 de J. C.). Según cuenta San Agustín, al pasar por Valencia los vándalos, camino de Andalucía, donde se establecieron por fin, acabaron con casi todos los naturales de esta región y la de Cartagena, pues unos fueron degollados y los más consumidos de hambre en largos sitios o llevados cautivos a otras tierras".

17 Lluch Arnal (1953: 43) deia el següent: "LOS GODOS.- Los godos, de raza germánica, vivían largo tiempo en las orillas del río Danieper divididos en dos grandes grupos: los ostrogodos o godos orientales y los visigodos o godos occidentales, que fueron los que después de los bárbaros vinieron a la Península ibérica. A mediados del siglo IV su imperio se extendía desde el Báltico al mar Negro y al Danubio; tenían reyes hereditarios y fue el primer pueblo bárbaro que abrazó el cristianismo por la predicación del obispo Ulfilas, quien por el año 370 tradujo la Biblia a la lengua gótica".

18 Lluch Arnal (1953: 94-95) deia el següent: "APARICIÓN DE LOS PRIMEROS DOCUMENTOS EN LENGUA VALENCIANA.- Quiso Don Jaime prever toda causa de litigio por las interpretaciones que los juristas diesen a las leyes, y para evitarlo ordenó que los letrados y notarios escribiesen todos los procesos

y documentos públicos en lengua vulgar con entera exclusión del latín, para que sus clientes entendiesen los trámites del proceso y no pudieran ser engañados. Con ello aparecen las primeras manifestaciones escritas de la lengua valenciana, lo cual ha hecho suponer, a muchos que esta lengua no se habló aquí antes de la venida de los catalanes con Don Jaime, y que, por tanto, debe ella su origen y formación a la que nos trajeron los caballeros y soldados oriundos de aquel país. Ahora bien; si antes de la venida de los catalanes no se hablaba aquí el valenciano se hablaría necesariamente otra lengua distinta. ¿Cual? La que se quiera; pero de ser ello así, queda por explicar el hecho, único en la historia, de que un corto número de invasores imponga su lengua a la enorme masa del pueblo vencido, borrando por completo todo vestigio de la lengua hablada por éste, y en tan corto plazo, que pocos años después de la Reconquista, ya el lenguaje vulgar del pueblo valenciano (al que se refiere el Fuero de Don Jaime) sea el traído aquí por los conquistadores y no el aprendido y hablado por aquél desde la infancia, de súbito suplantado sin más ni más por un lenguaje que les había de resultar tan extraño como a nosotros ahora el alemán o el ruso. Como esto es absurdo, basta con ello para probar la existencia en nuestra región de la lengua valenciana en tiempos anteriores a la Reconquista, y habiéndose demostrado la posibilidad de su origen prerromano, hay fundamentos sólidos para poder sostener fué el valenciano la lengua vulgar de nuestro pueblo durante las dominaciones árabe y romana. Ello no supone diversidad en cuanto a la estructura del catalán y valenciano, pero la identidad de origen no da derecho a supeditar la una a la otra ni mucho menos a concederle a la primera la menos prelación de antigüedad sobre la segunda, por desconocerse en absoluto la génesis de su formación respectiva. En cuanto al nombre, hemos de rechazar la tendencia de algunos escritores a darle otro distinto del que le dieron los delicados artifices de nuestra brillante literatura del siglo de oro (siglos XIV y XV). Ellos la llamaron *lengua valenciana* y nosotros ni podemos ni debemos enmendar lo dicho por los creadores y cultivadores de nuestra dulce, pulida y elegante lengua vernácula y más cuando el copioso y rico caudal literario que ellos nos dejaron le da un grado muy elevado de superioridad sobre las demás lenguas afines. Razones de índole histórica y patriótica nos obligan a conservar su glorioso título y hemos de esforzarnos para evitar que nadie, propio o extraño, lo condene al olvido y pretenda suplantarlo por otro".

19 Lluch Arnal (1953: 100) deia el següent: "EL LIBRE DEL CONSULAT".- Los preceptos que deberían servir de base para fundamentar las sentencias del Consulado fueron recopilados en un libro que se llamó *Libre del Consulat*, cuyo original, conservado en el Archivo Municipal de Valencia, es un precioso códice de 117 hojas, en pergamino, con magníficas miniaturas y planas orladas con dibujos y adornos en oro bruñido. Está escrito en letra gótica y en lengua valenciana y consta de 334 capítulos, en los que se detallan las costumbres del mar, más cuarenta llamados capítulos del rey Don Pedro, que sirven de complemento a las ordenanzas de uso común entre los navegantes. Este libro, por su antigüedad, por su rareza, por la materia que trata y por el arte con que está ejecutado es una joya de inapreciable valor y una preciosa reliquia más, unida a las muchas que pregonan nuestras pasadas grandezas".

20 Lluch Arnal (1953: 139) deia el següent: "UNIÓN DE NUESTRO REINO CON EL DE CASTILLA.- A la edad de ochenta y dos años falleció el rey Don Juan II. Murió tan pobre que fue preciso vender los objetos de valor de su palacio para costearle los gastos de entierro y exequias. Dejó ordenado le sucediese su hijo Don Fernando, casado ya con la reina de Castilla Doña Isabel, con lo cual vinieron a quedar unidos los dos poderosos estados en que estaba dividida España, Valencia, como parte integrante del Reino de Aragón, quedó con ello unida también a la corona de Castilla, y aunque siguió llevando el nombre de Reino, no puede ya considerarse, a partir de este suceso, sino como una parte del Estado español, con el cual quedó confundida y a cuyas leyes, de grado o por fuerza, fue poco a poco sometida".

21 Lluch Arnal (1953: 141) deia el següent: "FERNANDO II DE VALENCIA, V DE CASTILLA, LLAMADO EL CATÓLICO (1479-1516).- Al advenimiento de Fernando II, la personalidad política de nuestro Reino desaparece por completo. Desde esta fecha la historia de Valencia queda reducida a unos

cuantos hechos locales de escasa o ninguna influencia en los destinos del país, pues el centralismo absorbente comienza a extender sus tentáculos con los que luego agarrará y paralizará la vida regional tan próspera y floreciente durante los años de libertad y franquicia foral”.

22 Lluch Arnal (1953: 151) deia el següent: “CONSECUENCIAS DE ESTA EXPULSION.- [...] La expulsión de los moriscos fue altamente beneficiosa y apenas si se notaron sus efectos, pues, consecuencia de las gestiones de los nobles y de las providencias del rey fue la repoblación inmediata de los lugares abandonados por otros pobladores no menos laboriosos que los expulsados y más en armonía con el común sentir de la población de nuestro Reino, que veía en aquéllos un constante peligro para la patria”.

23 Lluch Arnal (1953: 163) deia el següent: “FIN DE LA GUERRA DE SUCESIÓN.- Vencidas las fuerzas del archiduque en la batalla de Almansa y sometida la región valenciana, no por eso terminó la guerra, sino que ésta se prolongó hasta que, por el tratado de Utrech, en 1713, quedó asegurado Felipe IV en el trono de España. A partir de esta época la historia de Valencia no es sino una serie de humillaciones y vergüenzas, ordenadas sin duda para hacernos olvidar nuestras pasadas grandezas. Abolidas nuestras venerandas leyes, prohibido el uso oficial de nuestra hermosa lengua y muerta ya la esperanza de una rectificación en la conducta arbitraria del rey, la región valenciana queda reducida a la dura condición del esclavo, sin otros derechos que los que su despótico señor quiera otorgarle. En adelante no podrá disponer libremente de sus destinos, y el ritmo de su vida política tendrá que sujetarse al del absurdo poder central, que dispondrá a su antojo de sus riquezas, lucrará con el fruto de su trabajo y abatirá su poderío sin que el espíritu, ya muerto, de los valencianos intente siquiera resucitar su glorioso pasado”.

24 Lluch Arnal (1953: 182) deia el següent: “PORVENIR DE LA REGIÓN VALENCIANA.- Amplio es el horizonte que el porvenir ofrece a la región valenciana. Aunque dividido su territorio en tres provincias no se han mermado con ello los vínculos fraternales de convivencia nacidos de aquella secular unidad espiritual y política de los pasados tiempos, que la hicieron grande y fecunda en hechos gloriosos y heroicas empresas; y es deber de todos los nacidos en este privilegiado país levantino el coadyuvar con el esfuerzo común a que siempre goce de la consideración, del honor y de la honra que por su historia, por la laboriosidad de sus hijos, por la fecundidad de su suelo y por su aportación generosa y espléndida al acervo común de la Madre España le corresponde. Sepamos pedirlo, hagamos por merecerlo y trabajemos por alcanzarlo”.

25 Es tracta de la carta número 109 de l'Epistolari Nicolau Primitiu, volum VI, que correspon a les pàgines 138-143 del manuscrit número 16.000 de la Biblioteca Nicolau Primitiu.

26 Josep Giner i Marco (València 1912-1996). Filòleg. Alumne de Pompeu Fabra, a Barcelona. Va publicar nombrosos articles de temàtica lingüística en diverses publicacions valencianes abans de la Guerra Civil, com ara en *Acció*, *El Camí* o *Timó*. És autor de *La conjugació dels verbs en valencià* (1933), la introducció al *Diccionari de la rima* de F. Ferrer i Pastor (1956), obra en la qual va col·laborar intensament. Habitualment emprava el pseudònim de *Guillem Renat* i *Ferris*. Després de la guerra va treballar al seminari de lexicografia de la Real Academia Española. Antoni Ferrando i Santi Cortés han recollit *l'Obra filològica (1931-1991) de Josep Giner i Marco* (València, 1998, Editorial Denes). Per la nostra part ens hem ocupat d'estudiar diverses facetes de la seua obra: “Josep Giner i la llengua literària” (*Almaig* XVIII, 2002, pàgs. 75-81), “Josep Giner i Marco i els cursos de llengua de Lo Rat Penat” (*Almaig* XX, 2004, pàgs. 122-132) i «Observacions sobre Lo Rat Penat» de Josep Giner i Marco” (comunicació presentada al II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida, Ontinyent 2004, en premsa).

27 Emili Lluch Arnal (Nàquera 1879-València 1955). Mestre i arqueòleg. Va publicar el 1926 *Historia del Antic Regne de Valencia. Per a us en les escoles*, amb dibuixos de Ll. Alcaraz Cortés, (València, Societat Valenciana de Publicacions, Impremta de Ramon Soto), i posteriorment, *Compendio de Historia del Antiguo Reino de Valencia* (València, 1953, Successor de Vives

Mora), en la qual amplia l'obra anterior, i l'escriu en castellà. A més d'aquesta obra també va dur a terme diversos descobriments arqueològics sobre Nàquera i els seus voltants. El 2002 l'Ajuntament de Nàquera ha publicat la seua obra *El señorío y baronía de Nàquera* (València, Federico Domenech).

28 L'obra de Moscardó és *Breu compendi de la historia de València* (1953), amb pròleg de Baltasar Rull, alcalde de València (València, Impremta Vicent Cortell).

29 Enrique Taulet y Rodriguez Lueso. Notari valencià de reconegut prestigi. Autor de diversos estudis sobre dret foral valencià i dret notarial marítim. Des de 1953 a 1958 va publicar a *Levante* una secció que portava per títol “De martes a martes”, i que posteriorment recollí en quatre volums (València, 1959, Successor de Vives Mora).

30 Francesc Soriano i Bueso. (Vinalosa 1908-València 1986). Administrador del diari *Levante* i *Jornada*, i propietari de li impremta Successor de Vives Mora. Actuà en nombroses ocasions com a mecenas de diverses activitats valencianistes, sobretot dels cursos de llengua de Lo Rat Penat o de les campanyes en favor de l'ús del valencià a l'església. Mantenia importants vincles amb sectors democratacristians del Principat, per exemple amb Miquel Coll i Aletorn, i impulsà la Unió Democràtica del Poble Valencià.

31 Lluís Gonzalvo París fou catedràtic d'arqueologia, numismàtica i epigrafia de la Universitat de València. El 1932 ocupava el càrrec de director de l'Institut d'Idiomes, el 1936 de vice-rector, i posteriorment, el 1937, fou nomenat president de la secció de Filologia Valenciana de l'Institut d'Estudis Valencians.

32 Josep Maria Bayarri i Hurtado (València 1886 – 1970). El 1931 publicà el llibre titulat *El perill català*, i publicat pel Consell Valencià de Publicacions, en el qual insisteix que per als valencians el perill consisteix “en creure i propalar que València, l'antic reïne, la nostra pàtria és catalana, que València, per sí, no té personalitat nacional; que la pàtria dels valencians es diu Catalunya; que els valencians som catalans de València; que la nostra personalitat, per tant, nacional, que la nacionalitat dels valencians és catalana; que la nostra història valenciana i la nostra cultura i el nostre territori i la nostra tradició, formen part i estan implícites en una entitat nacional superior que's diu la gran Catalunya. Que'ls hòmens, sants artistes, poetes, guerrers, ciutadans cums són catalans... que els catalans en el segle XIII, al temps de la reconquesta de València per Jaume I, nos dugueren la civilització, el geni artístic, tot el geni; la paraula ab la que s'entenen els valencians, la cultura, el ser propi i la constitució estatal... com una extensió de la personalitat catalana, ab el mateix caràcter, i per tant, ab el propi desenroll objectiu... que València no té existència anterior...”. (Pàgs. 23-24). Sobre aquesta qüestió, Bayarri va mantenir una interessant polèmica amb Eduard Martínez Ferrando a les pàgines de *El Camí*. Ferrando va publicar els articles “Pancatalanisme o falornies”, “Per què me sent pancatalaniste” i “Nacionalisme normal” als números 79, 80, 81 i 90, i Bayarri va publicar tres articles els números 84, 85 i 87 amb el títol de “Naturalment valencians”. En aquesta polèmica també intervingué Nicolau Primitiu amb tres articles al números 95, 96 i 98, amb el títol de “La discòrdia, a la taula del valencianisme, vol llançar una ploma”, realitzats amb un ànim conciliador.

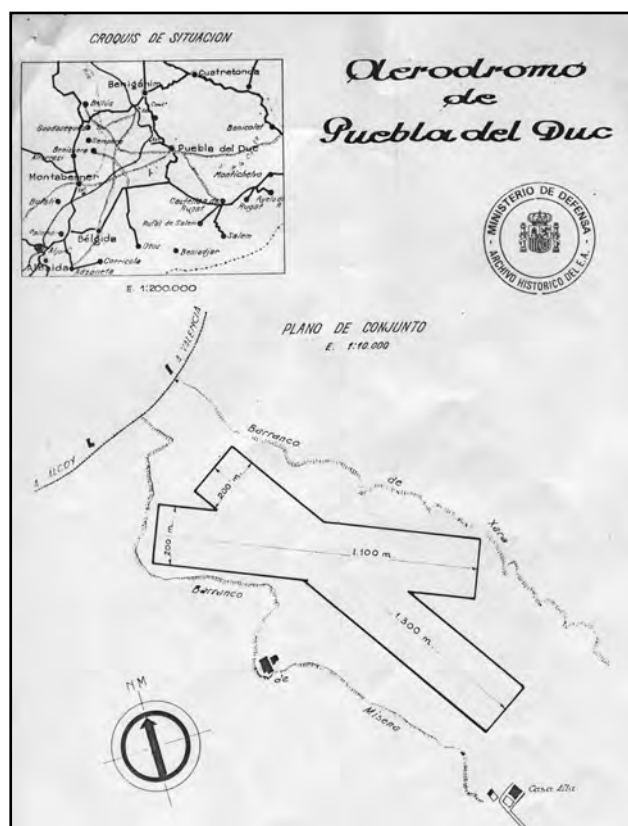
33 Pío Beltrán Villagrasa (Bujaraloz, Aragó 1889 - València 1971). Epigrafista i numismàtic i professor de matemàtiques. Especialista en numismàtica ibèrica i defensor de les teories que relacionaven la llengua ibera amb el basc. Ha elaborat nombrosos estudis com ara *Sobre un interesante vaso escrito de San Miguel de Liria, Los textos ibéricos de Liria i El plomo escrito de la Bastida de Les Alcuses (Mogente)*. Nicolau Primitiu es refereix a l'article “Segóbriga”, publicat a *Archivo de Prehistoria Levantina* (IV, 1953, p. 231-253, Servicio de Investigación Prehistórica, Valencia).

34 El títol de marquès del Túria fou atorgat el 1909 a al tinent coronel d'artilleria Tomàs Trènor i Palavicino, per la seua tasca com organitzador de l'Exposició Nacional de València del 1909, que portà a la ruïna a l'empresa familiar. Al seu germà, Francesc Trènor i Palavicino, se li concedí el 1910 el títol de comte de Trènor per idèntics motius.

La contribución bélica de la Vall d'Albaida

Los aeródromos de Fontanars dels Alforins y La Pobla del Duc, 1938-1939

Antonio Calzado Aldaria

Las derrotas del Ejército republicano de los primeros meses de 1938 como la reconquista franquista de Teruel y la batalla de Aragón que alcanzó el Mediterráneo por la costa valenciana,¹ rompiendo en dos mitades la zona republicana, produjeron la "crisis de abril" y un nuevo gobierno Negrín basado más en "la unión nacional" que en el Frente Popular, presupuestos plasmados en los "Trece Puntos".²

La reorganización general republicana se basó en una militarización plena de la economía y de la sociedad a través de las nuevas funciones otorgadas a los Centros de Recuperación e Intendencia Militar (CRIM), base previa para construir un nuevo ejército que condujera a la República a la victoria bélica definitiva o a unas condiciones óptimas para negociar la paz.

Los CRIM se ocupaban de conducir la movilización de reservistas, la recuperación de desertores (Batallones de Retaguardia, conocidos como "el Canguro"), instruir militarmente a ambos grupos (Bases de Instrucción),

desempeñar funciones de agitación y propaganda entre la población civil en torno a los 18 puntos de Negrín, y ayudar a la economía de la retaguardia con el objetivo de cumplir los objetivos de incremento de la producción (Comisiones de Recuperación).³

Durante la primavera de 1938, la Caja de Reclutas de Valencia capital fue trasladada a Albaida, debido a los continuos bombardeos que sufría el *cap i casal*, y transformada en el CRIM núm. 11. Sin duda debió pesar en esta decisión la orografía de la comarca y el pasado político social-católico de la Vall d'Albaida que la habían convertido en una destacada zona de refugio de desertores y derechistas. El CRIM núm. 11 centralizó su administración en el Palau del Marqués de Albaida (secciones de Recuperación, Reclutamiento y Negociado de Justicia) y distribuyó sus acantonamientos y destacamentos a lo largo de la comarca.⁴ Sus atribuciones comprendían tanto la Vall d'Albaida como buena parte de la provincia de Valencia. Una vez completa la recuperación, el reclutamiento y la instrucción, se trasladaban a Montcada.⁵

A finales de enero de 1939, el CRIM comprendía entre 12.000-13.000 hombres.⁶ El impacto demográfico y sociológico sobre la Vall d'Albaida fue de enormes magnitudes. La retaguardia valldalbaidina se pobló por primera vez durante la guerra de unidades militares, alojadas en edificios religiosos o en domicilios particulares, contribuyendo su estancia a agravar las

Vista aérea

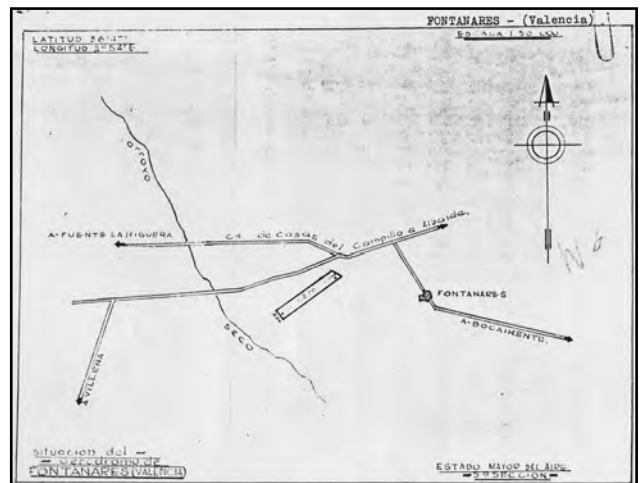
destrucciones del patrimonio. Para Bélgica, por ejemplo, supuso un incremento de población del 238,37%. Reclutas y soldados llegados de todas las regiones de la España republicana recalcaron en pequeños pueblos en los que gran parte de su población nunca había tenido contacto alguno con zonas tan alejadas como Andalucía o Aragón.

Con costumbres, culturas y lenguas muy distintas, portadores muchas veces de rasgos culturales urbanos, con la explosión de vitalidad y vertiginoso disfrute de los placeres de la vida que provoca la inmediatez del peligro físico y un próximo envío al frente de guerra, se aposentaron sobre las tradicionales normas morales y sexuales imperantes en los pueblos, con las lógicas fricciones. En otros casos, los recién llegados más ideologizados trajeron consigo nuevas percepciones político-ideológicas para los defensores locales de la República.

Además de la presencia de tropas republicanas, la Vall acogió desde mitad de 1938 una importante industria de guerra. La proximidad del ejército franquista a las industrias armamentísticas de la provincia de Castelló de la Plana y los continuos bombardeos que soportaban motivaron su traslado al sur valenciano.⁷ Hacia la mitad de junio de 1938, la Delegación de Valencia de la Subsecretaría de Armamento ordenaba el traslado a Ontinyent de los trabajadores y familiares del Consejo Metalúrgico

Técnico Administrativo CNT-AIT de Castelló de la Plana; de la Industria Metalúrgica Socializada-CNT de Borriana y de la Fábrica de Productos Químicos-Explosivos nº1 de Moncófar.⁸ En Bocairent, el Palacio de Jofre albergó una pequeña fábrica de armas dependiente de la Subsecretaría de Armamento, y, al parecer, algunos pequeños talleres de industria de guerra, de los que no tenemos más que tangenciales noticias (como una fábrica de bombas explosivas para Alcoi).⁹

La instalación de unidades militares e industrias de guerra disparó la psicosis de un posible bombardeo entre la población ontinyentina, desde que en junio de 1937 se escuchasen con inquietud los ecos del bombardeo de Almansa, que algunos franquistas confundieron con la llegada de las tropas de Franco.¹⁰ Los aviones que bombardeaban Alcoi sobresaltaban a los vecinos de Bocairent que los veían pasar sobre sus cabezas. Desde mediados de 1938 permanecía Ontinyent todas las noches sin iluminación pública. Las autoridades militares y civiles publicaban con asiduidad normas y bandos de obligado cumplimiento para atenuar las destrucciones ocasionadas por probables incursiones aéreas, especialmente las nocturnas. La

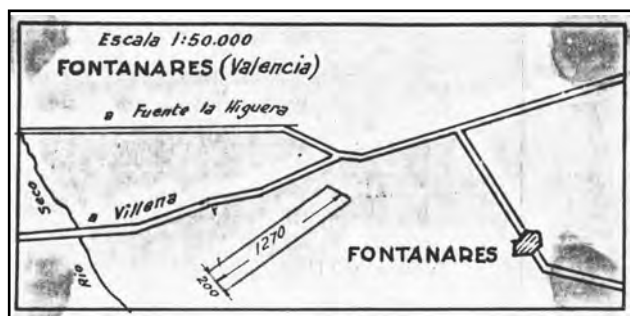
Situación del aeródromo de Fontanars dels Alforins

creciente amenaza aérea dio lugar a la construcción generalizada de refugios antiaéreos en Ontinyent y Bocairent así como una mayor presencia de la Defensa Pasiva republicana.¹¹

La logística militar se completó con la construcción a finales de 1938 de sendos aeródromos en Fontanars dels Alforins y en la partida de Missena (termino municipal de Otos), aunque su proximidad a la población de la Pobla del Duc han llevado a ser conocidos popularmente como los "refugios de la Pobla".

El aeródromo de Fontanars dels Alforins

El término de Fontanars acogió a una destacada presencia de instituciones y organismos republicanos: la finca "Torrefiel" se convirtió en un Hospital para Inválidos, Escuela de Reeducción y Hospital Base (1938),¹² la finca "La Cruz" recogía evacuados y en la conocida oficialmente como "Nueva de Alcudia" se construyó un aeródromo.¹³

Aeródromo de Fontanars dels Alforins

El testimonio oral recogido en Fontanars señala que "el camp d'aviació, el va fer l'última quinta, també hi havia un tractor que el portava Elies Biosca Soriano, i un camió". Como sucedió habitualmente en la zona republicana a partir de 1938, los sucesivos llamamientos a quintas hicieron que los religiosos supervivientes de la violencia anticlerical del segundo semestre de 1936 aparezcan en las filas del Ejército Republicano: "(...) La direcció del camp la duia un rector, que estava amagat allí (...)".¹⁴ La finalización de la guerra unos pocos meses después hizo que el campo de aviación de Fontanars no registrara ningún aterrizaje, según testimonios orales.

La pista se construyó en las fincas agrícolas conocidas como la Casa del Batle, l' Alcúdia, la Sénia y la Senieta, aunque en la documentación militar se cita tan solo la finca "Nueva Alcudia". El campo cortaba la carretera de Villena, aprovechando que a su alrededor existían 9 fincas habitables y casas de labor, además de 3 "chalets" según un informe del Ejército.¹⁵ Al parecer se construyeron, al menos, cuatro refugios civiles, tres de los cuales fueron derribados después de la guerra.

El aeródromo de Missena

De los dos aeródromos comarcales, es el único que mantiene su estructura original de manera muy definida y, hasta hace bien poco, casi perfectamente.¹⁶ Su obra fue de considerables proporciones debido al gran aporte de material procedente de los dos barrancos que limitan el aeródromo. Se aumentó el nivel del camino de Missena o Camino Real de Madrid hasta tener el mismo

que los campos adyacentes. Para su construcción se movilizó a una quinta de la Pobla del Duc, que contó con el refuerzo de otros movilizados de comarcas cercanas (fuentes orales señalan que de la Ribera), bajo la supervisión de un reducido destacamento de soldados.¹⁷

Según el proyecto, constaba de una vivienda destinada a Puesto de Mando construida ex novo, con una superficie de 136 metros, proyectada para 20 hombres y que contaba con cuarto de aseo y agua corriente, conservada en la actualidad. Su fachada principal limitaba con el mismo camino de Missena. La Casa Alta (aproximadamente a un 1 km. del Puesto de Mando), una heredad incautada a su propietario, se contemplaba como residencia de las escuadrillas y cuartel de tropa, pensada para 120 hombres, instalación que no se completó en su totalidad.

Al mismo tiempo se construyeron dos refugios contra bombas, de bóveda de ladrillo y mortero de cemento, necesitados de una rápida actuación ante su progresivo deterioro. El situado en la Casa Alta tenía una capacidad de 70 personas y el situado al sur del campo de aterrizaje de 40:

Es tracta del típic refugi de caràcter militar i de nova construcció. Ambdós presenten dues entrades col·locades en paral·lel que donen pas a una estreta

Vista aérea

galeria, que comença amb un pendent, sense bifurcacions, construïda en ziga-zaga i amb sostre de volta.¹⁸

Además se tenía el proyecto de construir nueve refugios elementales en la periferia del campo y al margen de las pistas con una capacidad de 20 hombres que no se realizaron. La única actividad documentada en ambas pistas consistió en el aterrizaje de un avión, según el registro oral.¹⁹

La densidad de la presencia militar, la instalación de industrias de guerra y la infraestructura aérea creada condujeron a una creciente atención desde el otoño de 1938 hacia la Vall d'Albaida por parte del servicio de espionaje franquista (SIPM), en especial de la aviación. Sin lugar a dudas, se puede afirmar que si la guerra hubiera continuado unos meses más, la comarca habría padecido incursiones aéreas.²⁰ Bombardeos que un Ejército ya derrotado apenas podría haber prevenido, ya que a mitad de febrero de 1939 ni siquiera el puesto de Observación Aérea de Ontinyent contaba con unos prismáticos.²¹

CONCLUSIONES. A LOS PODERES PÚBLICOS.

El concepto de patrimonio no se puede reducir tan sólo a edificios históricos señalados por su antigüedad o su interés artístico. Se amplía hacia los restos dejados por la industrialización o por los conflictos bélicos. Sin embargo estos últimos, hasta fechas recientes, en el caso concreto de los refugios antiaéreos, no han recibido especial atención en cuanto a su conservación, restauración, rehabilitación y utilización didáctica, al contrario que el ejemplo catalán.

La guerra civil forma parte de nuestra historia contemporánea, y todavía es capaz de generar amplios sentimientos colectivos, de uno u otro signo ideológico. Convendría que las instituciones protegieran y difundieran este peculiar patrimonio. Primero, para que no desaparezca de nuestra realidad más cercana este episodio histórico. Segundo, porque permite ayudar a desarrollar actividades que edifiquen, desde los más pequeños hasta los más grandes, una cultura de la paz. Para el caso que nos ocupa, siempre es una experiencia recomendable introducirse y vivir de cerca la angustia que genera la estancia en un refugio antiaéreo. Es pues muy aconsejable desarrollar esta vivencia. No sólo de pan, de campos de golf o de innumerables polígonos y urbanizaciones viven el hombre y la mujer.

NOTAS:

¹ Las operaciones militares y la reestructuración del Ejército Republicano en MARTÍNEZ BANDE, J.M.: *La ofensiva sobre Valencia*, Servicio Histórico Militar, Ed. San Martín, 1977.

² TUÑÓN DE LARA, M.: "La crisis de abril", en VV.AA.: *La Guerra Civil*, 19, Ed. Historia 16, Madrid, 1989, pp. 90-105 (p. 101).

³ "Informe sobre las medidas generales de tipo militar que conviene adoptar en la situación actual". Extraído de SALAS LARRAZÁBAL, R.: *Historia del Ejército Popular de la República*, Ed. Nacional, Madrid, 1973, vol. III, pp. 3239-3249.

⁴ Arxiu Municipal d'Ontinyent (AMO), Fons Judicial, caja 34, Justicia Militar CRIM núm. 11, 1937-1939. Una distribución muy parecida al CRIM n° 1 de Alcoi (mayo de 1938), extendido en ocho campos, cada uno con capacidad para 500 hombres, distribuidos en poblaciones y alojados por los Consejos Municipales y las sindicales, v. RAMOS, V.: *La Guerra Civil (1936-1939) en la provincia de Alicante*, Biblioteca Alicantina, 1973, vol. II, pp. 319-320.

⁵ Desde Albaida se organizaba la administración del CRIM. Allí tenían su emplazamiento las oficinas del Coronel Jefe que recibía los expedientes de deserción o recogía a los prófugos para su recuperación. Los expedientes, una vez instruidos, se enviaban al Tribunal Permanente de Justicia Militar-Demarcación de Levante (sito en la Alameda de Valencia) y que también fue trasladado a principios de 1939.

⁶ Servicio Histórico Militar, Cuartel General del Generalísimo (SHM, CGG), A. 5, legajo 291, carpeta 7 y A. 96, legajo 6, carpeta 2.

⁷ Para la industria de guerra valenciana se ha consultado SANTACREU SOLER, J.M.: *La economía valenciana durante la guerra civil*, Ed. Alfons el Magnànim, València, 1992, el capítulo "Orígenes i evolució de la indústria d'armaments", pp. 131-154. Para Catalunya cfr. BRICALL, J. M.: *Política econòmica de la Generalitat (1936-1939): Evolució i formes de la producció industrial*, Edicions 62, Barcelona, 1970, p. 291 y pp. 68-71.

⁸ AMO, Correspondencia 1938, junio-noviembre de 1938. El contraespionaje franquista señalaba que parte de la maquinaria procedía de Sagunt. SHM, Zona Nacional (ZN), A. 96, legajo 7, carpeta 13. Otro caso de industria bélica desplazada, en este caso desde el País Vasco en CASASOLA GARCÍA DE EULATE, E.: "Instalación de industrias de guerra en Alberic (1936-1939)", *Al-Gezira*, 7, 1992, pp. 353-373. También BERNABEU GALBIS, A.: "Ontinyent: silueta de una ciudad en guerra", *Alba*, 2-3, 1986-1988, pp. 145-146.

⁹ VAÑÓ SILVESTRE, F.: "La Revolución en Boccarente", en XV Asamblea de Cronistas Oficiales del Reino de Valencia. Centro de Cultura Valenciana, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia, València, 1986, pp. 465-487 (p. 477).

¹⁰ GIRONÉS PLA, G.: *Historia de un Español. Un testigo de los mártires. Memorias de Gonzalo Gironés Pla*, ed. Gonzalo Gironés Guillem, Ontinyent, 1997, p. 188. Los bombardeos sobre tierras valencianas en MAINAR CABANES, E.: "Ataques franquistas sobre Valencia durante la guerra civil. 1936-1939", *Saitabi*, XXXVII, 1987, pp. 225-235.

¹¹ SHM, CGG, A. 5, legajo 275, carpetas 4-5. Los refugios en la Vall d'Albaida en MORENO MARTÍN, A.; MUÑOZ BALLESTER, A.; RICO PALACIOS, V.; RODRIGO MATEU, B. y RUBIO, M. C.: "Espais de guerra a la Vall d'Albaida: els refugis de la Guerra Civil", *Alba*, 16-17, 2001-2002, pp. 212-230

¹² Para la sanidad durante la guerra civil, cfr. GRANJEL, L.S.: "La medicina en la guerra", en VV.AA.: *La Guerra Civil*, op. cit., 14, pp. 92-102.

¹³ Los datos del aeródromo de Fontanars se han extraído del Archivo Histórico del Ejército del Aire (AHEA), Aeropuerto de Fontanars de Onteniente, expediente A 11834.

¹⁴ Testimonio Oral de José Belda Grande (1928), Fontanars dels Alforins, 4-XII-2004.

¹⁵ MORENO MARTÍN, A.; MUÑOZ BALLESTER, A.; RICO PALACIOS, V.; RODRIGO MATEU, B. y RUBIO, M. C.: "Espais de guerra a la Vall d'Albaida: els refugis de la Guerra Civil", op. cit., pp. 221-222.

¹⁶ Para este aeródromo, cfr. AHEA, Aeropuerto de Puebla del Duc, expediente A 12006.

¹⁷ Testimonio Oral de Vicent Fayos, 69 años, La Pobla del Duc, 14-VII-2005.

¹⁸ MORENO MARTÍN, A.; MUÑOZ BALLESTER, A.; RICO PALACIOS, V.; RODRIGO MATEU, B. y RUBIO, M. C.: "Espais de guerra a la Vall d'Albaida: els refugis de la Guerra Civil", op. cit., p.221.

¹⁹ En otras pistas y aeródromos del País Valenciano la inactividad fue la tónica predominante. Para estas cuestiones cfr. VERA DE LEITO, J.; VERA DE LEITO, A.: *Defensa Antiaèrea Republicana (1936-1939). Artilleria y Refugios (algo de valor)*, Ed. Vera de Leito, València, 2000.

²⁰ SHM, CGG, A.31, legajo 6, carpetas 2-4, rollo 105 y legajo 291, carpetas 1 al 8. Otros informes en SHM, ZN, A. 96, legajo 6, carpeta 18; A. 96, legajo 7, carpeta 13; A. 31, legajo 6, carpeta 2-3 y 4.

²¹ AMO, Correspondencia Oficial de Entrada y Salida 1939. Período Republicano 1939, 13-II-1939

Dels Pirineus d'Aragó a Ontinyent:

els Vaello, uns cavallers al servei dels monarques de la Corona d'Aragó

(segles XIII-XIV)

Vicent Terol i Reig

Dins de l'església major d'Ontinyent o de Santa Maria hi ha una urneta situada dalt del mur de l'antesala, passada l'entrada principal, quasi a punt d'endinsar-nos en la nau del temple. S'hi troba a la dreta, dalt en el mur, dalt mateix de la porta, la petita urna de pedra, sustentada per dos figures, que semblen un os i un llop.¹ Les dos feres despleguen sengles ensenyes heràldiques que representen calderons. Dintre de la urna rectangular hi ha les despulles d'un cavaller ontinyentí que va morir fa set-cents anys. La inscripció de la part frontal de l'arqueta funerària, realitzada en lletres capitals que ens permet datar-la, paleogràficament, en el segle XVI diu: "HIC IACET · LOP / LOPEZ · DE VAELO / Y DE CALDERO". (Ací descansa Llop Llopis de Vaello i de Calderó).

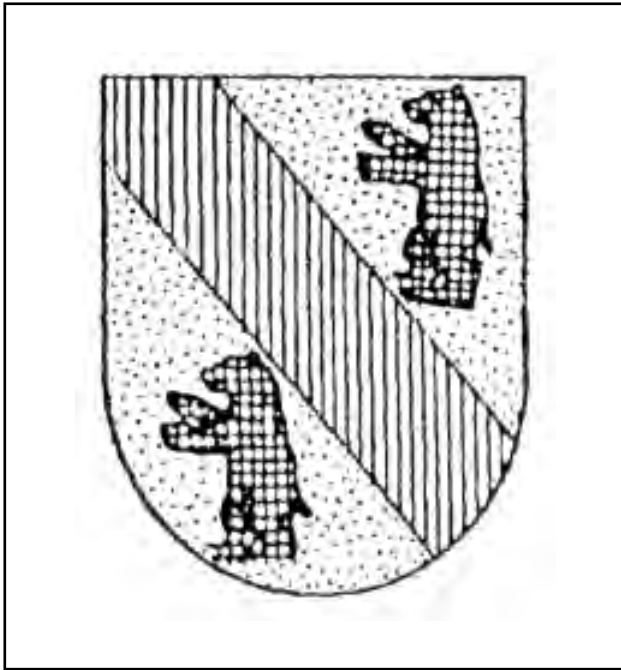
Urneta amb les despulles de Llop Llopis de Vaello (església de Santa Maria)

Qui era aquest personatge ontinyentí? Quines havien estat les obres que haurien merescut un honor tan excepcional? S'ha afirmat (com molts hauran pensat immediatament) que es tracta d'un personatge relativament conegut: Llop de Vaello o *Lop de Baylo*, com apareix als documents llatins. Però ves per on, no es tracta d'ell, es tracta d'una altra persona, ben pròxima tanmateix: un fill seu, Llop Llopis de Vaello, com deixa clar la pròpia lectura de la inscripció epigràfica. Els mèrits del fill no tenen res que envejar als de son pare i, encara més, l'havien superat. Ara esbrinarem qui era cadascú i les causes d'aquesta confusió causada per l'homonímia.

Els noms, els llocs i les persones: rastrejant identitats

El tema que ens ocupa no és precisament inèdit en la historiografia d'Ontinyent. Fa uns anys, en 1994, Alfredo Bernabeu dedicava un bon article als cavallers Llop de Vaello, Artal de Foces i Garcia Ortiz que se centrava en bona mesura sobre el primer d'ells.² La

Escut del Bailo (Jacetania, Aragó)

il·lustració que li serveix de pòrtic alça acta de la confusió que adés indicàvem. Antonio Llorca, per la seua banda, caia també en la mateixa confusió.³ Però seríem injustos amb l'enyorat cronista Bernabeu, fill predilecte d'Ontinyent, i amb el malguanyat Llorca si els férem responsables totalment de tal errada. La primera qüestió que ha de quedar clara és que, malgrat la rotunditat de la inscripció epigràfica de la urna, a penes hi havia notícies sobre Llop Llopis de Vaello, només algun indici. La segona és que la font primària de la que beuen és el resum publicat per José Luis Reig Feliu⁴ (Llorca) i l'original inèdit llavors (Bernabeu, de vegades a la lletra, tot i que no s'hi especifica) de l'obra del pare Fullana, la *Historia de la Ciudad de Ontinyent*, que ha estat editada –recordem-ho– en 1998, quasi cinquanta anys després de la seua redacció.⁵ Això explica que aquesta confusió s'haja perpetuat fins als nostres dies.

Comptat i debatut, la pretensió d'aquest treball és doble: esmenar l'errada d'identificació i contribuir a la reconstrucció de la història d'aquest llinatge ontinyentí. Ho farem mitjançant l'exhumació de documents inèdits de naturalesa diversa: uns han estat salvats gràcies al programa de restauracions de documents que es desenvolupa a l'Arxiu Municipal d'Ontinyent des de 1998 i uns altres, per altra banda, no havien rebut el tractament que haguera estat desitjable. Per això, com a colofó transcrivim tres documents cabdals per a la història d'Ontinyent, amb un interès que supera l'àmbit local.

Esbrinar les relacions de parentesc i les identitats dels membres del llinatge dels Vaello/Llopis de Vaello no és una tasca gens senzilla: abunden més les conjectures que les certituds i cal remarcar l'escassetat

de documents, amb només un grapat de referències. A aquesta circumstància hem de sumar la dificultat de l'homonímia i la poca concreció documental moltes vegades.

La confusió del pare amb el fill s'explica per una banda per la tendència a mitificar els moments *fundacionals* dels pobles. Nosaltres, els valencians, no som una excepció. Per això pesa tant el nom del pare, un dels fundadors de l'Ontinyent cristià, fins al punt d'haver ocultat (o quasi) el fill. Això s'ha de sumar a la pràctica antroponímica aragonesa, que suposa el triomf del sistema patronímic (el nom del pare, *Lope/López* o valencianitzat, *Llop/Llopis*) però, alhora, la coexistència de l'ús dels topònims com a base de la formació dels cognoms. En aquest moment ja s'havia produït el que s'ha denominat la *revolució antroponímica* que establia el nom doble (nom+cognom) encara que hem de considerar que coincidien pràctiques antroponímiques aragoneses, navarreses i castellanques (en castellà) amb les catalanes i occitanes (en català). S'entén així la simplificació dels cognoms compostos de l'estil dels cavallers que ens interessin. I això no ajuda precisament a identificar els individus. Així la filiació del primogènit apareix prou clara però no sempre la dels altres fills, on apareix simplificada. Això explica que aparega Llop i Roderic Llopis de Vaello, per una banda, i alhora Ferran i Roi Llopis (*Lopeç* o *Lopis* en els documents llatins). Una altra cosa són les dones que adopten el nom del marit: Urraca Roïç. I tots cinc eren germans.

És prou habitual que alguns dels llinatges dels colons cristians que arribaven dels països del nord, no sols però sobretot, catalans, guarden una estreta relació amb la geografia d'origen, amb els topònims. Alguns dels nous pobladors, com veiem, eren aragonesos i navarresos. És el cas del nom de llinatge dels Vaello, un cognom que guarda relació amb Bailo, una població de l'actual Osca, a la Canal de Berdún, prop de la frontera amb Navarra i molt proper al monestir aragonés de San Juan de la Peña. *Bailo*, escrit també *Vaylo*, *Baylo* o *Vahiello* prompte esdevindrà *Vaello*, valencianitzat, segons encara hui apareix com a nom de llinatge viu a la ciutat d'Ontinyent.

Un altre aspecte remarcable és la recurrència de nom d'arrel basca vinculats a aquest llinatge: Llop, Ényeg, Roi, Sanç, etc.⁶ que hem de relacionar amb la seua procedència, la comarca de Jaca (*Jacetania*), en una àrea molt propera a l'àrea lingüística euskera en el moment de la seua vinguda.

Fet i fet, el cognom s'ha documentat també a la ciutat d'Osca i a la àrea de Jaca i a la zona del Baix Aragó, a l'actual província de Terol. El topònim doncs s'ha fixat com a cognom o nom de llinatge en altres

localitats del Baix Aragó, territori d'àmplies ressonàncies en els cognoms valencians actuals. Només n'esmentarem uns quants: Barrachina, Cutanda, Visiedo (Vicedo), Bañón (Vanyó), Peñalba (Penalba), Lagueruela (Guerola), Argente (Argent), Molina, etc. En el cas de Huesa del Común, segons el *fogaje* de 1495, apareix el nom de llinatge *Vaylo* vinculat a cavallers o *fidalgos*.⁷ Fet i fet, és probable que els Vaello que arribaven a l'Ontinyent de 1250 no foren de la pròpia població de Bailo (Jacetania), sinó que vingueren ja del Baix Aragó, repoblat a partir de la seua ocupació pels cristians a finals del segle XII. En aquest darrer cas, es tractaria d'una presència recent atés que en menys d'un segle la Corona d'Aragó s'annexionaria també les terres valencianes.

El pare: Llop de Vaello, un cavaller al servei de Jaume I

Llop de Vaello formava part de l'*host*, de l'exèrcit de Jaume I. La procedència dels cavallers i dels peons que encapçalava el rei Jaume I era diversa. L'objectiu

Pica romànica de l'església de Bailo (Jacetania, Aragó)

Nau de l'església de Bailo (Jacetania, Aragó)

no: fer fortuna i guanyar les terres del Xarq-al-Andalus als musulmans, les quals conformarien en el futur immediat el Regne de València cristià. De fet, la primera notícia documental de Llop de Vaello és el

repartiment de cases en la ciutat de València, en 1239, junt a altres cavallers i homes d'Aragó.⁸

Els Vaello no estaven en les mateixes condicions de partida que la majoria de colons que venien, com ells, dels països del nord. Tots anaven a la recerca d'oportunitats, però aquesta majoria eren gent sense terra cap a una terra sense gents, o cap una terra que els oferia al·licients i expectatives suficients per tal de moure casa i iniciar un camí arriscat. Encara que en bona veritat la terra a la que venien sí que hi havia gents, els musulmans, als quals calia substituir.

Una de les primeres actuacions de Llop de Vaello és transcendental per a la història d'Ontinyent: el veiem concórrer junt a Artal de Foces i Garcia Ortiz en el repartiment de les cases i terres del terme d'Ontinyent en 1250.⁹ Era un dels repartidors o *divisors* reials, comissaris encarregats de poblar i de colonitzar els nous territoris arrabassats als musulmans. Aquestes evidents connexions amb la corona no seran tampoc esporàdiques. Tot i això, a diferència dels seus dos companys, fixarà la seua residència a la vila d'Ontinyent, fruit en bona mesura d'aquestes connexions amb la corona.

Uns anys més tard, en 1257,¹⁰ la corona fa donació de l'Alforí als veïns d'Ontinyent. El repartiment seria realitzat, en opinió del medievalista alcoià Josep Torró, pels mateixos divisors reials que havien procedit a fer uns anys abans els repartiments de cases i heretats a l'extens terme d'Ontinyent en 1250.¹¹ El mateix document de 1257 feia donació als veïns d'Ontinyent de les serres que circumdaven el terme jurisdiccional de la vila reial, amb un aprofitament comunal per a fer llenya i pasturar ramat. L'objectiu de tals mesures era afavorir l'èxit de la colonització de la vila cristiana.

Robert I. Burns ja va destacar el paper de Llop de Vaello en els primers moments de la colonització de la vila: el qualifica de "poblador molt ric". Alhora, descarta, amb molt de trellat, els orígens gallegos atribuïts per les trobes de mossén Febrer, aspecte que Fullana i, per extensió, Bernabeu, sí que consideren.¹²

El primogènit: Llop Llopis de Vaello

Els Vaello romandran a l'Ontinyent els segles XIII i XIV, on gaudiran d'una posició social, econòmica i política preminent.¹³ La base del seu èxit era el servei de la corona, que explica la generositat amb que van ser recompensats, amb heretats i terres al terme ontinyentí. El servei a la corona suposava, en el cas dels cavallers, funcions polítiques però sobretot el servei d'armes. I això en una vila com Ontinyent, en plena frontera amb Castella, no era mera retòrica. A tall d'exemple, en 1296, Jaspert de Castellnou,

procurador de Jaume II en el Regne de València, es dedicava a depredar el terme de Villena durant la breu guerra declarada entre el senyor de Villena (un enorme estat senyorial tapó entre el Regne de València i la Manxa castellana) i Jaume II. Hi participaren les

Ubicació de Bailo dins la comarca de Jacetania

milícies de les viles de Bocairent i d'Ontinyent, senyories —durant un breu espai de temps— del de Castellnou.¹⁴

Veiem com els Vaello participen en la guerra contra Castella de 1296-1304: està documentada la participació, almenys, d'Ényeg Llopis de Vaello, present a Elx, en 1301 i a Múrcia en 1303, durant la campanya d'annexió de les comarques del sud.¹⁵

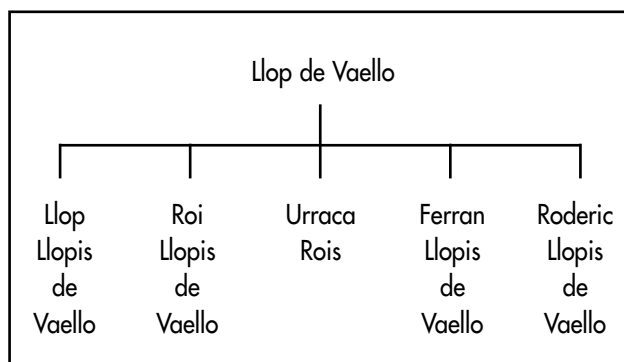
Fa l'efecte que Llop Llopis de Vaello, fill primogènit de Llop de Vaello, també participaria activament en aquests episodis. Comptat i debatut, apareix com a capità del rei, almenys en 1308. Les circumstàncies eren especialment complicades en aquells moments: Jaume II preparava una croada contra el regne de Granada, centrada sobre Almeria, i hi havia notícies alarmants a la frontera, que informaven d'una incursió de mil genets de Granada amb dos mil homes d'a peu. Al remat es va tractar d'una falsa alarma. En juny, tanmateix, Ferrer Descortell, batle general del Regne de València dellà Xixona, relata a Jaume II la notícia sobre l'atac imminent i el compliment de l'ordre reial per tal que Llop Llopis de Vaello i Ferrer Descloquer, de Xàtiva, serviren de guarnició a Villena.¹⁶ Era ben recent encara el record de la de 1304, quan saquejaren Cocentaina i la Vila Joiosa. Llopis de Vaello i Descloquer havien de garantir, de Villena estant, la seguretat de la infanta Na Constança, filla de Jaume II, casada amb l'infant reial castellà don Juan Manuel, senyor de l'immens estat

senyorial de Villena. En aquest moment se li ordena que retorne al seu lloc de procedència, que no era altre que Ontinyent encara que no s'hi especifica, junt a la seua companyia de peons i cavallers.¹⁷

Però no totes les seues actuacions eren militars; algunes eren també de caràcter polític. Llop Llopis de Vaello apareix com el jutge de frontera designat per la Corona d'Aragó (l'infant reial don Juan Manuel n'escolliria dos per la seua banda) en 1313 per tal de resoldre el contenciós territorial que enfrontava les viles de Villena i de Biar des de 1305.¹⁸

Els fills i els altres descendents: l'arrelament a Ontinyent

Pel que fa a la resta de germans, moltes voltes només disposem de dades ben escasses. A tall d'exemple, en un document de 1275 (un dels pergamins arrabassat al temps i recuperats en 2002 en el transcurs de les restauracions de documents realitzades sobre els documents de l'AMO) apareix *Roy Lopez, filius Lupi de Vaylo, militis* (Roí Llopis, cavaller, fill de Llop de Vaello). Aquest és l'únic

document que ens permet conèixer l'existència d'un altre fill de Llop de Vaello, però alhora ens permet afinar el pinzell de la nostra anàlisi. Roí era llavors major d'edat i havia rebut la dignitat de cavaller. Podem elucubrar, doncs, l'edat aproximada de son pare Llop i saber que ja era d'edat madura quan participa en la conquesta de València. A més a més, és un document que està relacionat amb la tradició tèxtil d'Ontinyent: verifiquem que els cavallers d'Ontinyent s'abastien (com quasi tots els veïns de la contrada) al centre urbà més important: Xàtiva. La quantia de l'operació, setanta-tres sous i sis diners, ens indica la rellevància social i la puixança econòmica del llinatge.

Sabem que hi van haver altres fills de Llop i altres germans de Llop Llopis de Vaello, quatre almenys. No sempre és fàcil reconstruir els lligams entre els diversos germans, perquè moltes vegades no s'hi explica el

grau de parentesc. Roderic apareix en un document de 1297 com *Rodericus Lupi de Vaylo, miles*. Era un altre fill de Llop de Vaello, encara que cal parar esment que han passat 47 anys des del moment que documentem l'un (1250) i l'altre (1297). Roderic ordena el seu testament en 1318, autoritzat pel notari d'Ontinyent Bernat d'Antist. El document també ha perdurat i es conserva a l'arxiu municipal de la ciutat,¹⁹ perquè establia una capellania a l'església

major d'Ontinyent i una almoïna mitjançant la qual els jurats de la vila acabarien sent senyors de la meitat de Benirredrà, a la Safor. Ell l'havia rebut per disposició testamentària de Sanç Rois de Corella, parent seu tot i que no sabem en quin grau, encara que es tractaria possiblement d'un oncle matern. No s'hi transcriu la publicació del testament, però inferim la data de la seua mort a partir de la transcendència futura d'aquest document gràcies al quals verifiquem que la tomba de son pare existia ja a Santa Maria d'Ontinyent. Alhora s'hi fa esment dels altres germans de Roderic: *Urrache Roïç* (Urraca Rois) i un altre germà, difunt, Ferran Llopis (referit com *Ferdinandis Lopus, fratris mei quondam*).

La genealogia d'uns cavallers d'Ontinyent: els Llopis de Vaello

Comptat i debatut, hem pogut reconstruir els lligams familiars amb uns resultats acceptables: tots ells eren germans de Llop Llopis de Vaello, encara que potser ell mateix ja hauria mort en 1318, quan el seu germà Roderic ordena el testament, raó que explicaria l'absència de qualsevol esment. Res no sabem tampoc de la data del traspàs de Roí. Ferran, per altra banda, havia dictat testament en 1300, que sembla la data probable de la seua defunció.²⁰

Hi ha una dada documental que ens clarifica l'embolic d'identitats definitivament. Un document

judicial de Cocentaina de 1314 indica clarament que Urraca i Llop eren germans: *Urracha Roïç, germana d'en Lop Lopiç de Vahiello*.²¹ Tot indica que en el moment de la redacció del testament de Roderic, la segona generació dels Vaello havia arribat a l'ocàs: només sobreviuen Urraca i Roderic.

Tanmateix, no totes les coses resten nítides. El testament de Roderic fa esment de Sanç Llopis, a qui li lliga totes les seues armes, excepció feta d'un escut. Fa l'efecte que tal disposició ens indica un parentesc, el lligam de sang entre els dos personatges. Potser fóra un nebot el qual seguiria l'exercici de les armes.

Però tanmateix, algunes qüestions resten obertes. Per una banda l'esment d'un obscur Llop Llopis en el testament de Roderic Llopis de Vaello (la casa del qual, situada a la plaça Major de la Vila, a hores d'ara plaça de l'Església, afrontaven *cum domibus Lopi Lopus, que dicuntur de Azobarbre*) el qual veí, evidentment, no hauria de ser parent dels Llopis de Vaello, perquè en cas contrari s'hi hauria indicat de manera explícita al document. En 1320 encara hi ha esment a un *real* de Llop Llopis de Vaello, situat prop de la rambla del riu, punt on s'hi autoritzava Pere d'Alçamora, veí d'Ontinyent, a fer un molí fariner.²² Es tracta, fa l'efecte, d'un topònim que deixa constància de l'existència d'un *real* que hauria heretat de son pare, Llop de Vaello, i no tant d'una evidència de que encara vivia en aquells moments.

Una lectura entre línies: una aproximació al patrimoni familiar

Hi ha també l'aspecte més privat, més íntim, dels Llopis de Vaello: el patrimonial. Ja hem indicat que Llop de Vaello va ser generosament heretat a Ontinyent, ensenyorint fins i tot alqueries en el terme de la vila, cas de Iellas/Aiels/Morera.²³ La imatge del patrimoni familiar es completa amb el complement dels documents que transcrivim ara i ací.

Primer que res cal indicar que la més llongeva de tots els germans, Urraca, va fundar també un benifet (el de l'Orgue), després de 1318, encara que en un moment indeterminat, encara que pròxim. Anteriorment, el seu germà Ferran n'havia fundat un altre (el de l'Esperit Sant). Això ens indica per sí mateix la riquesa de què gaudien tots els membres del llinatge.

En 1297 el cavaller Roderic Llopis de Vaello estableix tres cases i les terres i vinyes de l'alqueria de Benirredrà, de la qual era senyor, a Azmet Hageig i a Mahomat Algomeri, sarraïns. Havia heretat aquesta alqueria de Sanç Roïç de Corella poc abans, per disposició testamentària d'aquell, encara que no coneixem el vincle que explicaria aquesta donació, encara que suposem que seria de caràcter familiar. El

pergamí original s'ha perdut. Va ser autoritzat pel notari d'Ontinyent Jaume Cusí i s'ha conservat mitjançant una còpia autèntica notarial del segle XVI que es custodia a l'Arxiu Municipal d'Ontinyent.²⁴ Aquesta circumstància explica, per les vicissituds vitals, que veurem tot seguit, que al remat l'almoïna o benifet instituït per Roderic explicara que els jurats d'Ontinyent, i la vila per extensió, fóren senyors de la meitat de Benirredrà fins al segle XVII.

En el seu testament, dictat en 1318 com hem vist, Roderic Llopis de Vaello ordena primer que res la seua sepultura, prop del sepulcre on estava son pare, Llop de Vaello. Tot seguit, institueix una capellania en l'església de Santa Maria, en sufragi dels seus parents i de l'ànima de Sanç Roïs de Corella, sota l'advocació de Sant Salvador. Ordena els seus marmessors testamentaris que construisquen per a tal finalitat un altar en una de les capelles de l'església.

Amortitza per a tal finalitat diverses propietats immobles, sobretot una heretat (*hereditatem*) que posseïa en l'horta de la vila, llevat del terç de delme que reserva a la seua germana Urraca, mentre aquesta visca. Ha de tractar-se de la propietat que en el seu dia va ser de Llop de Vaello, atés que en els afrontaments s'hi fa esment de Ferran Llopis de Vaello, germà seu. És interessant que dóna notícia d'un ramal de la séquia que regava els horts periurbans de la vila, probablement creats en època andalusí o islàmica: la séquia dels Horts (*cequia Ortorum*). Apareixen també esments a lots que havien pertangut a colons de la primera generació: Ramon Carnassó i Berenguer de Fluvià.

Afegeix, a més, una vinya que posseïa en la partida de l'Alfadadí, que també afronta amb la terra que va ser del seu germà i que ara formava part de les propietats que constituïen la fundació de l'almoïna o benifet instituït pel seu germà. Aquest benifet el reserva, cosa habitual, a un parent o familiar o, com era el cas, d'un llinatge amb forts vincles de solidaritat i amistat: els Guerau, en concret a Jaume, fill de Guillem Guerau, quan fora major d'edat, sempre que seguira la carrera sacerdotal, tot establint-hi condicions precises al respecte. Nomena el justícia i els jurats de la vila com a patrons del benifet, que s'exerceria segons el costum de la diòcesi valenciana (*prout est consuetim in Sede Valentina*).

La resta de les seues propietats les llega a la seua germana Urraca: unes cases en la Vila, és a dir dins les muralles, en la plaça Major, que haurien pertangut també a son pare i que, segons el repartiment, hauria estat posseïda per l'alguatzil andalusí de la població fins el moment de la conquesta cristiana. Els afrontaments de les cases són especialment interessants perquè ens dóna notícia de la pervivència de les donacions consignades en els registres que han

perdurat del repartiment: amb les cases de Llop Llopis (estrany que no diga que eren germans!!), que eren denominades de l'Azobarbre, amb la casa Abadia, amb les de Pere de Campos i les que van pertànyer a Pere d'Olit.

A més tots els bancals que posseïa en l'horta de la vila, que afrontaven amb les propietats de n'Almenar, de Berenguer de Fluvià i de n'Esperandeu. També una vinya en la partida de Segarés (no localitzada) que afrontava amb les vinyes de Ramon Català, Domingo Serrano i de la seua pròpia germana.

Pel que respecta a la seua millor propietat, la senyoria sobre l'alqueria de Benirredrà, en terme de la vila de Gandia, establia l'usdefruit vitalici per a la seua germana, però a la seua mort les rendes revertirien en una almoïna per a obres pies (*amore Dei pro missis celebrandis, pauperibus induendis, captivis redimendis et aliis piis locis*).

Abans però havia ordenat que la seua germana rebera l'astronòmica quantitat de 1.020 sous, que reconeix deure-li. A més a més, disposa que se li restituisquen dels seus bens 200 sous, quantitat que restava per satisfer de la taxació que li devia l'almoïna instituïda pel seu germà Ferran del pagament a Doménec Salat, difunt, rector d'Albaida, atés que la resta ja havia estat satisfeta anteriorment. A més destina cinquanta sous al sufragi de l'ànima del seu germà.

Estableix una disposició testamentària mitjançant la qual llegava totes les seues armes a Sanç Llopis, excepció feta d'un escut que s'hauria de penjar sobre el seu sepulcre (*tumulum*), que estaria prop del de son pare. Sembla tractar-se d'un nebot, possiblement llunyà, el qual seguiria l'exercici de les armes. Li dóna, a més, 100 sous.

Unes altres disposicions, en metal·lic totes elles, ens expliciten les relacions socials, familiars i afectives de Roderic Llopis de Vaello. Primer que res a Maria Llopis, filla de Martí Ényeg, 200 sous. A les filles de Pere d'Olit, Urraca i Toda, 100 sous a cadascuna. A Marc, fill de Sanç Navarro, 100 sous. A Guillamona, filla de Guillem Guerau, els 200 sous que li havia promés en el moment de la seua boda i que havia bestret son pare, Guillem Guerau. Als altres fill d'aquest, Guerau, Jaume, Barcelona i Toda, els donava a cadascú 100 sous. A la filla de Doménec Pasqual li deixa 50 sous i a Toda, la filla de Mateu, que fa l'efecte que havia format part del seu servei domèstic personal (*que mecum consuevit estare*), li deixa una quantitat testimonial: només 10 sous.

Finalment disposa diverses donacions en metàl·lic al manteniment o construcció de diversos temples: a les obres i al manteniment del culte de Santa Maria d'Ontinyent, 50 sous; al manteniment del culte de les ermites d'Ontinyent (la qual cosa ens permet conèixer

quines existien en aquest moment) de Sant Guillem i de Sant Cristòfol, 10 a cadascuna; 6 a la de Sant Bertomeu d'Agullent; a les obres de l'església dels franciscans de Xàtiva, 20 sous; a les obres del convent de dominics de Xàtiva, 10 sous; a les obres del convent carmelità de Santa Maria de València, 12 sous; a les obres del monestir del Puig de Santa Maria, 10 sous i a les obres de la Seu de València, 12 sous.

Els marmessors del testament van ser Pere Roderic de Corella, cavaller, Sanç Navarro i Guillem Guerau. Els testimonis del testament foren Bertomeu de Castellar i el seu fill Domingo, Guillem Guerau, Sanç Navarro i Guillem de Valls. Tots eren ontinyentins.

El futur: un fil conductor fins al present

La residència a Ontinyent es constata a partir de les evidències documentals, que ens permeten de verificar que els seus descendents hi romandran. Constatem que en 1346-1347 hi havia descendent dels Vaello a Ontinyent. Pere Llopis de Vaello, que era junt a Pere Revert, Ramon Febrer, Joan Revert, Antoni Gasset i Domeneca, vídua de Bertomeu de Montfort, senyors dels forns d'Ontinyent.²⁵ Però en un moment indeterminat del Tres-cents el llinatge desapareix de la vila. Desconeixem, tanmateix, per quines causes.

El ben cert és que ens trobem que els Llopis de Vaello, una branca almenys, van fixar la seua residència a Oriola, on els documentem durant els segles XIV i XV, tot i que amb la variant *Vaillo/Vaello*. Els orígens d'aquest llinatge, ens atrevim a proposar tot i que caldria verificar-ho en el futur, probablement es trobe al llinatge d'Ontinyent. El ben cert és que en 1303 *Enego López de Vaylo*, qui apareix ja com a resident a Oriola, serveix a l'host reial de Jaume II amb un *cavall alforrat*.²⁶ Més tart documentem la continuïtat del llinatge a Oriola: Martí López de Vaillo va participar en els preparatius de la guerra amb Castella, coneguda com la guerra dels Dos Peres (1356-1375) amb els moviments inicials, previs al començament de la guerra. En 1358, davant la projecció de tropes castellanques vers Oriola, es demana jurament de fidelitat dels veïns oriolans a l'infant Alfons. Entre els convocats apareix Miquel López de Vaillo, qui disposava d'un cavall armat, tot i que no era conseller en el municipi. Entre les gents que concorren al servei militar d'Oriola de 500 hòmens, per a la guerra de Granada, en 1488, consta la presència del llinatge Vaello.²⁷

També els documentem a Albaida, tot i que amb la forma simplificada *Vaello*. Un portal de servei de les muralles medievals durà el nom, significativament, de *portal de Na Vaella*. En 1445 documentem Joan Vaello, peraire, veí d'Albaida.²⁸ Romandran fins al

segle XVI.²⁹ Sembla que aquest serà el punt des d'on retornaran a Ontinyent, en una de les dinàmiques pendulars més habituals del que podríem pensar entre les comunitats humanes de les viles veïnes amb les quals mantenien relacions fluïdes, com ara la pròpia Albaida, Bocairent, Alcoi o Xàtiva.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Document 1

1275³⁰. Xàtiva

Carta d'obligació o de reconeixement de deute atorgat per Roí Llopis, fill de Llop de Vaello, cavaller, a uns drapers o mercaders de draps —dels quals només coneixem la identitat d'un: Barceló de Molins— per setanta-tres sous i sis diners per l'import de certs draps que els havia comprat.

Sign.: AMO, Pergamins, 56.

79 x 54; 77 x 49 mm (en dos fragments).

Procedeix dels reforços de la enquadernació d'un quadern del *llibre de cort del justícia* 1343-1344. Restaurat en 2002.

[...] [Ego] Roy Lopez, filius Lupi de Vaylo, militis, [...] [omne]s meos confiteor me debere / [...] et Barchinono de Molendinis, dra[parii] [...] et vestris septuaginta tres / [...]t racione pannorum quos a vobis emi [...]i renuntiando excepcioni / [...] [p]eccunie predicte non debite et doli. Quo[s] [...] [LXX]III solidos et VI denarios vobis vel vestris / [...] petenti. Solvere promito ad vestram vol[luntatem] [...] [quacum]que hora a vobis fuero requisitus / [...] [sine] gravamine et missione vestra, oblig[...] [vo]bis et vestris, me et omnia bona / [mea.] [A]ctum est hoc in Xative XVI kalendas [...] Domini M^o CC^o LXX° quinto. /

[Test]es predicti qui hec conc[e]do et firmo [...] /

[a tergo] [...] Lopez.³¹

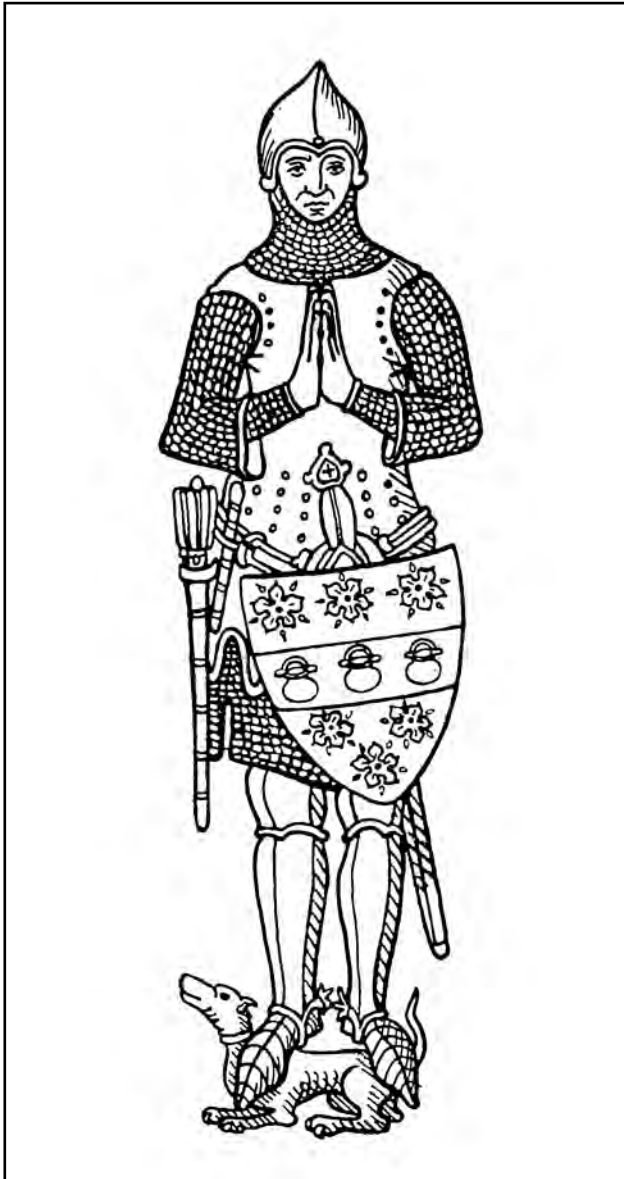
Document 2

13 setembre de 1297 [*Idus septembris*]. Ontinyent [Còpia autèntica notarial de 1598, abril 11. Ontinyent]

Roderic Llopis de Vaello estableix tres cases, les terres i les vinyes de l'alqueria de Benirredrà, de la qual era senyor, a Azmet Hageig i a Mahomat Algomeri, sarraïns.

Arxiu Municipal d'Ontinyent, *Llibre de fundacions d'almoines i benifets* (1297-1825), ff. 42 r-v.

Stabilimentum factum per Rodericum Lopes de Vaello.³²

Hoc est translatum bene et fideliter factum in villa Ontinyent die undecimo aprilis anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo nonagesimo octavo, sumptum fideliter ac veridice a quodam publico stabilimenti et in emphitephsim concessionis, instrumento per Iacobum Cusini notarium publicum dicte ville recepto pridie idus septembris anno Domini millesimo ducentesimo nonagesimo septimo, eius propria manu subsignato in publicam pergameneam formam redacto, non viciato nec cancellato neque in aliqua eius parte suspecto sed omni prorsus, vitio et suspitione carenti cuiusquidem instrumenti tenor sub his sequitur verbis:

Sit omnibus notum quod ego, Rodericus Lupi de Vaylo, miles, per me et omnes meos dono et stabilio vobis, Azmet Hageig et Mahomat Algomeri, habitatoribus in Benirreda, termino Gandie, et vestris in perpetuo ad censum totam illam terram et vineam tam rigadivi quam sicani que habeo in illa alquerea mea de Benirreda et tres domos predictae alqueree sicut iam vobis institui ad certam partem

fructum predictam terram et vineam cum predictis tribus domibus, vineis et cum arboribus, cuiuscunque generis sint. Vobis et vestris dono et instituo in perpetuum ad censum quingentorum solidorum regalium Valencie solventium mihi et meis ab isto proximo venturo festo Nativitatis Domini, in unum annum et inde annuatim intus Ontinyent. Iam dicta omnia vobis et vestris dono et instituo in perpetuum ad dictum censum. Itaque predicta melioretis et in aliquo non deterioretis nec ibi alium dominum seu dominos eligatis nisi me et meos, tantum et sic habeatis dictum stabilimentum cum introhitibus, exitibus, afrontacionibus, melioramentis et et (sic) omni iure meo ad habendum, tenendum, possidendum, expletandum et etiam ad dandum, vendendum, impigno-//[f. 42v] randum, alienandum et ad omnes vestras vestrorumque voluntates inde nunc et in perpetuum faciendas, exceptis <militibus> et sanctis salvo tamen et retento mihi et meis iure, dominio, laudemio et fatica in omnibus et per omnia secundum forum Valencie. Promitens vobis et vestris dictum stabilimentum facere, habere, tenere et perpetuo possidere contra omnes personas obligando ad hec vobis et vestris omnia bona mea mobilia et immobilia, habita et habenda ubique. Tamen confiteor a vobis habuisse et recepisse de intrata huius stabilimenti duodecim gallinas, renunciando omni exceptioni intrate predictae a vobis non recepte ac non habite et doli. Ad hec nos, predicti Azmet Hageig et Mahomat Algomeri, recipimus a vobis, Roderico Lupi de Vaylo, predictas tres domos et predictam terram et vineam ut superius est expressum sub omnibus modis et conditionibus antedictis et promitimus solvere vobis et vestris dictum censum in termino superius comprehenso intus Ontinyent. Promitimus etiam ea atendere que a nobis sunt atendida obligando ad hec vobis et vestris nos et omnia bona nostra mobilia et immobilia, habita et habenda ubique.

Actum est hoc in Ontinyent pridie idus septembris anno Domini millesimo ducentesimo nonagesimo septimo.

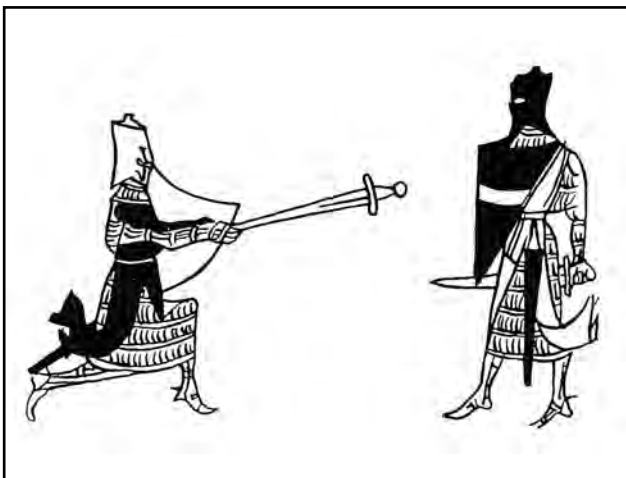
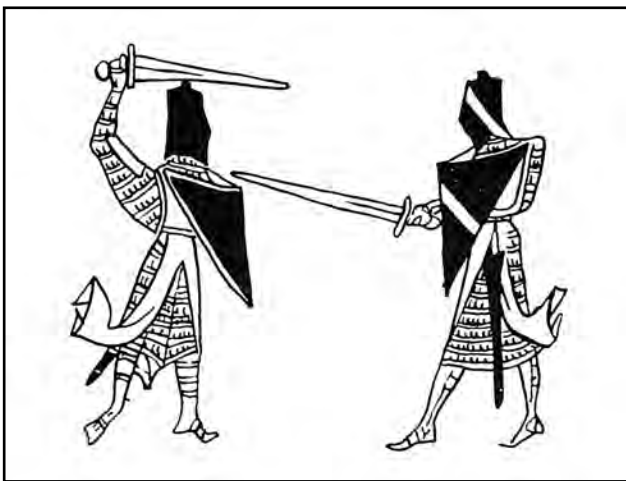
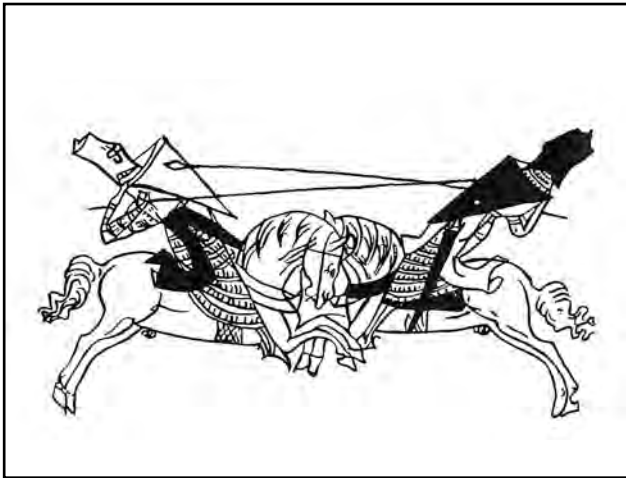
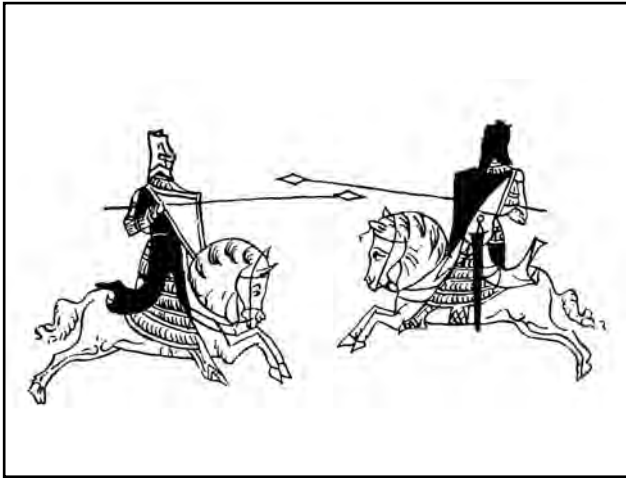
Sig(signum)num Roderici Lupi de Vaylo, sig(signum)num Azmet Hageig, sig(signum)num Mahomat Algomeri, predictorum, qui hec concedimus, laudamus atque firmamus.

Testes huius rei sunt Stephanus de la Raga, Sancius Navarro, Sedambar et Azmet Abeyçor, farraceni (sic).

Sig(signum)num Iacobi Cusini, notarii publici de Ontinyent qui hec scribi, fecit et clausit loco, die et anno prefixis.

Document 3

1318, maig, 1. Ontinyent

[Còpia autèntica notarial de 1598, abril, 15. Ontinyent].

Testament de Roderic Llopis de Vaello, cavaller, senyor de l'alqueria de Benirredrà.

Arxiu Municipal d'Ontinyent, *Llibre de fundacions d'almoïnes i benifets* (1297-1825), ff. 38r-41r

Testamentum Roderici Lopes, domini loci de Benirreda, in quo continetur institutio beneficii Sancti Salvatoris.³³ Epistola.³⁴

Hoc est traslatum bene et fideliter factum in villa Ontinyent die decimo quinto aprilis anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo nonagesimo octavo sumptum veridice fideliter atque ben ab ultimo testamento Roderici Lopes, ville Ontinyent vicini, per Bernardum Antist, notarium recepto kallendas maii anno Domini millesimo trecentesimo octavo decimo, in publicam pergameneam formam redacto, non viciato nec cancellato neque in aliqua eius parte suspecto sed omni prorsus vicio et suspicione carenti. Cuiusquidem testamenti tenor sub his sequitur verbis:

Quoniam omnia mundana transitoria et labilia sunt et nemo in carne positus valeat iudicium terribile superni iudicis cuitare coram quo omnis homo est de factis propriis redditurus rationem idcirco in Christi nomine et eius gracia.

Noverint universi quod ego, Rodericus Lopis, vicinus de Ontinyent, existens, sanus et veris, in meo bono sensu et memoria intrega ac loquella manifesta hoc meum facio seu condo testamentum in quo pono et eligo mihi manumissores meos et executores huius mei testamenti scilicet: Petrum Rodericum de Corella, militem; Sancium Navarro et Guillerum Gueraldi, vicinos de Ontinyent, quibus concedo licentiam et plenam potestatem vendendi et alio quocumque modo alienandi omnia bona mea sicani et rigadivi, sedencia et movencia ubique curia minime requisita et absque eius licentia et auctoritate et absque danno eorum et bonorum suorum et periculo animarum suarum et quod compleant hoc meum testamentum et deducant totaliter ad effectum ut hic inferius invenerint ordinatum.

Primo et antea, mando omnia debita mea solvi et iniuria mea restitui de bonis meis ea tamen debita et iniurie que vere et manifeste apparverint per testes vel instrumenta aut alia legitima documenta. // [f. 38v]

Secundo accipio pro anima mea omnia bona mea, tam sedencia quam movencia que habeo ubique aliqua ratione de quibus mando mihi fieri sepulturam bene et honorifice intus ecclesiam Sancte Marie de Ontinyent, circa tumulum patris mei, et dimitto operi et lumini dicte ecclesie de Ontinyent quinquaginta solidos mediatim.

Item, lumini Sancti Guillermi, decem solidos.

Item lumini Sancti Christofori, decem solidos.

Item, lumini Sancti Bartholomei de Agullent, sex solidos.

Item, operi ecclesie fratrum minorum Xative, viginti solidos.

Item, operi fratrum predicatorum eiusdem, decem solidos.

Item, operi Sancte Marie Carmeli Valencie, duodecim solidos.

Item, operi Sancte Marie Podii Valencie, decem solidos.

Item, operi Sedis Valencie, duodecim solidos.

Item, volo et mando quod solvatur Urrache Roiç, sorori mee, mille viginti solidi quos sibi debeo.

Item, volo et mando quod restituantur de bonis meis pro anima Ferdinandi Lopis, fratris mei quondam, illis quibus interest ad complementum sexcentorum solidorum quos restituere debebam capellanie ipsius Ferdinandi pro taxatione Dominici Salat, rectoris quondam ecclesie de Albayda, ducenti solidi in quibusquidem teneor ad restitutionem, ad complementum dictorum sexcentorum solidorum cum superfluum dictorum sexcentorum solidorum iam restituerim, exceptis dictis ducentis solidis.

Item, mando dare de bonis meis pro anima dicti Ferdinandi quinquaginta solidos.

Item, dimitto Marie Lupi, filie Martini Enici, ducentos solidos.

Item, Sancio Lupi centum solidos et arma mea que intus domos meas sunt, excepto uno scuteo sive clipeo qui ponatur intus predictam ecclesiam supra tumulum meum.

Item, filiabus Petri Olit, scilicet Tode et Urrache, uniuersique ipsarum centum solidos.

Item, Marco, filio Sancii Navarro, centum // [f. 39r] solidos.

Item, Guillemone, filie Guillermi Gueraldi, ducentos solidos quos promissi sibi dare tempore nuptiarum suarum qui restituantur et dentur pretacto Guillermo Gueraldi, qui iam ipsos solvit eidem Guillemone.

Item, Gueraldo, filio dicti Guillermi Gueraldi, centum solidos.

Item, Iacobo, filio predicti Guillermi Gueraldi, centum solidos.

Item, Marie, filie Dominici Paschasis, quinquaginta solidos.

Item, Tode, filie Mathei, que mecum consuevit estare, decem solidos.

Item, Barcelone, filiule mei, et Mariete, filiabus Guillermi Gueraldi, centum solidos equis partibus.³⁵

Item, instituo et construo ad honorem, laudem et gloriam omnipotentis Domini Nostri Iesu Christi et beate gloriose Virginis Marie et totius curie

supernorum ob remedium anime mee et remissionem peccatorum meorum et parentum meorum et Sancii Roiç de Corella et omnium fidelium defunctorum unam capellaniam intus ecclesiam Sancte Marie de Ontinyent sub invocatione Sancti Salvatoris, cui capellanie seu capellano ipsam deservienti dono, do et offero totam terram illam sive hereditatem quam habeo in orta dicti loci de Ontinyent absque terciodecimi quod habeo in eodem, quod terciumdecime dimitto Urrache Roiç, sorori mee ad vitam suam tantum et post eius obitum dictum terciumdecime revertatur dicte capellanie et confrontatur dicta terra seu hereditas cum terra que fuit Ferdinandi Lupis et cum itinere de Bocayrent et cum terra que fuit Raymundi Carnaçon et cequia Ortorum et cum censuali Berengarii de Fluviano.

Item, addo et adiungo ad servicium dicte capellanie sive ad constructionem ipsius unum troceum vinee nostre situm in termino dicti loci, in partita del Alfadadi, confron-// [f. 39v] tatum cum rivo et cum via et cum censuali capellanie Ferdinandi Lopis. Quiquidem capellanie mee deserviente presento et offero de presenti dictum Iacobum Gueraldi, filium dicti Guillermi Gueraldi, qui teneatur promoveri ad sacerdotium sive officium presbiteratus cum venerit ad etatem perfectam sive legitimam essendi presbiter et cum fuerit presbiter teneatur deservire dictam capellaniam et celebrare pro anima mea et parentum meorum, ut superius est dictum in antea qui incontinenti cum fuerit ordinatus ad dictum officium presbiteratus recipiat et habeat omnia que ad dictam capellaniam pervenerint sive pervenire debuerint aliqua ratione excepto dicto terciodecime quod sit dicte Urrache, ut superius est pretactum, tempore vite sue post cuius obitum revertatur dicte capellanie et ipsum recipiat dictus Iacobus et quod redditus proventus et exitus dicte capellanie spectantes seu pertinentes percipiat et teneat dicta domna Urracha Roiç ad opus dicte capellanie et pro melioratione ipsius usque quo dictus Iacobus fuerit ordinatus quo ordinato dicta capellania per ipsum incipiat deserviri et ipso volente ordinari in presbiteratu cum fuerit legitime etatis alius non possit ad dictam capellaniam deservendam modo aliquo presentari. Quiquidem Iacobus si noluerit esse presbiter volo³⁶ quod ad dictam capellaniam deservendam presentetur idoneus presbiter per Iusticiam et Iuratos loci de Ontinyent qui incontinenti post obitum meum dictam capellaniam deservire teneatur prout fuerit faciendum. Quiquidem Iacobus si voluerit ordinari incontinenti cum fuerit ordinatus et si noluerit alius idoneus deserviens dictam capellaniam intersit omnibus horis diurnis et nocturnis celebrandis in dicta eccle-// [f. 40r] sia de Ontinyent prout est consuetim in Sede Valentina. Ius

patronatus tamen dicte capellanie dimitto et volo quod habeant lusticie et lurati dicti loci de Ontinyent superius nominati, salvo tamen quod post obitum meum dictus Iacobus cum fuerit ordinatus ad dictam capellaniam deservendam totaliter presentetur et si nolluerit vel decesserit ordinatus vel non et alius filius dicti Guillelmi Gueraldi fuerit ordinatus vel voluerit ordinari volo illum ad dictam capellaniam deservendam totaliter presentari in aliis vero casibus preter istos dictos lusticiam et luratos volo dictum ius patronatus habere et sic dicta capellania conditionibus quibus supra totaliter perpetuo celebretur.

Item, dimitto dicte domne Urrache Roïç, sorori mee, domos meas quas habeo intus villam de Ontinyent et omnia mea que intus dictas domos sunt cum omnibus supradictis exceptis superius acceptatis dicte Urrache Roïç concedo ad omnes suas voluntates perpetuo faciendas afrontantur autem dicte domus cum domibus Lopi Lopis, que dicuntur de Azobarbre, et cum domibus Abatie et cum domibus Petri de Campis et cum domibus que fuerunt Petri de Olit et cum viis publicis prout eas modo teneo et posideo.

Item, dimitto eidem Urrache omnes illos banales ortorum et terram quos habeo in orta et termino dicti loci de Ontinyent sicut confrontantur in duabus viis publicis et cum censuali de n'Almenaro³⁷ et cum terra Esperaindeo et cum censuali Berengarii de Fluviano et cum cequia que vadit per vallum pretacte ville.

Item, unum troceum vinee in partita de Segares confrontatur cum via publica et cum vinea Raymundi Catalani et vinea Dominici Serrano et cum vinea ipsius Urrache que omnia supradicta prout ego ipsa habeo, teneo et posideo dicte Urrache Roïç, // [f. 40v] sorori mee, ad omnes suas voluntates perpetuo faciendas in vita et in morte dimitto. Tamen si predicta Urracha decesserit intestata quod absit, volo quod omnia que eidem dimitto vendantur et dentur et distribuuntur per meos manumissores pro anima mea et dicte Urrache et parentum meorum in piis locis ad notiam eorundem vel illorum qui pro tempore fuerint manumissores. Qui si decesserint vel alter illorum alius seu alii loco ipsorum eligantur per lusticiam dicti loci de Ontinyent loco illius vel illorum qui decesserint qui dictam manumissoriam teneantur administrare.

Item, volo et mando quod dicta Urracha Roïç, soror mea, habeat et recipiat, teneat et possideat omnia que habeo et habere debeo in alquerea de Benirreda, termino Gandie, prout ea mihi legavit Sancius Roïç de Corella in suo ultimo testamento sive codicillis per ipsum conditis et prout ego ea teneo et posideo et quod dicta domina Urracha Roïç habeat, teneat et possideat omni tempore vite sue omnes redditus, exitus et proventus mihi in dicta alquerea pertinentibus seu pertinere debentibus quo quomodo vel ratione et de ipsis posit facere omnes suas voluntates sic quod alicui persone non teneatur de

eisdem reddere computum nec rationem. Post obitum vero ipsius dictus redditus et proventus in dicta alquerea mihi pertinentibus aliqua ratione dentur annuatim et distribuuntur amore Dei pro missis celebrandis, pauperibus induendis, captivis redimendis et aliis piis locis ad noticiam meorum dictorum manumissorum qui modo sunt vel pro tempore fuerint prout eis melius visum fuerit faciendum.

Item, volo et mando quod dicti manumissores mei incontinenti post obitum meum construant et // [f. 41r] ornent nisi iam ornatum fuerit et constructum altari dicte capellanie cum lampade et omnibus suis ornamentis prout fuerit necessarium ad eundem construendum et ornandum ex inde perpetuo teneantur condirectum, paratum et ornatum de bonis meis per dictos meos manumissores.

Omnia alia bona mea et iura mihi pertinentia seu pertinere debentia ubique quo quomodo seu ratione dimito pro anima mea et parentum meorum et volo quod dentur et distribuuntur in piis locis ad noticiam meorum manumissorum predictorum.

Revoco et annullo omnia alia testamenta per me usque in hunc presentem diem condita et volo quod hec sit mea ultima voluntas et meum ultimum testamentum quod volo valere ratione vel iure mei ultimi testamenti sive mee ultime voluntatis vel valeat iure codicillorum meorum vel psaltem valeat secundum forum Valencie.

Quod est actum Ontinyent kallendas madii anno Domini millesimo trecentesimo octavodecimo.

Sig(signum)num Roderici Luppi, testatoris predicti qui hec laudo, aprobo, ratifico et confirmo.

Testes huius testamenti vocati et rogati sunt Bartholomeus de Castellario, Dominicus de Castellario, eius filius; Guillelmus Gueraldi et Sancius Navarro et Guillelmus Valls, vicini dicti loci.

Sig(signum)num Bernardi d'Antist, notarii publici auctoritate regia per totum regnum Valencie qui predictis interfuit et hec scribi fecit cum raso et emendato in secunda linea ubi dicitur "mitem" et in tercia linea ubi dicitur "curia" et cum supraposito in vigesimaseptima linea ubi continetur "locis". Clausit loco, die et anno prefixis.»

Vicent Terol i Reig
Arxiu Municipal d'Ontinyent

Notes:

¹ Les dos figures presenten alguna diferència la qual cosa fa pensar que quan es va confeccionar l'actual, del segle XVI fa l'efecte, es van reaprofitar. Tal volta es tractava de figures que originalment sustentaven dos urnes primigènies distintes, pertanyents a membres del mateix llinatge, possiblement l'os, de factura més arcaica pertanyera al de son pare o al del seu germà Roderic, citats expressament en el testament d'aquest darrer, germà de Llop Llopis de Vaello.

² BERNABEU GALBIS, Alfredo. "Los cruzados Lope Vaillo, Artal de Foces, García Ortiz y los primeros repobladores cristianos de Ontinyent", *Almaig. Estudios i documents*, X, Ontinyent, 1994, pàg. 26-32.

³ LLORA TORTOSA, Antonio. *Ontinyent y su historia*. Ontinyent: el autor, 1992, pàg. 135.

⁴ REIG FELIU, José Luis. *Onteniente 1940-1953*, València: Diputació de València, 1957. Editat també com a separata pel mateix autor: *Bosquejo Histórico de Onteniente*, València: Diputació de València, 1957.

⁵ FULLANA MIRA, P. Lluís (OFM). *Historia de Ontinyent. Obra póstuma*, Ontinyent: Caixa d'Ontinyent, 1998, pàg. 37-54, 68 i 349.

⁶ GUINOT RODRÍGUEZ, Enric. *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, València: Eliseu Climent editor, 1999, 2 vol.

⁷ Apareixen: Joan de Vaylo, *fidalgo i la viuda de Vaylo*. SERRANO MONTALVO, Antonio. *La población de Aragón según el Fogaje de 1495*, Saragossa: Institución Fernando el Católico-Gobierno de Aragón-Instituto Aragonés de Estadística, 1995, pàg. 234-237.

⁸ *Llibre del Repartiment*, edició a cura d'Antoni Ferrando, València: Garcia editors, 1979.

⁹ Arxiu Municipal d'Ontinyent (AMO), *Pergamins*, núm. 1. Els pergamins més antics de l'AMO, i aquest és el més antic, fan servir el calendari o *estil* de l'Encarnació (*anno Domini*) és un dels diversos sistemes basats en el calendari «retrograd» romà. El que estava vigent a la Corona d'Aragó és el còmput florentí. Comença el 25 de març del nostre calendari, festivitat de l'Encarnació de Maria, per la qual cosa s'ha de parar esment que l'interval cronològic comprès entre l'1 de gener i el 25 de març correspon, en realitat o segons el nostre calendari, a l'any anterior. Per això, a banda de realitzar la correspondència de la calendació de dies i mesos s'ha de tindre en compte aquest detall que passa inadvertit per a Alfredo Bernabeu, Ignasi Gironès i els altres investigadors que han referit aquest pergami. El calendari de la Nativitat (*anno a Nativitate Domini*), per la seua banda, comença el 25 de desembre, per la qual cosa s'ha de parar esment que els primers dies de l'any, el període 25-31 de desembre, corresponen en realitat a l'any posterior del nostre calendari i no a l'anterior: el 28 de desembre de 1514, segons l'estil de la Nativitat, equival, en realitat, al 28 de desembre, però de 1513. El nostre calendari, siga dit de pas, és el de la Circumcisió del Nostre Senyor.

¹⁰ No s'ha conservat el document original de la donació, en pergami. Tot i això existia l'original i dos trasllats autèntics en l'Arxiu Municipal d'Ontinyent, AMO, *Inventari dels privilegis...* El document en ARV, RC 611, ff. 158 i 216, registat per PÉREZ PÉREZ, Desamparados. "Documentos de Jaime I en el Archivo del Reino de Valencia", *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1982. Transcrit per GUINOT RODRÍGUEZ, Enric. *Cartes de població medievals valencianes*, València: Generalitat Valenciana, 1991, pàg. 275-276.

¹¹ TORRÓ, Josep. "Assentaments i heretats. Consideracions sobre la colonització a la Vall d'Albaida (1245-1295)", en TEROL I REIG, Vicent (ed.). *750 anys com a valencians. Albaida i la Vall, 1245-1995*, Ontinyent: Caixa d'Ontinyent-Ajuntament d'Albaida, 1995, pàg. 93-110. També, del mateix autor: *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València: Universitat de València, 1999, pàg. 164.

¹² BURNS, Robert I. "Un terratrèmol medieval: Jaume I, al-Azraq i la història d'Ontinyent en els primers temps del Regne de València", en *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València: Eliseu Climent editor, 1981, pàg. 101-145, especialment 141-142. També, del mateix autor "Ontinyent bajo Jaume el Conquistador", *Almaig. Estudios i documents*, X, Ontinyent, 1994, pàg. 6-12. FULLANA MIRA, P. Lluís (OFM). *Historia de Ontinyent...*, pàg. 37-54, 68 i 349; BERNABEU GALBIS, Alfredo. "Los cruzados..."

¹³ Es pot veure, per extens, les dades aportades per Fullana (seguides per Bernabeu) i les aportacions de Burns, en les obres adés citades.

¹⁴ PRETEL MARÍN, Aurelio. "Documentos de Don Juan Manuel a sus vasallos de la villa de Chinchilla", *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses* 5 (Albacete, 1978) pàg. 93. Es tracta d'accions d'encaçament i tala contra la comarca de Villena realitzades per les milícies de Boccarent i d'Ontinyent, senyories llavors del vescomte de Castellnou: RUBIO GARCÍA, Luis. *La minoridad de Don Juan Manuel y la ocupación aragonesa de Murcia (1282-1296)*, Múrcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 2000, doc. 71, 80 i 84.

¹⁵ *El còdex d'Elx*, edició, transcripció i notes a cura de Cabanes Català, València: Ajuntament d'Elx; Consell Valencià de Cultura, 1995, pàg. 43, doc. 70 i pàg. 173-175. Tanmateix, apareix només com a testimoni, sense que s'hi indique el lloc de procedència.

- ¹⁶ FERRER I MALLOL, Mª Teresa. *La frontera amb l'islam al segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona: CSIC, 1988, pàg. 96-97 i 249-250. A la lletra que tramet Ferrer Descortell, apareix indistintament *Lop Lopes* i *Lop Lopes de Vayllo*.
- ¹⁷ ESTAL, Juan Manuel Del. "Vaivén político del Señorío de Villena entre Castilla y Aragón (siglos XIII y XIV)", *Congreso de historia del Señorío de Villena (1986. Albacete)*, Albacete: Instituto de Estudios Albacetenses, 1987, pàg. 135-143, especialment pàg. 137 i doc. 7.
- ¹⁸ LÓPEZ SERRANO, Aniceto. "Inicio de los conflictos históricos entre Villena y Ontinyent", en *Revista Villena*, Villena, 2002, pàg. 57-69, especialment pàg. 60.
- ¹⁹ Apèndix documental, document 3.
- ²⁰ BERNABEU GALBIS, Alfredo. "Los cruzados...", pàg. 28. Cita com a font un manuscrit de propietat particular: FITA Y ALCARAZ, Vicente. *Libro de Ystrumentos y Calandarios sobre provar el derecho que Tenemos a los Beneficios y Administraciones. Con algunas Sentencias, Año 1784, compuesto por Dn.Vicente Fita y Alcaraz, Caballero Maestrante de la de Valencia*, manuscrit de 1784. S'hi indica que el notari que va atorgar el testament era *Jaime Corcino* (sic). Tot i això, ha de tractar-se de Jaume Cusi.
- ²¹ Arxiu Municipal de Cocentaina (AMC), *Cort del justicia* (CJ), 1314, sign. 5/2, f. 10r.
- ²² FULLANA MIRA, P. Lluís (OFM). *Historia de Ontinyent...*, pàg. 69.
- ²³ FULLANA MIRA, P. Lluís (OFM). *Historia de Ontinyent...*, pàg. 43-44.
- ²⁴ Apèndix documental, document 2.
- ²⁵ AMC, CJ 1346-1347, f. 83v. Apareixen també Arnau Gassó, saig o missatger de la cort del justicia d'Ontinyent i Marc Navarro, batle d'Ontinyent.
- ²⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, *Reial Cancelleria*, reg. 231, f. 54r. 1303, maig, 18. València, Jaume II envia a Ferrer Descortell, batle general del regne de Múrcia, la llista de la gent d'armes, amb cavalls armats o alforrats, que han d'estar en servei a Múrcia. Citat per Ferrer I Mallol, Mª Teresa. *Organització i defensa. La Governació d'Oriola en el segle XV*. Barcelona: CSIC; Institució Milà i fontanals, 1990, pàg. 359-361.
- ²⁷ *Anales de Orihuela de Mosén Pedro Bellot (siglos XIV-XVI)*. Estudi, edició i notes de Juan Torres Fontes, Oriola: Casino Orcelitano, 1954, 2 vols., vol. I, pàg. 28, 69 i 487, respectivament.
- ²⁸ ARV, *Batlia, llibres*, 1.503, ff. 87v-93v. 1445, febrer, 8. Albaida. Consell General de la universitat de la vila d'Albaida.
- ²⁹ TEROL I REIG, Vicent - CASANOVA, Emili. "Els llinatges albaidins (segles XIII-XVIII)", en *ibidem*, pàg. 213-230.
- ³⁰ Apareix la data incompleta: 16 kalendas, per la qual cosa és impossible establir la data ni tan sols de manera aproximada.
- ³¹ Anotació d'autoria distinta a la de la redacció del document i, sembla
- ³² Anotació al marge superior esquerre del f. 42, contemporània a la còpia notarial autèntica.
- ³³ Anotació al marge superior esquerre del f. 38, contemporània a la còpia notarial autèntica.
- ³⁴ Anotació al marge superior esquerre del f. 38, paleogràficament datable en un moment indeterminat del segle XVIII.
- ³⁵ Segueix una creu que crida a l'anotació existent a la mateixa altura, al marge esquerre: *Institucio beneficij Sancti Salvatoris*, en lletra contemporània a la còpia notarial autèntica. Segueix *Epistola*, en lletra del segle XVIII. Ambdues anotacions fan referència al capítol següent.
- ³⁶ Des d'ací fins el final del capítol apareix subratllat.
- ³⁷ La darrera lletra del mot apareix sobrescrita. Aquesta és la nostra interpretació, encara que podria tractar-se també del nom de llinatge "Almenara". Si hem preferit la primera de les opcions és perquè s'ha verificat que els Almenar van ser heretats a les viles d'Albaida i Ontinyent.

Cicle de conferències

Col·legi Lluís Vives

15/22/28 d'octubre 2004

Ontinyent

100ontinyent

CENTENARI
TITOL DE CIUTAT
D'ONTINYENT
1004-2004

La Nostra Terra

Cicle de Conferències

Centenari Títol de Ciutat

Lloc: Antic Lluís Vives. Extensió Universitària
Hora: 20. 00 h.

Divendres 15 d'octubre de 2004

Ontinyent en el trànsit de vila agrícola a ciutat industrial.

Ismael Vallès i Sanchis és professor de Geografia Humana de la Universitat de València. És llicencià en Filosofia i es va doctorar amb una tesi sobre la indústria tèxtil a la regió Alcoi-Ontinyent. Actualment treballa en temes de geografia de la indústria i geografia política i cultural.

Resum: Ontinyent a finals del segle XVIII era una vila agrícola. A les acaballes del segle XX s'havia consolidat com la primera ciutat industrial tèxtil del País Valencià. Quins canvis es van donar a finals del segle XIX i principis del segle XX i quins van ser els seus protagonistes?

Presentador: Vicent Terol i Reig

Divendres 22 d'octubre de 2004

Ontinyent: el repte de la capitalitat

Josep Sorribes i Monrabal, doctor en Ciències Econòmiques, professor d'Economia Regional i Urbana a la Universitat de València. Ha participat en nombroses investigacions sobre el territori, publicat llibres, articles de revista i de premsa i participat en nombrosos debats. El seu darrer llibre és "Un País de Ciutats o les Ciutats d'un País". Universitat de València 2002.

Resum: Partint de l'anàlisi de les dades bàsiques de la ciutat d'Ontinyent i del context general de la Vall d'Albaida i de les Comarques Centrals, es proposa una política d'avantatge col.laboratiu per tal de superar els límits que imposa el terme municipal i donar un salt en davant qualitatiu per tal que Ontinyent siga alguna cosa més que una Ciutat industrial.

Presentador: Ramon Mora Galbis

Dijous 28 d'octubre de 2004

Ciudades: la magia de la libertad

José Luis Villacañas Berlanga es doctor en filosofía por la Universitat de València y catedrático de ética en la Universidad de Murcia. Ha sido director de Debats y de la Biblioteca Valenciana.

Resumen: Desde el alba de la cultura occidental, con el hombre griego, hasta el presente, se ha identificado la vida plena, la vida humana más allá de la mera condición animal, con la vida ciudadana. El anhelo de formar parte de la ciudad se ha identificado a través de siglos con el disfrute de la libertad. Sin entender ambas dimensiones, vida plena y vida libre, no se puede comprender lo que significa la actual dimensión de emigraciones masivas, que no es sino una manifestación más del reflejo antropológico que hace de la ciudad nuestro entorno verdaderamente natural.

Presentador: Fernando Lliso Bartual

Ontinyent:

de vila agrícola a ciutat industrial¹

Ismael Vallès i Sanchis

INTRODUCCIÓ

Les fonts bibliogràfiques i documentals, des de la Il·lustració fins les actuals, ens permeten establir el canvi de vila agrícola a ciutat industrial, que coincideix amb el canvi del segle XIX al XX. L'aportació del col·lectiu humà d'aquell moment és la base de la sòlida —i sempre problemàtica— indústria actual.

1. ONTINYENT: UNA VILA AGRÍCOLA

Els il·lustrats valencians ens indiquen amb claredat la base econòmica de les viles i ciutats valencianes. Els textos de Josep Joaquim Castelló, Antoni Josep Cabanilles i Francesc Pérez Planelles ens permeten fer-nos una idea segura de la situació d'Ontinyent a finals del segle XVIII i principis del XIX.

J. J. Castelló², en referir-se a Ontinyent, ens parla extensament de l'agricultura distingint entre l'Alforí (Alhori) i la Morera. Menciona la indústria tèxtil i la paperera, com havia fet en les altres poblacions de la regió, constatant la presència de nombrosos artesans i l'existència del treball industrial a temps parcial, però la base fonamental de l'economia de la vila és agrícola.

"La huerta de esta villa, que es mucha y de la mejor calidad, produce copia de trigo, seda, cáñamo, maiz, todo género de frutas y hortalizas (...) Los secanos producen todo género de granos, aceite, algarrobas y gran cantidad de excelentes higos"

"(...) y de la lana que cortan fabrican paños entrefinos y bayetas, y con esta industria se mantienen muchos artesanos, y la familia de los labradores aplicandose a hilar, y à limpiar las lanas encuentran en lo que ganan un beneficio, que les hace subsistir con más comodidad y de esta manera tienen ocupacion todos, y modo de ganar la comida. Ultimamente se han fabricado tres molinos de Papel fino" (pp. 206-207)

El detallat informe que fa l'autor de la riquesa agrícola i les minses aportacions sobre la indústria fa pensar que efectivament, en el segle XVIII, Ontinyent és fonamentalment un nucli agrari, però amb presència d'indústria tèxtil i paperera que tenen, pel que sembla, un paper subaltern respecte de l'agricultura.

La jerarquia industrial que suggereixen les pàgines de J. J. Castelló situa Alcoi en primer lloc, Bocairent i Cocentaina en el segon i tercer lloc i Ontinyent en quart lloc.

En descriure Ontinyent, Cabanilles³, destaca la importància de la població dispersa de la qual diu:

"Estos [la població dispersa] son todos labradores, como tambien la mayor parte de los que habitan en la villa, donde hay 1.500 personas empleadas en las fábricas de paños, bayetones, lienzos y papel..." (p. 120)

Llauradors són els habitants dispersos de la vila i la major part dels que hi viuen al clos urbà, però també en la millor font escrita del XVIII valencià, Cabanilles assenyalava la presència de miler i mig de persones treballant en la indústria.

El cens de Floridablanca de 1787 ens dona per a Ontinyent una ocupació artesanal i industrial del 23 % de la població, lluny del 64 % d'Alcoi, però mostrant una activitat artesanal i industrial relativament alta dins del conjunt valencià.

A principis del segle XIX, F. Pérez Planelles⁴ en la seua monografia sobre Alcoi, estableix la jerarquia de les fàbriques de draps de la regió tèxtil, en la qual Ontinyent apareix en tercer lloc i com a la fàbrica més menuda:

"A la distancia de tres Leguas [d'Alcoi], está la Villa de Bocayrente, y à la de cinco la de Onteniente, y en ambas hay Fabrica de Paños; pero de corta extension, particularmente en la Ultima"

A l'Ontinyent de la fi del segle XIX, ens trobem encara en el procés de canvi entre una agricultura majoritària i la indústria. Això és el que afirma el metge ontinyentí Josep M. Bonastre Mir al seu informe⁵, les seues afirmacions són, segurament, les més clares:

"La condición económica de los obreros...es mediana en los industriales y mala en los agrícolas. El encontrarse la industria en esta población en el periodo de su infancia, hace que la mayor parte de los obreros se dediquen á las faenas del campo; nótese, sin embargo, de algún tiempo a esta parte alguna tendencia á ensanchar los horizontes de la fabricación, como lo atestigua la creación de algunas empresas en ese sentido (...) ¿De qué modo, pues, podría beneficiarse la clase obrera? Entendemos que en primer lugar debiera fomentarse el desarrollo de la industria..." (p. 338)

L'Exposició Regional celebrada a València el 1867 és una altra font per a comprovar la incidència de la indústria en la regió tèxtil (Vallès, 1986)⁶. En aquella exposició hi participaren 5 productors de vi, un productor de cereals i garrofos, un pintor artístic i dos fabricants industrials: un de llana i l'altre de paper, tots ells per part d'Ontinyent. Per contra, en la mateixa exposició participaren 57 fabricants industrials i un expositor de productes miners que venien d'Alcoi.

El *Diccionario geográfico* dirigit per Riera,⁷ del 1887, ens dona una visió econòmica de la vila concordant amb les anteriors:

“La industria dominante en esta localidad es la agrícola, sin embargo de que tambien la manufactura está bastante desarrollada; hay fábricas de tejidos de seda, de algodón, y de lanas, de mantas, de tejas y ladrillos, de polvora, de aguardientes, alfarerías, molinos aceiteros y arineros, tratantes de ganados, comisionistas, almacenes de artículos extranjeros...”

Igualment, els estudis d’Alicia Yanini (1977)⁸, Bernabeu Sanchis (1982)⁹ i Llin Ruiz (1982)¹⁰ deixen clara la debilitat del procés industrial de la vila i la clara preponderància de la població dedicada a l’agricultura durant el segle XVIII i principis del segle XIX.

A les matrícules industrials que vaig consultar a l’arxiu municipal d’Ontinyent, constata la mateixa situació d’increment escalonat de la indústria, partint d’un predomini agrícola. Aquesta font és, potser, la millor prova del procés d’industrialització i de la seua cronologia.

2. TRÀNSIT DE L’AGRICULTURA A LA INDÚSTRIA I CONSOLIDACIÓ DE LA CIUTAT.

Quadre I Evolució de la tributació total, industrial i tèxtil de la vila d’Ontinyent, segons les matrícules industrials (1891-92, 1895-96, 1901, 1908, 1933, 1934 1937 i 1938)

	Total Tributat	Trib. Industrial	%	Trib. Tèxtil	%
1891-92	13.145	3.050	23'2	1.421	46'5
1895-96	19.512	6.071	31'0	1.450	23'8
1901	22.364	8.616	38'5	1.919	22'2
1908	34.056	14.743	43'2	6.236	42'2
1933	149.054	66.229	44'4	23.247	35'1
1934	142.458	63.998	44'9	20.522	32'1
1937	163.059	75.140	46'1	25.495	33'8
1938	147.153	77.281	52'5	25.168	32'5

Podem observar clarament com el nivell de la tributació industrial sobre la total és creixent des d’un minoritari 23'2 % el 1891 fins a una clara especialització industrial el 1938 amb el 52'5 % del total tributat. L’especialització tèxtil en canvi tot i estar present manté un nivell que se situa als voltants de la tercera part del total de la tributació industrial, excepte el 1891-92 que marca el màxim de tributació tèxtil i el 1908.

La indústria, a partir del primer decenni del segle XX, ja és l’activitat principal. En unes poques dècades s’havia produït el que demanava el metge Bonastre en l’informe abans mencionat.

La mateixa font de les matrícules industrials ens permet fer un seguiment de la maquinària utilitzada a la indústria tèxtil des de finals del segle XIX fins els anys trenta dels segle XX.

Quadre II Evolució del nombre de fusos, telers manuals,

mecànics, jacquard i batans entre 1891 i 1938 a Ontinyent segons les matrícules industrials.

	1891	1895	1901	1905	1908	1933	1934	1937	1938
fusos	1.050	890	1.150	2.500	2.090	2.375	2.375	2.680	
2.220									
t. manuals	26	22	19	61	55	16	6	-	-
t. mecànics	-	12	16	67	32	154	112	163	165
t. jacquard	-	-	-	6	12	4	19	25	25
batans	6	3	3	4	3	-	-	-	-

Els canvis en el maquinari consignat assenyalen també una mateixa direcció: així constatem el fort creixement del nombre de fusos, l’augment dels telers mecànics i la desaparició dels manuals que ja no apareixen en la matrícula de 1937, mentre els telers jacquard, que impliquen una tecnologia innovadora, ens apareixen el 1905 i tenen ja una presència important a finals dels anys trenta.

El 1891, quan la tributació industrial representava el 23 % de la total, hi havia una clara especialització tèxtil que es mantenia el 1908 amb una tributació industrial que quasi doblava la de 1891. És per tant en aquestes dues dècades quan es consuma el relleu en la preminència d’activitats, passant les industrials a convertir-se en les més importants.

En el cas d’Ontinyent, la concessió del títol de ciutat el 1904 coincideix amb la consolidació de l’activitat industrial que és justament la principal responsable de la consolidació de les ciutats com a tals.

Podem conèixer, gràcies a les indicacions de les matrícules industrials, quins són els principals industrials de la vila i amb quines màquines comptaven en aquests anys¹¹.

Quadre III Principals empresaris tèxtils ontinyentins el 1891 i el 1908: cotització tributària i maquinària, segons les matrícules industrials.

1891

Hereus de D. Josep T. Belda Molina.

1 màquina de filar i tòrcer amb 440 fusos, moguda per aigua, 2 batans i 2 sistemes de carda .....332 ptes.

Manuel López Rovira

1 màquina de filar i tòrcer amb 180 fusos, 2 perxes i 2 sistemes de cardes .....156 ptes.

Josep Molina Puerto

1 batà d’ús públic i un altre amb quatre masses mogut per aigua; 1 perxa .....150 ptes.

Antoni Silvaze i Cia.

1 màquina de filar i tòrcer amb 220; 1 tondosa transversal i dos sistemes de cardes.....139 ptes.

Josep Martínez Claur

1 màquina de filar i tòrcer amb 210 fusos

moguda per aigua, 1 perxa i
1 sistema de cardar .....109 ptes.

1908

Fills de Joaquim Domènech

4 perxes, 1 tondosa, 1 màquina de filar
i tòrcer amb 1.100 fusos, 3 batans,
tintorer de madeixes i caldera de
sabó de 4.676 litres.....1.055 ptes.

Viuda d'Ambudet

51 telers mecànics per a teles de cànem
i cotó per a espartenyas, 1 dinamo de
llum .....(No consta la cotització).

Manuel López Rovira

1 màquina de filar i tòrcer
de 830 fusos.....No consta

Josep Martínez Claur

1 màquina amb 210 fusos, 1 perxa,
2 telers jacquard, 6 telers de llançadora
a mà i 1 teler manual.....No consta

Castelló Puerto i Cabanes i Cia.

3 telers jacquard, 4 telers a mà
i força elèctrica..... No consta

Miquel Vilana Delgado

1 teler jacquard i 3 telers de
llançadora a mà..... No consta

Rafael Ferrero Insa

16 telers mecànics per a teles de cànem
i cotó per a espartenyas, 2 unitats
de fàbrica elèctrica..... No consta

En les matrícules industrials d'aquest període figuren **16**
empreses industrials el 1895 i el 1901 i **23** el 1891 i 1908.

Les empreses de Belda Molina i Joaquim Domènech eren les
més importants el 1891 i el 1908 respectivament. L'empresa de
Belda Molina va passar a mans de la de Joaquim Domènech
l'últim any esmentat.

Comprovem la repetició de López Rovira i Martínez Claur en els
dos anys indicats mentre la resta de noms: Molina, Silvaze,
Ambudet, Castelló, Vilana i Ferrero, només apareixen en un
dels dos anys.

Cal remarcar en aquesta seqüència com, en les empreses de
1891, les màquines mogudes per força hidràulica són
majoritàries encara, mentre el 1908, en canvi, hi ha producció
d'electricitat a les empreses d'Ambudet, Castelló i Ferrero.

La introducció de nova maquinària és palesa amb els telers
jacquard que comencen a introduir-se el 1905 i que trobem el
1908 a les empreses de Castelló, de Martínez Claur i de
Vilana.

Els telers mecànics també han augmentat clarament respecte

dels manuals. Les empreses d'Ambudet, amb 51 telers, i la de
Ferrero, amb 16, mostren aquesta tendència, tot i que els telers
amb llançadora manual es troben presents, coexistint amb els
mecànics, a les empreses de Martínez Claur i Vilana.

L'inventari de la indústria de Bailly-Baillière¹² i Riera de l'any
1920 ens dona ja una variada indústria i la consabuda
especialització tèxtil. La base econòmica d'una ciutat industrial
està ja consolidada.

**Quadre IV Sectors industrials ontinyentins l'any 1920, segons
Bailly-Baillière i Riera**

cereria	6	faixes	2
espartenyas	9	gèneres de punt	3
botons de nacre	1	gergues	5
cadires	7	borreres	2
joguets	3	batans	1
xocolata	1	filatures	10
licors	3	mantes de llana	6
torrons	2	teixits	12
paper	5	teixits d'espartenya	4
pirotècnia	1	tovalloles	1
		barrets	1
		lona	4
		cobertors	7

Durant els anys 30 continua la situació de predomini industrial
que hem vist clarament establerta el 1908. La matrícula
industrial de 1938 torna a marcar una situació clara de
predomini de les tributacions industrials sobre les totals que ara
superen ja el 50 % (52'5 %) mentre les tèxtils suposen un terç de
les tributacions industrials. Ja no trobem telers manuals el 1938,
mentre els telers mecànics i els jacquard augmenten.

Les matrícules industrials de 1933 i 1938 ens indiquen quins
són els empresaris que marquen la consolidació industrial de la
ciutat i quin maquinari empraven a les seues fàbriques¹³.

**Quadre V Principals empreses tèxtils ontinyentines el 1933 i
1938, cotitzacions i maquinari, segons les matrícules
industrials.**

1933

Josep Delgado de Molina Moscardó

1 màquina de filar de 725 fusos,
4 telers jacquard, 5 telers manuals,
3 perxes, 1 tondosa i 17 telers mecànics.....4.144 ptes.

Joaquim Torró Sansalvador

16 telers mecànics circulars, 11 telers
mecànics rectilinis, 1 teler manual,
tintoreria annexa.....2.764 ptes.

Vda. de Vidal Pascual

24 telers mecànics..... 1.903 ptes.

Josep Simó Marín (Paduana)

1 màquina de filar (160 fusos), 8 telers mecànics, 2 perxes i 1 desfilassadora.....1.271 ptes.

Simó Colomer i Cia.

1 màquina de filar de 290 fusos, 15 telers manuals i 2 mecànics.....1.199 ptes.

1938

Josep Delgado de Molina Moscardó

1 màquina de filar de 1.020 fusos, 9 telers jacquard, 2 perxes, 30 telers mecànics, 1 tint i 1 premsa.....5.826 ptes.

Joaquim Torró Sansalvador

1 perxa, 32 telers mecànics, 24 màquines de cosir, Tint i blanqueig.....Sense dades

“ La Paduana” (Josep Simó)

1 màquina de filar de 460 fusos, 15 telers jacquard, 2 màquines de cosir i 1 perxa.....2.252 ptes.

Vda. de Josep Galiana Donad

12 telers mecànics.....1.509 ptes.

Rafael Ferrero Ferri

19 telers mecànics.....1.506 ptes.

De 1933 a 1938, tot i la guerra civil, trobem una estable situació en el nombre d'empreses, que passen de 26 a 24. Malgrat que el 1933 encara trobem la utilització de la força hidràulica per a moure la màquina de 600 fusos dels germans Cabanes, per exemple, i la presència minoritària de telers manuals a les principals empreses; augmenta, però, la mecanització i modernització de les indústries i el 1938 ja no trobem telers manuals.

L'empresari industrial del moment és sense discussió Delgado de Molina Moscardó, és també, lògicament, el que té una major cotització. A més a més, en cinc anys, en la dècada dels trenta, consolida la seua posició, augmentant el nombre de fusos i duplicant el nombre de telers jacquard i els mecànics.

L'empresa de Josep Simó “La Paduana” ens apareix en aquest període i té algunes singularitats que mereixen ser comentades. En la matrícula industrial de 1933 figura en quart lloc després de les empreses de Delgado, Torró i Vidal. Aquesta empresa es va fundar el 1919 i es va consolidar com una de les empreses ontinyentines més fortes a la segona meitat del segle XX tot i que a hores d'ara estiga en crisi. L'origen de l'empresa es deu a l'acomiadament per part dels empresaris liberals dels treballadors que van recolzar la candidatura del tradicionalista Josep Simó. El polític Simó, es convertí en empresari i fundà *la Paduana* com a mostra de responsabilitat envers els seus seguidors que s'havien quedat sense treball. (Simó, 1982)¹⁴. El fort pes del tradicionalisme de la comarca a finals del segle XIX i principis del XX es pot entendre com el rerefons d'aquest episodi (Vallès, 1979)¹⁵ que, paradoxalment en aquest cas,

acabà incidint igualment en l'augment de l'especialització industrial i de la modernització de la ciutat.

El procés de canvi pausat, però clar, d'una agricultura pròspera (Castelló i Cabanilles dixit) a una clara industrialització es va fer per la iniciativa empresarial local afavorida pels nuclis tèxtils pròxims ja consolidats (Alcoi i Bocairent...) inclosa l'aflluència d'empresaris alcoians (Jordà i Torró, per exemple), la menor conflictivitat de la mà d'obra local i el clima de consolidació industrial de les primeres dècades del segle XX, considerant l'expansió en relació a la primera guerra mundial. L'aportació d'A. Bernabeu et al. (1995)¹⁶ constata també aquestes causes i concreta la participació d'altres empresaris que amplia la que jo he presentat anteriorment (Cf. Quadres III i V).

L'evolució de la població de la ciutat concorda també amb la lentitud en el canvi de l'estructura econòmica que hem vist suara. La segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del segle XX són d'un creixement moderat de la població ontinyentina. En produir-se el canvi en l'economia la població creix molt moderadament. És a dir, el canvi econòmic es fa dins d'una modesta dimensió empresarial i per això no hi ha forts creixements de població, entre 1857 i 1930 com veurem en les dades del Quadre VI. Les dades de la segona meitat del segle XX i principis del XXI mostren, per contra, un major creixement. El salt quantitatiu de la ciutat es fa en aquesta segona meitat del segle, encara que el canvi qualitatiu devers la indústria s'havia fet, com hem vist, en la frontera entre el segle XIX i el XX¹⁷.

Quadre VI. La població d'Ontinyent entre 1857 i el 2001

1857	10.489	1950	14.689
1887	11.165	1960	18.787
1897	11.078	1970	23.685
1900	11.430	1981	28.126
1920	12.470	1991	29.888
1930	12.342	2001	32.687

Podem parlar d'un creixement industrial poblacional i urbà cada vegada més important en el segle XX. Tot i això, la planificació urbanística es retardà a la ciutat d'Ontinyent i no quallarà sinó en la segona meitat del segle passat¹⁸.

L'urbanisme de la vila del XVIII, que plasma Cabanilles en la seua principal i inestimable obra, ens mostra una vila fusiforme “en forma de vaixell” i amb una notable qualitat en els seus edificis:

“Su figura se parece á la de un barco, en cuyo fondo ó quilla está la plaza, siguiéndose después por ambos lados espaciosas calles, sucesivamente mas altas, las mas de ellas incómodas por la desigualdad del terreno: su caserío es muy decente, distinguiéndose muchos edificios de vecinos nobles y otros acendados” (Observaciones... pp. 119-120)

Castelló destaca el fort creixement del Raval a finals del XVIII:

“...la parte de la villa que llaman el Arrabal nuevo ... a crecido mucho despues que se retiraron a vivir en la villa los habitantes y vecinos de las aldeas que havia en su termino, de manera que al presente es mucho mayor el arrabal que la villa” (p. 206)

A desgrat del retardament en la planificació urbanística abans comentat, l'estudi evolutiu del plànol urbà d'Ontinyent que fa Rosselló (1984)¹⁹, mostra una clara expansió urbana entre la vila en forma de vaixell pròpia de la il·lustració i la ciutat de forma triangular del 1920.

La ciutat de 1920 ja ha arribat al barri de Sant Francesc, s'aproxima al de Sant Josep i ha travessat el riu d'Ontinyent en el Tirador. Els dos barris mencionats i el de Sant Rafael hauran d'esperar a la segona meitat del segle XX per a desenvolupar-se plenament.

La ciutat del segle XXI ha quadruplicat la superfície del triangle de principis del segle XX i ha doblat amb escreix la població que tenia el 1920.

Fig. 1 Evolució urbana d'Ontinyent, segons V.M. Rosselló (1984).

Finalment, l'evolució de la indústria a la segona meitat del segle XX convertirà Ontinyent en el principal nucli tèxtil de la regió Alcoi-Ontinyent i en la segona ciutat més important pel nombre d'habitants.

Quadre VI. Treballadors tèxtils fixos a les indústries de la regió Alcoi-Ontinyent en el 2004 segons dades de la UGT

Vall d'Albaida		Valls d'Alcoi	
Ontinyent	2.612	Cocentaina	1.341
Albaida	946	Alcoi	1.148
Agullent	820	Muro	751
Benigànim	441	Banyeres	542
Atzeneta	405	Villena	316
Alfarrasí	227	Beneixama	130
Bocairent	190	Biar	114
Salem	41	Benilloba	100
Els Fontanars	35	La Canyada	37
Montaverner	20		
Total	5.737	T otal	4.479

Sobta la important reducció de treballadors i d'empreses tèxtils a l'àrea que les dades del 2004 mostren i és interessant anotar els canvis produïts en la regió. D'entrada, pel que fa al nombre de treballadors tèxtils, el predomini de la Vall d'Albaida és clar i la major importància d'Ontinyent al si de la regió és del tot evident, doblant el segon nucli, que és Cocentaina. Alcoi ha passat a un discret tercer lloc. Bocairent que havia estat al costat d'Alcoi el nucli històric originari ha quedat relegat a un lloc irrellevant. A ambdues comarques han aparegut nous nuclis industrials tèxtils: Benigànim, Alfarrasí, Villena, Biar i la Canyada. Fenomen que densifica la regió tèxtil en afegir nous municipis i l'eixampla en incloure el nucli de l'Alt Vinalopó representat per la vila de Villena.

El mapa actual dels llocs industrials tèxtils de la regió ha capgirat el que es donava a la Il·lustració, Si en aquell Alcoi era el nucli industrial més fort, en aquest, el nucli industrial més fort ha passat a ser Ontinyent.

València, 15 d'octubre de 2004.

Notes:

¹ Part dels continguts d'aquest article es troben també en el meu treball sobre el conjunt de la regió tèxtil del País Valencià, on òbviament figura Ontinyent.

VALLÈS i SANCHIS, I. : *La indústria tèxtil a la regió Alcoi-Ontinyent, 1760-2004* (en premsa)

* Departament de Geografia, Universitat de València.

² CASTELLÓ, J. J. (1783), *Descripción geográfica del Reyno de Valencia formada por corregimientos por Dn. Josef Castello, de la real Academia de la Historia (1783)*. CODINA BAS, J. B. (Ed.), València, Diputació de València, 2000.

³ CAVANILLES, A. J. (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid, Imprenta Real. Ed. facsimil, València, 1985.

⁴ PÉREZ PLANELLES, F. (1807): *Pla Estatístico de la Villa de Alcoy*, VALLÈS, I. (Ed.), València, Universitat de València, Ajuntament d'Alcoi, 1983.

⁵ COMISIÓN DE REFORMAS SOCIALES, Madrid, 1884.

⁶ Cf. VALLÈS i SANCHIS, I. (1986): *Indústria tèxtil i societat a la regió Alcoi-Ontinyent 1780-1930*. Univ. De València IVEI, p. 131-132.

⁷ RIERA Y SANS, P. (Dir.), (1887): *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, biográfico, postal, municipal, militar, marítimo y eclesiástico de España y sus posesiones de ultramar...*

⁸ YANINI MONTÉS, A. (1977): *La industria en Onteniente: su origen y desarrollo*, Univ. de València

⁹ BERNABEU SANCHIS, A. (1982): *Estructura socio-econòmica d'Ontinyent 1735-1782*, Univ. de València.

¹⁰ LLIN RUIZ, E. (1982): *Anàlisi de l'estructura sòcio-econòmica a la posta de l'antic Règim: Ontinyent 1802*. Univ. de València.

¹¹ VALLÈS i SANCHIS, I. (1984): *Indústria tèxtil i societat a la regió Alcoi-Ontinyent*. Universitat de València, Vol. II, exemplar mecanografiat, pp. 371-372. (Aquesta informació ha estat inèdita fins ara)

¹² BAILLY-BAILLIÈRE (1920): *Guía comercial e industrial de Valencia y su provincia*, Anuario Almanaque del Comercio, Madrid.

¹³ VALLÈS i SANCHIS, I. (1984): *Indústria tèxtil i societat a la regió Alcoi-Ontinyent*. Universitat de València, Vol. II, exemplar mecanografiat, pp. 375-377

¹⁴ SIMÓ (1982): *Revista Mercado*.

¹⁵ VALLÈS, I. (1979): "Aspectes geogràfics de les eleccions legislatives de 1981 a la circumscripció de València", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, València, Univ. De València, pp. 315-353.

¹⁶ BERNABEU, A. GANDIA, J. GIRONÉS, I. i RIBERA, A. (1995): *Història bàsica d'Ontinyent*, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent.

¹⁷ Sobre l'evolució demogràfica de la regió es pot veure també: VALLÈS, I. (1986): "La Transició demogràfica i l'evolució de la població a la Vall d'Albaida i les Valls d'Alcoi, 1900-1982" *Cuadernos de Geografía* 39-30, Univ. De València, pp. 365-390.

¹⁸ VALLÈS, I. (1989): "El planejament urbà d'Alcoi i Ontinyent en el segle XX", *Homenatge al Doctor Sebastià García Martínez*, València, Generalitat Valenciana, pp. 461-468.

¹⁹ ROSSELLÓ i VERGER, V.M. (1984): *Cinquanta-cinc ciutats valencianes*, València, Univ. De València, pp. 138-142.

Ontinyent:

El repte de la capitalitat

Josep Sorribes Monrabal

I.- TERRITORI I ECONOMIA

En termes generals, pot afirmar-se que qualsevol espai subregional (com ara, el comarcal) és el producte històric de la interacció d'un territori contínuament modificat per l'acció dels seus habitants (explotant els seus recursos naturals i millorant l'accessibilitat) i d'una activitat econòmica que els permet obtenir els mitjans de subsistència i millorar la seua renda disponible. En aquest context, el territori, lluny de ser una variable "passiva", un estricte suport de la residència i l'activitat econòmica, és una variable "activa" que cal tindre molt en compte a l'hora de comprendre i gestionar l'espai en qüestió. Variable activa en la mida en què, per un costat, pot actuar de "límit" al creixement econòmic (en raó a la limitada disponibilitat de recursos i/o de consideracions ambientals) però, per altre costat, proporciona inputs a aquest mateix procés de creixement, està a l'origen d'especialitzacions profitoses com ara el turisme i, per últim genera nombroses externalitats positives derivades tant de les millores en l'accessibilitat com de l'eventual existència de "clusters" productius (o districtes industrials) que milloren la productivitat i competitivitat del teixit productiu. Al remat, per tant, podem afirmar sense por a arriscar-nos que "el territori també compta" i que és la teoria i les eines analítiques relacionades amb la geografia econòmica les que ens ajuden a fer una correcta diagnosi i a minimitzar la probabilitat d'error a l'hora de mampendre actuacions de política econòmica i/o territorial.

II.- CARACTERITZACIÓ DE L'ESPAI DE REFERÈNCIA

Parlàvem adés de forma genèrica d'espai "subregional". És clar que, en el nostre cas concret, hem de referir-nos a la comarca de la Vall d'Albaida comarca de la qual, a hores d'ara, la ciutat d'Ontinyent és la capital indiscutible. Tractarem, doncs, d'explicitar breument els trets més rellevants de l'economia i el territori d'aquesta comarca en el ben-entès que, finalitzada aquesta tasca haurem d'ampliar una mica l'angular per tal de contemplar també el context de les comarques centrals, context en què s'insereix de ple la vall d'Albaida.

Pel que fa a aquesta comarca, és una evidència sobradament coneguda que el tret econòmic més rellevant és un alt grau d'especialització productiva en el tèxtil, la qual cosa fa que pugem parlar de l'existència d'un vertader districte industrial. Districte industrial que, tanmateix, no s'estén a la totalitat de la comarca perquè es concentra de forma molt significativa als nuclis de

Ontinyent, Albaida, Agullent, Benissoda, Aiello, l'Olleria (on es combina amb la indústria tradicional del vidre) i Bocairent. Dins del tèxtil, el subsector clarament predominant és el tèxtil-hogar. Aquest districte industrial no s'estén com déiem als nuclis més orientals de la comarca (de petita població i activitat agrícola predominant). Aquest fet provoca un clar dualisme en la comarca més agreujat si cap per la intensa relació que mantenen els municipis més orientals de la comarca amb la ciutat de Gandia.

Aquesta especialització (producte d'una llarga trajectòria històrica) és la que explica el dinamisme econòmic i poblacional de la comarca però també els seriosos problemes amb què s'enfronta l'economia comarcal a principis del segle actual. Problemes estretament vinculats a la pèrdua de l'avantatge comparatiu que fins als vuitanta permetien els baixos salaris i a la creixent competència dels nous països emergents (la Xina de forma especial) que amb salaris molt més baixos poden oferir preus molt competitius en el mercat internacional i nacional. Aquest problema – conegut col·loquialment com "l'efecte sandwich" si tenim en compte que els països més avançats també presionen "per dalt" amb productes de elevada qualitat i disseny – ha estat anunciat pels analistes ja fa diverses dècades i s'han proposat des de mitjans del vuitanta les polítiques més escaients per tal de superar-lo. Polítiques que havien d'aconseguir que la competitivitat del sector no descansara en el diferencial de salaris (i per tant, de preus) sinó en els avantatges derivats de la diferenciació del producte, el disseny i la qualitat.

Competir per aquesta via (la única possible) exigeix un considerable esforç d'innovació tecnològica que, tenint en compte la petita dimensió mitja de les empreses, sols es pot assolir mitjançant l'existència d'un sistema públic d'innovació del qual puguen aprofitar-se les empreses. Això és precisament el que es pretenia amb la xarxa dissenyada la dècada dels vuitanta (IMPIVA- Parc Tecnològic- Instituts Tecnològics- CEEI's), xarxa que ha anat perdent força i protagonisme en la política econòmica degut al canvi de prioritats que es pot detectar des del 1996 ençà. En un context de boom immobiliari ha acabat imposant-se l'anomenat "model Miami" basat en la construcció i el turisme i la política industrial ha perdut força. A més, les elevades rendibilitats del sector immobiliari han provocat un important fluxe de transferència dels guanys cap a aquest sector, la qual cosa ha reforçat la crisi de moltes empreses del sector.

Cal dir que, quan parlem de crisi, és important

subatllar que aquesta crisi es desenvolupa a nivell d'empresa i que, malgrat totes les dificultats, poden trobar-se empreses que han sabut introduir els canvis pertinents i matindre o inclús incrementar la seua competitivitat. Però, junt a aquestes empreses innovadores, hi ha moltes altres que no s'han adaptat als canvis del context internacional i que ara pateixen tot el rigor de la competència. El balanç global és molt preocupant perquè el percentatge d'aquest darrer tipus d'empresa és predominant.

A grans trets, aquesta és la situació econòmica de la Vall d'Albaida. Abans de parlar de la interacció territori- economia, haurem ara d'aturar-nos una mica en la descripció i anàlisi de les característiques territorials més rellevants de la comarca. Cal dir, en primer lloc, que estem davant d'una comarca que discorre (com també passa a la veïna comarca de la Costera) des de les proximitats del pas històric cap a Castella (Fontanars a la Vall d'Albaida i la Font de la Figuera a la Costera) en direcció sud-oest/nord-est i on (a l'igual que la Costera) el gruix de la concentració de la població i l'activitat econòmica es concentra al sector més occidental del seua allarguissada figura amb el riu Clariano com presidint l'abrupta geografia. Amb un considerable nombre de municipis ubicats al sector oriental de la comarca, les interaccions generades pel sistema urbà comarcal perden força a mesura que ens desplaçem cap a l'est mentre que la construcció del túnel de l'Olleria i les obres realitzades al Port d'Albaida han facilitat de forma considerable els fluxes entre Ontinyent i el seu entorn productiu immediat i, respectivament, Xàtiva i Alcoi, tot i que cal dir que l'acostament a Xàtiva ha estat més intens. S'ha reforçat per tant la dinàmica territorial nord/sud i s'ha enfeblit la dinàmica oest/est encara que cal esperar que la projectada construcció de l'autovia entre Albaida i Gandia millore l'accessibilitat i les oportunitats del sector més oriental.

A més d'aquesta constatació, paga la pena constatar que malgrat l'existència d'un nivell de consciència comarcal raonable (prou superior al d'altres comarques), l'estructuració del territori comarcal és prou feble perquè la Mancomunitat existent no ha arribat a assumir competències d'una certa transcendència. Val a dir per tant que cada municipi funciona des del punt de vista tant de la planificació territorial com de les infraestructures i la provisió de serveis públics com si de mons independents es tractés. Aquest és un dels handicaps més greus i més estés al llarg i ample del País i és en aquest context en el que té lògica parlar del repte de la capitalitat d'Ontinyent. Perquè, des del punt de vista de la competitivitat econòmica i el benestar social, el que el sector públic local funcione o no de forma eficient és una variable que no cal menysprear. El fet de mantenir l'obsolet terme municipal com a àmbit de gestió local té tot un seguit de conseqüències negatives: impedeix una ordenació racional del territori (que no entén de "límits") i una correcta planificació i gestió de les xarxes d'infraestructures i del medi ambient, provoca un

aprofitament desigual i injust dels recursos humans qualificats, dificulta la interlocució amb el poder regional, enfebleix la consciència comarcal, dificulta l'adopció d'una política econòmica comuna, perjudica la concertació amb el món empresarial i incrementa els costos operatius de les empreses... Ben pensat, és difícil trobar una justificació racional a la inexistència d'un govern local d'àmbit supramunicipal, govern que és perfectament compatible amb què les eleccions continuent fent-se a nivell local (la major proximitat facilita la democràcia) i que a nivell municipal es mantinguen els serveis primaris i la cultura identitaria.

Aquesta proposta d'un govern local supramunicipal a la Vall d'Albaida exigiria que Ontinyent agafara la responsabilitat de dirigir aquest procés (de forma consensuada, mai per imposició) i, sense deixar de ser una ciutat industrial, desenvolupara altres funcions tradicionalment vinculades a la capitalitat: impuls d'un Plan Director d'Ordenació, Infraestructures i Medi Ambient, redacció d'un Pla de Promoció Econòmica per tal de reixir amb èxit de la crisi adés esmentada, etc....

III.- ¿ES QUEDA CURTA LA VALL D'ALBAIDA?

Tots els raonaments fets fins ara ha estat conscientment "moderats" i possibilistes. Com que a ningú se li amaga la dificultat (mental) de pensar en termes supramunicipals i superar la miopia municipal/cantonalista, semblava millor plantejar l'opció d'un govern (o Consorci d'Ajuntaments, tan se val) que "pensara" i actuara tenint la Vall d'Albaida com a referent abans de defensar altres opcions més arriscades. Però que siguen més arriscades no justifica que, al menys, no estiguen damunt la taula. Mantenint l'autonomia municipal en l'àmbit de la representació política. Els serveis primaris i la cultura, cal preguntar-se si no seria més lògic i eficient ampliar encara més l'àmbit territorial de cooperació. I aquesta ampliació té dues fronteres possibles: una més modesta que és la lliure associació amb La Costera (amb la que tantes coses comuns hi ha) i la més ambiciosa seria la de tractar d'impedir que aquell projecte tan il·lusionant de les Comarques Centrals, que arribà a tindre finançament europeu, acabe desleint-se per les miopies i egoismes de torn.

La primera opció –més modesta– ja suposa avantatges obvis en la mesura en què permetria disposar de dos nuclis directores complementaris (Ontinyent i Xàtiva) i dos ciutats en el segon graó (Albaida i Canals) que podrien impulsar les accions pertinents. La massa crítica poblacional es situaria en torn a les 200.000 persones, la qual cosa permetria que la Generalitat poguera delegar en el nou ent de gestió competències i recursos que avui són de titularitat i gestió autonòmiques. A més, les planificacions territorials i econòmiques tindrien probabilitats més elevades de produir efectes positius i els empresaris tindrien una interlocució pròxima. Des del punt de vista tecnològic (element decisiu), l'acord intercomarcal permetria maximitzar les probabilitats d'èxit i fugir del perill de recessió econòmica quan l'actual

boom immobiliari arribe a la seua fi.

La segona opció (la de les comarques centrals) és més ambiciosa (tant si s'agafa el conjunt de les comarques centrals com si es fan dues unitats (la Safor i les Marines per un costat i el Comtat, l'Alcoià, la Vall d'Albaida i La Costera i, eventualment, la Canal de Navarrés per l'altre). Augmenta la massa crítica i augmenten les potencialitats. També, és cert augmenta la complexitat i la dificultat d'arribar a consens però no cal exagerar les dificultats. El problema és la feble cultura política de cooperació perquè hi ha exemples d'on aprendre (FRANKFURT (www.uvf.de), LYON (www.grandlyon.com) BERLIN (www.metropolis2005.org/es/berlin/), les nombroses xarxes de cooperació entre ciutats de menor dimensió ([www.diba.es/sintesi/nº 10](http://www.diba.es/sintesi/nº10)) etc...

Es podrà dir, amb part de raó, que tot açò és com somiar truites i que ja hi ha prou problemes a Ontinyent com per a embarcar-se en aquesta mena d', aventures. No negaré que problemes a Ontinyent, com meigas a Galicia, "haberlos haylos". Un PGOU en marxa ple de conflictes, un considerable caos de tràfic, un medi ambient manifestament millorable, una ocupació "extensiva" de les montantes properes per les "casetes" (ja es sap que, a Ontinyent, el que no té una caseta és, com aquell que diu, un pària), una crisi tèxtil preocupant... Problemes, evidentment no manquen i caldrà solucionar-los amb seny, amb un atac de sensatesa. Tanmateix, em perdonareu l'atreviment de pensar que Ontinyent –una de les ciutats més dinàmiques del País- no pot romandre ensimismada, mirant-se el melic, sense alçar la vista i contemplar el seu entorn, un entorn que li demana que agafe responsabilitats, que encapçale amb il·lusió l'empresa col·lectiva de fer de la Vall d'Albaida -i, a ser possible, d'un territori més gran- un espai econòmicament eficient, socialment més just i mediambientalment sostenible. Això és el que demanen els Déus de la ciutat. I la qüestió és si s'accepta o no el risc, si els polítics al govern donen la talla i si els empresaris són o no sensibles a allò de la responsabilitat social de l'empresa. Si ens quedem tots a casa, si alcem els muscles, si continuem practicant l'esport del municipalisme obsolet, aleshores no ens queixem quan ens arriben els temps de penúria, quan s'acabe el *boom* immobiliari i no tinguem recanvi productiu, quan la naturelesa ens passe factura. Si fugim del fatalisme groller, si pensem que el destí no està escrit, és arribada l'hora de ser una mica conseqüents. Si Ontinyent reacciona, tots li ho agraiem.

Josep Sorribes, Universitat de València

